

BUDA HALÁLA.

(Második, befejező közlemény.)

Az egész történet öt főszemély között folyik; annyit részletesen és elevenen bírhat a költő rajzolni; az olvasónak nem szükség egész névsort, terebély családfákat kísérni figyelemmel. Szász Károly szóvá is tette, hogy a műnek «kevesebb alakja van, mint valaha eposzban találtunk», pedig öt-hat személy «nem idézheti elő azon megdöbbenő benyomásokat, mint a hol hősök egész csoportjai dulakodnak.»¹ Arany viszont épen azt jegyezte meg Szász *Trencsényi Csákjára* — már a barátilag közölt tervvázlatra is, később bírálatban — hogy «a költemény legfőbb baja a tények és szereplő egyéniségek roppant halmazából ered, melyek közül amazoknak *cselekvénnyé*, ezeknek *jellemmé* fejlesztésére szűk a tér, az idő», s hogy «derekabb eposzirók nem rajzolnak jellemet *hiába*». Más fejtegető nem érezte e miatt szegényesnek *Buda halálát*. Épen e kimérttség folytán élők az alakok, ezért tiszta és világos a szerkezet, folytonos a fejlődés a cél felé — egyetlen epizód sem akasztja meg.

Nem tagadhatni, a cselekvényt inkább a körülmények fejlesztik, mint a jellemek. Négyesy nem ok nélkül jegyezte meg még Attilára is, hogy talán nagyon is «sodortatik» általuk — a terv szava szerint. Épen ezért volt szükség annyi leleményre, indokolásul. Ez azonban szándékos. A *Széptani jegyzetekben* azt tanította a költő: «Eposzban a cselekvény inkább külső, egyebütt benső. Eposzban az események uralkodnak a személyek felett». Itt valóban egy helyzet az, mely kiélesedik. Ezek szerint «az eposz hőse *állandó* jellemmel bír, pl. Achilles, Aeneas épen az a darab végén, ami az elején volt, míg ellenben a drámai jellem *fokozatosan* fejlik ki. Ami azonban a szereplők körül és lelkükben történik — Detre besugása, a két királyné haragja, a vadászat, a követség, a kard megtalálása — minden egy-egy darabot szakít el a partból lábuk alatt. Minden jellemük szerint hat, Attila nehezen fékezhető szenvedélyességére s Buda örökösen békétlen-

¹ Arany *Összes költeményeinek* ismertetésében, a Budapesti Közlöny 1867. évi 27., 29., 77., 79., 95. számaiban; az idézett rész az V. közleményben.

kedő gyöngeségére. «A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mindkét félnek csak nagy mérséklete tarthatná fenn — mondja Gyulai — és mindkét fél taszítja egymást az örvény felé.» A két testvér oly különböző — mondja Riedl — hogy «Kelet szokása szerint, alig szülte őket egy anya.» Mint Székely Bertalan Szent Mór képein a pécsi székesegyházban, a főalak másoknál nagyobb arányokban van festve, Attila is felül-emelkedik a többiekben. Arany egyetlen alaknak sem írja le külsejét, jelzőkben is fukar; igékkal jellemez. A külső vonás is belsőre mutat; a véreskünél: Attilának bő «vére ugyan verte a gyula edényét»; ha Etele indulata felforr: vére «zúgó patakokban ömlik a fejére», «mint malom örvénylik két füle, az ajka reszket» (VII.); ereje fiziológiai módon érzik. Ha megáll: «megszáll, mint fekete felhő» (IX.), tekintete «hőmpölyög», (IX.) maga is «bús felhőként hőmpölyög és zordon»; «haragjának köde esik» (VII.) — mindez szinte természeti jelenség gyanánt hat. Ritkán jelenik meg; «az olvasóban némi tiszteletet ébreszt, hogy kevésbbé van vele bizalmas lábon, mint a jó Toldi Miklóssal» — mondja Salamon.

Ő mutat rá arra is, Attila mily «keveset és nyomatékkal szól, mintegy keze intésével országol. Minél többet beszélnek e műben a nők és férfiak, annál feltűnőbb Etele kevésbeszédűsége.» Mellette Buda és Detre szószátyár. Etele ha szól is, az indulat elfojtja beszédét. Amint rárivall bátyjára: «Mi vagy te? ... Akarom: volt, nincs ... Majd!» Mennyi fenyegetés van e bentört szóban! Tud gyöngéd is lenni, Krimhild-hez, fiához; feleségét egész virágénekekkel köszönti:

Nyilj hát, teljesedjél, én rózsavirágom!
Borits leveliddel, puha boldogságom!

Budának is lejtős menedéket keres a Mátrában s könnyű vadra küldi. Buda minél tehetetlenebb öccse mellett, annál házsártosabb otthon. «Megmutatom, meglásd, ki a férfi, rajtad.» Már koros, roskatag, járása támolgyós, ha elmegy, visszafordul egy-egy szóra. Természetüket növeli a korkülönbség: Attila ekkortájt a történet szerint harmincötödik éve körül jár; merő akarat és nyíltság; Buda mindig a más tanácsán indul, alattomos úton; csupa ingatagság; «Vád neki, amit tett, bánja ha mit nem tett.» A költő úgy állítja szembe őket, hogy az erős tűr és szenved, a gyöngébb folyvást tüzeli magát; erre már Salamon rámutatott. Lélektani ez, de épúgy az is, hogy e fordított szerep nem tarthat örökké. Eteleben fokról-fokra apad a türelem, Budában nő a neheztelés. Buda rögtön hajlik Detre szavára. Attilának nincs füle ily beszédre; később a görögök hizelgésére «szíve szerint nem birt haragudni», de Buda korholására már fenyegetőzik; az isten-kard jelére elragadja döllyfe, az elorzás hírére indulata. Buda könnyen

békül, puha kényelemből: «könnyebb hagynia, mint haragunni érte», s a kupa mellett «gondoktól üresíti keblét», míg új okot nem keres duzzogásra.

Vannak, akik túlságosan lágynak találják Buda jellemét; ebben Angyal Dávid egyetért Erődivel: «Ilyen Buda mellett könnyű Attilának lenni.» Csakhogy két Attila nem lehet egy eposzban, a történetben sem volt. Buda jellemét a történelmi kifejlésre az eposz menete kívánta olyannak, hogy tétlensége is hasson, tehetetlensége is sodorja. A költő végül tisztességet teszen neki: kardot ad kezébe s egy vers-sor gyászleplet borít rá: «Bajnok vala ifjan s bús élete végén.»

A két feleség közt ugyanez a harc áll, a maguk módján. Mily jellemző, hogy Gyöngyvér meglesi Ildikó megjöttét, s ugyanolyan féltékenység gyullad benne, mint urában; épen úgy «tegnapi pillének» nézi Hildát, mint ura Attilát. Első találkozásuk két ellenségé, bár még csak szemük vág. Az elfojtott harag kitör belőlük, akármilyen okra; ha uraik összebékítgetik is őket, azt «nem óhatják, hogy odabent ne fájjon.» A két sólymon összeszólalkozva, Krimhild a legmeteszőbb asszonyi vágást méri a másikra: «nem vagy mai gyermek»; Gyöngyvér azzal vág vissza: «Sose vénezz engem, kegyelem-királyné...» Gyöngyvér maga mondja, hogy se' fia, se' lánya, innen vonzalma a gyermek Aladárhoz; sólymát is ezért szerette; gyermektelen nők sokszor dédelgetnek valamely állatot — erre már Salamon célzott. Mikor a gyermek megbotlik a kardban, Ildikó ezt a sebet tépi fel: «Ne taníts gyermekkel *te* banni, te meddő!» Csodálatos, hogy az elvonultan élt Arany mennyire mélyen lát a női lélekbe. Krimhild épúgy elsőnek érzi magát, mint Attila, s Gyöngyvér épen úgy nem enged ebben, akár Buda. Krimhild asszonyi fensőbbiségét fitogtatja, fiatal szépségét; fiával dicsekszik; Gyöngyvér Buda gyámoltalansága miatt érzi hátrátéve magát. Fiatalabb, eleve-nebb is uránál, ő hallja meg a csoda-kard hírét is, s ő bujtja fel a tunya öreget az elorzására, asszonyi furfanggal, mely nem számol a véggel. Gyűlölködőbb is, (általában a nők inkább engednek az indulatnak); szívében több a keserűség Ildikó ellen, mint Budában öccsére. Egész gyűlöletük egymás ellen árad, nem férjükre; Buda holtteste mellett is Gyöngyvér nem Attilát, Krimhildet átkozza.

Krimhild kemény szívet hozott a Nibelungoktól.¹ Gyöngyvér, ha ura bánkodik, vigasztalja: «Szegény bús fejedet, így, hajtsd az enyémre.» Krimhild csupa önzés; nincs egy szava urához; csak mikor messze van, akkor «úszik lelke tenger hiú vágyon.» (XII.) Mikor Etele megkéri, a *Nibelung-énekben* soká tuskodik: «Testem e Pogánynak, mint keresztyén nő, odavessem-e?»

¹ Talán a sólymot is ő hozta; Attila körében aligha volt szokásban.

— s végre is azért szánja rá magát, mert «Így tán meg lesz bosszúlva férjem halála még.» E vonakodásból maradt benne valami, mint megmaradt a bosszúvágy is; Etele nagyobb, hogysen bosszújához eszközévé válnék — fiától várja hát. Bosszúszomja hátrább húzódik; viszont a két királynő versengése előbbre nyomult a második rész tervéből, s bár ott más személyek között folyt volna, mégis sokat elvesz abból. Krimhild multja és bosszút sóvárgó magánbeszéde az, ami most megmaradt a *Nibelung-énekből*.¹ Igaza van Sturm Albertnek, hogy Etele oldalán Krimhild csak «színelgél új életet».²

Még egy személynek van nagyobb szerepe, Detrének. Most a két testvér közé veri az éket, nem kerülő úton, Krimhild segélyével; ezzel önállóbb lett. Szász Károly sokalta szerepét; «az aránylag kis cselekvénynek igen nagy fenék van kerítve Detre tanácsának két egész énekre terjedő voltában.»³ Csakhogy Detre tanácsairól tudnak, ármányát kiemelik a krónikák; az 50-es évekbeli tervvázlat is. Benne testesül az idegen fejedelmek szabadulásvágya; ott érezni őket mögötte, mint Colleoni magános szobra mögött harcra kész seregét. Ez megnövteti, meg is szépíti alakját. Nagyobb célú intrikus Hágennél, ravaszabb is. Mikor Budát be próbálja fonní, eszében van népe s nem tud elnyomni egy sóhajt. Ő tanácsolja a kard elorzását; azzal örökre eltűnik Buda sátrából; a hazatérő Etelének «kelletli hűségét»; ő készíti elő az elnyomott népek fölkelését, ami a trilógia végén fölidézi a katasztrófát; a harmadik részben nagy szerepe lett volna.

A *Nibelung-ének* alakjainak átvándorlását Arany művének német fordítója, Sturm Albert, általában szemügyre vette s arra a meggyőződésre jutott, hogy Arany «csak az alakok neveit és leghalványabb árnyéklatait kölcsönzé a német krónikástól és azokat a saját szellemével eleveníté meg». Ott félig-meddig keresztények, itt még pogányok. A germán énekes «elvész saját tárgyában», még a nemzeti eszme fogalmáig sem bír fölemelkedni; Arany húnjaiban és gótjaiban nemzeti öntudat él s egész műve a nemzeti múlt emléke.

Az alakokon s az egész művön megvan a kor és a monda régisége. Maga a tárgy, a testvérgyilkosság, keleti és mondai,

¹ Néhány tárgyi mozzanat hasonló: a királynék találkozása (*Nib.* XIV.), a III. tag tetemre hívása (*Nib.* XVII.) már volt szóban; Szigfrid álarcban nyeri meg Brunhildot Gunthernek (VII.), mint Toldi Piroskát Tarnak; hogy kincsen az elnyomott pártot szerezhethet magának, azt Krimhildától féltében Hágén gondolja (XIX.); Szigfrid olyan formán vonszolja a medvét, mint Etele; ezt Sturm és Riedl említik fel.

² Sturm Albert, *Buda halálának* németre fordítója, tanulmányt írt a két eposz összehasonlításáról: *A Nibelungok «Buda halálán»-ban*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, XVII.

³ Az *Összes költemények* bírálatában, Budapesti Közlöny, 1867., 95. szám, július 6. V. közlemény.

szinte a *Sah-name* egy-egy részletével rokon. Egypár személy akarata a nép sorsa, története. Az emberek egyszerűen gondolkoznak, tapasztalásból érvelnek, elvont mondanivalóikat köznap megfigyelésekkel példázzák. A férfiak legnagyobb felgerjedésükben nem találhatnak szavakat; mikor Etele otthagyja Budát, ez csak nézi üres helyét (IX.), Etele is Buda holttesténél «lába előtt, vérből, néz vala egy pontot». Máskülönben Buda násznagyos viselkedésében sok a mai vonás. A költő azt tartotta: az a vér ma «az igénytelen magvetők gubája alatt rejlik» (Petőfinek, 47. febr. 28.), innen vette hát mintáit.

A hún életmódról keveset tudunk; a ló-áldozatot, a rovást felhasználja a költő; papjaik a táltosok és jósek; italuk boza és kám; a sátor neve a perzsa eredetű *cserge*.

Minden morzsányi adatot megbecsül; mikor Buda Aquincum falai közé húzódik, fasátrát kőpalotára rakja, mivel Jordanes azt írja, hogy Attila uralkodni akart városokon, de bennök lakni nem szeretett, hanem faházban.¹ Nem felejtí, hogy Attila meg Aetius együtt növekedtek, mintegy csere-gyerekeként, amit az első dolgozat I. éneke elmondott; ezért érti Attila a görög követség beszédét. Nemcsak adatokban, felfogásban is korhű a költő. Mennyire korjelző, hogy Bulcsu megveti a borital újságát, kitart a kancatej mellett, mások meg épen az újon kapnak. Krimhild civódásuk közben azzal sérti vérig Gyöngyvér, hogy meddőnek mondja; ősi felfogás ezt szégyenül róni fel; Gyöngyvér azzal háritja el magától a hibát, hogy: «Szolgálóimat is engedtem uramnak»; ezen ó-testamentumi zamat van.

A hún életmód gyéren ismert vonásait a magyar krónikákból pótolja. Innen valók a hadra hívó véres kard, csatában a kaszás szekerek, a «Huj! huj!» kiáltás; említi a «nem-nyírt fiatalság» korát; a tatárok leírását a krónikákból Kanyaró népére viszi át, így az arc bevagdolásának szokását, a húsnak nyereg alatt való puhítását; a *kún*-kötésből hún-kötés lett. Kiegészíti ezeket a mai élet egyszerű vonásaival, melyek a népnél hihetően százados életűek. A hadra-készülődés közben a gyermekek is nádpáripán szaladgálnak; a sereg gyakorlatai nagyrészt mai gyermeki játékok módjára folynak; még a dolgát elvétőt sem felejtí. Buda sátrának feneke furkózott, mint a mai parasztszobák; kilincsét «fölhúzzák»: fakilincs; mikor megint gyűlni kezdenek hozzája, — előbb *éjjel* és *egyenként* — a költő ezt azzal festi, hogy a felmagzott füvet letapossák, s Buda páripái vendég-lovakkal nyerítenek össze (XI.). Krimhild, mikor kis fiára köti a csodakardot, «megfürja a szíjat».² Beszédük a nép

¹ Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*, I. 407. l.

² Arany ilyen apróságban is rendkívül pontos. Mikor Buda fölbérli Kanyarót a kard ellopására, gondja van rá, hogy fölismerhesse: «Hüvely atyjáé volt, megmondta: mi jelről.»

szava-járása. A tréfát lenyomtatják borral (X.); Buda így beszél: «Király vagyok én még, s *úr a magam házán;*» Gyöngyvér azon búsul, hogy urának «hogy van feje-alja». Szájukon közmondások születnek: Madarat nem dobbal szokás fogni; nem tudni, mit hoz a holnap. A költő maga is belejő az ilyen beszédbe: «Volt már (de mikor nincs árnyéka nagy fának!) Irigye... Etele királynak». — «Hisz ember az ember, akkor is az volt, lám; Megörült s megdöbbszent Etele nagy voltán.»

Mindez a naiv eposz hangulata, hangja. Soha költő ennyire még nem közelítette Homeroszt. Szász Károly, a világirodalom eposzainak alapos ismerője, hangoztatta, hogy «a mondai hagyományon alapuló eposzok költői közt a Nibelungok ismeretlen költőjén kívül csupán Arany a közvetlen utóda Homérnak.»¹ Itt-ott szembe is ötlük egy-egy homerosi szólam,² hasonlat.

Az *Iliás* után *Buda halála* hasonlatokban a leggazdagabb költői mű. Loisch János kimutatta, hogy az *Iliás* 182 hasonlatánál itt *aránylag* még több van; másfél százra teszi; körülbelül negyedrészüik klasszikus eredetű.³ Homeros az elbeszélésbe szövi, Arany bőven ad alakjainak ajkára is; ez mutatja a költő eleven képzeletét, mely előtt minden testet ölt, megéled. Megvan hasonlatai közt minden fokozat az egy szónyi vázlatától az igazi homerosi módra mozgó genre-képpé, szinte elbeszéléssé kerekedő hasonlatig, minő a támadó vihar és a ménes leírása, a méhek rajzása. Vörösmarty világosan *minttel* kapcsolja hasonlítóit: „mint a sebes özfi”; „mint a sirbeli rém”; Petőfinél a hasonlat többnyire személyesítésben áll. Aranynál — Loisch megfigyelése — sokszor «a kép a fogalom helyébe lép, az átmenet útját egyengető kapcsolás nélkül.» Az ilyeneket kedvvel halmozza a költő, mint Buda és Detre beszédeiben: «Nyilat is ellőjük... nem jut soha célba» — meg sincs nevezve a hasonlított: a szándék. Néha nem is példaképen, hanem egyenest a fogalom helyett áll: «...érzi a hún ember, Hogy ki vala csepp víz, ő ezután tenger». Egy-egy találó kép sokszor kifejezőbb, mint bármilyen körülírás. Detre beszédére azt olvassuk Budáról: «Mint sas fészkebe ha idegen sas szállna: Verte vadul szívét az ijedség szárnya»; semmi jellemzés sem bírná így éreztetni a megrebbenést, szívdobogást, vergődő

¹ *Emlékbeszéde*. A M. T. Akadémia Évkönyvei, XVII. II. 1884.

² «Végre nyugott ajki szóval ilyet mondtak;» (IX.) Buda városa elé Attila «szót szólni küldött;» (XII.) Attila azzal fenyegeti Detrét, hogy kiveti testét «ronda repesőknek utálatos étkül;» a deli hajnal, a rózsaszínű — a homerosi rózsaszínűnek újabbkori realisabb mása, az eget hajnalodáskor előzőnlő rózsaszín fényről. De itt-ott akad egy ariostói hang is; a IV. ének vége: «Hanem e beszédből marad is még hátra;» «Etelét emlitem: hova késik hadban» (XII.) — Shakespeare-re mutatnak vissza az égi előjelek.

³ Loisch János: *Buda haláláról*. IK. 1912.

ijedelmet, mint ha a madár megriadtát látjuk az emberé helyett. Találni néha rejtett hasonlatot jelzőben, igében. Rozgonyi Piroskának «vére meghajnalzott arcán». Gyöngyvérrel azt mondja: «Szép barna szemének *felvirrada* héja». Mikoltnak: «Könyhullató szemében mosolygás fénye kelt». Kinek ne tűnnék itt szeme elé a tavaszi ezüst esőn átesillanó napsugár, mintegy fordított személyesítés? (II. dolog.)

Azt már Salamon észrevette, hogy tárgy dolgában a hasonlatok a pusztáról, lóról, nyílról vannak véve és a mezei életből.¹ Ha azt olvassuk: «Holt sebhely is éled idő változásán, Emlékezet újul hadi hír hallásán» — ez valódi harcos hún hasonlat. Ősi népeletbeli ez is: «... dörzsölve aszú fa is gyúlad, Hamarabb ennél az emberi indulat». — Detre így kesergi öregségét: «Nyúlik erőtlen, mint nyilak ázott húrja.» Arany e tekintetben is oly pontos, hogy ha a beszélő nem közvetlen köréből veszi hasonlata tárgyát, rögtön áthárítja a felelősséget; Detre p. o. képes beszéde közt így szól:

Mint a hajós (*mondják*), ha támad a vihar,
Engeszteli önként becses marháival.

Voltak, akiket félrevezetett a költő nagy gondossága. Haraszti Gyula a népünk pásztor-életéből vett vonásokat, hasonlatokat kirívó anachronizmusnak nézi hún époszban.² Szerinte a költő nemzeti mondavilágunkból «nemcsak az anyagot akarná újra teremteni, hanem ennek őseredeti formáját is.» Salamon Ferenc jóelőre tiltakozott az ilyen felfogás ellen; «Aranynak nincs az a követelődzése, hogy egészen helyre akarja állítani az őskori magyar eposzt, úgy amint volt, a mi lehetetlen.» Eszében sem volt ily ossiani régieskedés — még bevallottan sem. Mindamellet néhol még Riedl is félreérthető kifejezést használ: Arany mintegy «XIX. századbeli kortársa Attilának, a mű egykori hegedős szerzeménye is lehetne.» Az igazságot akkor találja el, midőn azt írja: «A hang mintha évezredek volna, a költői eljárás, a szerző művészete új.» Nem is lehet másképp; maga Homeros is fejlettebb fokon áll a trójai kornál. Arany maga pár sort tett a kézirat végére; s ott azt mondja: «Sem a régít, sem a népit nem használtam *affecta-*

¹ Egyéb verseiben is csak kettő idegen: a pelikán, meg a felszakított keblű oroszlán; ezek a bibliából valók. *Buda halálában* még korszerűek is.

² Haraszti Gyula: *Arany János*. Először Bodnár Zsigmond Magyar Szemléjében 1881-ben, bővítve a *Modern könyvtárban*, 45. és 42. l. Erődi Dániel azon is fennakad, hogy a XI. énekben a szülemelő vihar leírásában «lábam, arcom, látlak» szavakkal a költő magára tér. Hát Virgil *Ill'egoja* és Milton? *Keveházában* is van ilyen: «Mozdulni látom a mezőt — s a végsorban: «Elzeng — mint én az övéket.» *Buda halálában* több ilyen olvasni: «Oh ha *nekem* volna most egy szavam olyan...» (VIII.); a XII. ének kezdete. — Csak Homeros személytelen.

tióbból, hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha *producálni* akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni.» De nem gondolt arra, hogy egészen Tinódivá legyen. «Formát és tárgyat összhangzásba hozni» — ez volt művészi vágya. Minden új tárgyához a szerint váltotta a hangot. *Toldi* után még közelebb hajolt hangban a népmeséhez a *Rózsa és Ibolyában*; *Murányban* egy fokkal magasabb előadás volt célja; *Katalinban* a képek özöne, jambusok rohama megint más stílt kívánt; komikai tárgyaknál megint más hangot üt meg. Neki van költőink közt legdúsabb szótára, Riedl szerint vagy tízezer szava; ez talán szűken is van mérve, ámbár Shakespeare kincse is tizenötezer szó. Tolnai szerint felülmúlja Csokonait, Vörösmartyt; Jókai szókincse nagyobb, de «irodalmi termékeik arányában Aranyé az elsőség.»¹ A stilisztikák nála találnak legtöbb példát a figurára. Egyaránt ura a régi, népi és újabb költői nyelvnek s az alföldi tájszavak kincstárának. Nem alkot annyi új, merész kifejezést, mint Vörösmarty; ő mindenre készen találja emlékében a legtalálóbbat. Fölvesz egy-egy népi szó-alakot, mint: mersz, távunnan, szok; új árnyalatot, új szint ad egy-egy szónak, újszerű kapcsolatot teremt: «föld-ette királyok», «rózsaözlő» hajnal; egy-egy állítmányt, jelentést a kifejezések egész seregéből válogatva, különbözőképen s mindig a legtalálóbban tud jelölni.² Petőfinél sokszor alig lehetne megvonni a határt, ahol verseinek nyelve elválík a köznapai beszédétől; Arany kezében mindennapi szavak fényt és súlyt nyernek, ellágyulnak és méz van bennök.³ Máskor nyelvének márvány tömörsége van, szavaiban fény rezdül, mint a drágakőben, vagy úgy omlanak, mint nehéz bársony redői. Vannak szavai, melyekben érzés lüktet; «egy szó nyilallott a hazán keresztül,» — «bevérző honfiseb»;⁴ a fáról «lesohajtó» levél, mely a lombhullásnak neszét is érezteti, az «ősz hullás fájó titka», miben az enyészet érzik. Négyesy megfigyelte, hogy az ötvenes évektől fogva általában «minden

¹ Tolnai Vilmos: *Arany nyelv- és művészetéről*. Budapesti Szemle, 1917 június.

² Ezekre Riedl hoz fel érdekes példákat, az *áll* ige változatos használatára a kötet végén, az elpirulásra a *Nyelve és stílusa* fejezet elején. Egy érdekes kitétel elmaradt; a nép azt mondja: fejébe megy a vér — az öreg Benczének «vére süveg alá szökken».

³ Magyarosságára és nyelvének erélyére jellemző, amint Moore *Forget not the Field* versének fordítását kezdi. Petőfi így: «Ne feledd a tért, hol ők elestek, Az utolsó s a legjobb vitézek;» — ez hű, de Aranynál: «Eszünkbe jusszon, hol veszett el Hősünk utója, legjava.»

Simonyi Zsigmond a Nyelvőrben lapokon át hozott fel példákat, mint vettek át kifejezéseket Aranytól írók, műfordítók, sőt a köznapis beszéd is. (Arany János nyelvének hatása. Magyar Nyelvőr, 1917 márc.—április.)

⁴ Széchenyi-óda, Rendületlenül, Nem kell dör..., Kies ősz.

szó mögött sokkal több lelki tartalom van, mint előbb volt, sokkal több festő erő rejlik jelentésében és több zengzetesség a hang alkatában.» Költői nyelvének díszét nem cifraság teszi, hanem üde tisztasága, zamatos íze. Legfőbb a jó hangzás, ennek feláldozza módjával a grammatikai törvényt is, ha az élő nyelv szokásra fellebbezhet. (*Az árva fiúban*: «Ne bánjon így...»; ezt is megvédelmezi az Erdélyinek írott levélben.) Figyelmezteti Erdélyit, hogy költő okkal kerül a «nyelvtani szabályosságokat»; hogy költeményeket nem lehet nyelvtani gyakorlatnak tekinteni; «az euphonia kedvéért engedni kell a nyelvtan merevségének». Több szabadságot követel a költői nyelvnek, mely *alkotja* is a nyelv anyagát, szabályát. Tudósa is a nyelvnek — Tolnai Vilmos legelső nyelvészünknek tartja — de a nyelvészeti folyamszabályozással szemben az élő nyelvhasználatra hivatkozik. «Fontos kérdés, tartozik-e túrni a költészet a nyelvtan jármát oly igen, hogy örökké a nyelvficamító olvas-sz, keres-sz mellett maradjon.» «Ki kellene dolgozni a magyar euphonia elméletét, s meghatározni, meddig terjed érzésben a költő szabadsága.»¹ Erről szól az *Aisthesis* vers példája.

Gyakori nála a szökötetési, mondattani ritkaság. «Ami szórendbeli finomság a magyar nyelvben: a régiben s az újbán, a népiben s az irodalmiban nyilván vagy rejtve leledzik, az mind megtalálható Arany költeményeiben» — írja Tolnai Vilmos. Mint Riedl mondja: «felbont — legalább első pillantásra — minden nyelvtani rendet, megszeg látszólag minden szabályt és magyaros marad». Központosításának is jelentősége van, épúgy a szavak dőlt betűs kiemelésének;² e külső eszközök is a kifejezés pontosságát, a helyes megértést támogatják.

Nyelvművészete *Buda halálában* új, magasabb fokra ér. A tárgy magával hozta az «elbeszélés ószerűen naiv formáját», a krónikák hangját, melyen «sok mindent el lehet mondani» — írja az előszóban. Csakhogy e látszólagos egyszerűség sokoldalú művészet. Az ódon nyelv iránt érzéke már ifjúkorában kifejlett, Károli Gáspár biblia-fordításán és régi magyar költők olvasása közben. A nyelv avarjában fényes arany ékszer-darabokat lel. Sok régi szót használ: megapolni, meghurítani, táncot rogni, aszaly, pandal, joh, irdatlan, esennen, alít (= képzel), sajog (= ragyog értelemben); egyikhez-másikhoz gyönyörködve jegyzi meg: «Régi szép szó». Köznapi szavaknak is régi népi alakját

¹ Szász Károly költeményeiről.

² Erről is megállapodott nézete van. «...csupán azon helyek, egyes szók nyomassanak feltűnőbb betűkkel, mikre az író különös súlyt fektet, vagy ha mit a szöfűzés által nem vala képes eléggé kiemelni, a mi elfutván az olvasó szemét, az értelem, vagy kifejezés szándéklott tisztasága, erélye szenvedne miatta; szóval oly esetben használtatik e *kisegítő mód*, mikor a szerző mintegy kénytelen ahhoz folyamodni.» Szász Gerő verseinek bírálatában.

használja: szereteti, lészen, lakoz, percenet, elig (= alig helyett), azonban és azonközben egyértelembe; régies vonzatot: «nem tud vala ebben»; «fő helyen a lábnak»; fiát Ildikó úgy szólítja, mint a nép: «kiesi szolgám»-nak; gyakori a «jó Buda». Az igékben sok a félmult és *vala*. *Mi, mely* helyett régiesen *kit* mond; Detrének «nem új e világon semmi, Kire más példát ne tudna elővenni». (III.) Krimhild szolgái, tevéi vonulnak, «*kit* végig szemlél Gyöngyvér.»¹ Néha úgy veszi fel a szót, mint egy krónikás vers-szerző: «Halljátok először medve vitézségét». (VIII.) Beszövi a régi ének alliterációit: «*Érdet* nyomon éri... *Téteny* előfokján föltetszik az ellen». (XII.) Máshol mintha Balassinak egy verse csendülne:

Ime az esztendő tavaszi zöld színben,
Ujulva köszönt bé, csupa öröm minden. (III.)²

De ki tehet róla — ki merészel tenni! —
Nem mondom, hogy tenni, csak egy szót emelni;
Nem mondom, hogy szólni, csupán gondolkodni, —
Éjjel, a sötétben, álmokat álmodni. (I.én.)

A művet befejező kétértelmű szójáték, a «Vége», régi verselők örökhagyása. Így végzi Gyergyay *Arqirus királyfit*, Gvadányi a falusi nótárius utazását, Gyöngyösi *Kemény Jánosát* — mások is élnek a tréfával.³ A nép szabadabb nyelvéből való az ilyen értelmi egyeztetés: «*Bontják, szolgál-cseléd, a sok teli vermet.*» S az előkerülő kincs milyen ódon e régi zamatú szavakban: «Föld-ette királyok lakozó edénye.»

Egy-egy kifejezést eredeti jelentésében is, átvittén is használ: Buda a szer-nél «serleg telijéből most oltárra önte» — s képesen azt mondja: «Hatalmam telijét im hát ma kiöntöm!» Néha egy szó ismétlése vési be a képet erősen: Buda

Ül vala, mint egy pók, palota zugában

Árnyas szögeletben ül vala naponta.

A fogalmat jelentő szóhoz sokszor érzékeltető képet kapcsol; ez is régies: «neved árnyéka, hired szele, neved bokros csemetéje, urasága széken»; a jósok: «tudomány ajtóí». Épígy testi jelzőket tesz fogalmak elé: nehéz kedv, öreg idő, heverő bánat, kövér gond, marcona józanság. Igékkel is szokta így képessé, realisabbá tenni az elvont fogalmat: «Mindenkit *örömmel itat* e nagy ujság». (IX.)

Egy-egy szóval érzéken éreztet különös belső ingert. Hunor azt mondja a tündérek láttán: «Vérem hatja Szűzek árnya-

¹ Losoncziában is.

² Az első dolgozatban van egy összerakó versszak, minő a *Meghalok Csurgóért* c. népdal.

³ L. Tolnai Vilmos, IK. 1913. évf. 161. I.

fordulatja»; Magyar pedig: «ez a síphang, Bátya, bennem *végig csikland*». Krimhildnek «minden erén futkos szerelem hangyája».

Szeret az igékkal takarékoskodni; sűrűn látni, hogy több alany mellett az állítmányt egyszer teszi ki, ha ugyanaz a szó kell. «Paripát fényessé, fegyverit élessé, *Teszi* sok szerszámát nagy rettenetessé.» «Nincs bújni karámba, hol bújni ereszbe»; az ilyenekben erősítés, fokozás érzik.

Gyakori, szinte rendes az inversio, a szavaknak a közönségestől eltérő rendbe rakása; ez a latinból ered — nem hiába forgatta a deákos költőket sem. Néha arra szolgál, hogy a fő szót kiemelje: «Tiporni az állat most akarát térdel». Olyankor is él azonban vele, mikor ilyen eltérést sem az értelem, sem a ritmus nem követelne, de zengzetet és ódon szint nyer tőle a mondat: «Állítja lovát meg»; «napról sergét töri napra»; «Ifjú dolgait is hordja örökké fel»; «nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam». Kétségtelen, mindez szokatlanabb, ünnepélyesen hangzik s némi értelmi hangsúllyal is jár.

Lehr Zsigmond kiemeli a jelzők gyakori hátrátételét, mi szabadabb mozgást enged a mondatnak s a mellett szokatlan, újszerű. «Beszéd hamar ottan emelkedik *óvó*, Kétség is *habozó*, félelem is *búvó*.» — «Hadurat nem látja ember soha földi.» Azt is megmondja, hogy Arany figyelmét erre Imre Sándornak egy cikke hívta fel.¹

Erősen törekszik a rövidsége, tömörsége. «Az indulat által rezgésbe jött költői beszéd»-ről azt tanítja, hogy «lehány magáról minden fölöslegest, mindent, ami lazává, pongyolává tehetné (milyen a névelő *az, a* és némely particulák); feloldja a prózai körmondatosságot; a szórendet merész inversiókkal forgatja össze...» stb.² Egész jelenetet szorít egy mellékmondat pár szavába: «Félre mezőn híván» — beszél és alkuszik Buda Kanyaróval. Tüvig vág egy-egy szót, mint «paripa prüssze», lemetsz fölös névelőt, kötőszót. Így a vadászaton a medve leírásánál ez inversiós sorok:

Bontja meg a hajtók sűrű elő-sorját,
Rázza le nyilvesszót...

¹ A cikksorozat *Kazinczy nyelvújításáról* szól, s III. közleménye (Szépirod. Figyelő, 1861., 5. sz.) mondatszerkesztésünk hiányai közt említi, hogy jelzőink állandóan elöl állnak; «egy négy-öt, hosszas jelzővel terhelt főnevet, alanyt vagy tárgyat, elvárni igen terhelő feladat s a mondat értelmét nehezíti; holott más nyelvekben nemcsak az ú. n. appositio, hanem bármely rövidebb, vagy hosszabb jelző is állhat hátul, mi által a beszédnek könnyebb mozgás adatik. Igen szépnek, kedvesnek érzem a *Nibelungen* első sorait:

Uns ist in alten Maeren Wunder vil geseit
Von helden lobebaeren von grosser Kuenheit...

S erőteljes a magyar népnél is: álmomban tüzet láttam nagyot!»

² A magyar nemzeti versidomról szóló tanulmány elején.

Hasonló ehhez a *Főti dal* e sora: Bort megissza magyar ember — ezért Brassai megleckéztette Vörösmartyt. Gyulai kelt védelmére, hangoztatva, hogy «a szónoki és költői nyelv egy csoport szépsége nem egyéb, mint szabálytalanság, vagy jobban mondva kivétel a szabály alól, illő helyen használva»; védi, hogy «az a kihagyása nemcsak a rhythmust emeli, de a kifejezést is erélyesebbé teszi», s tucattjával hoz fel hasonló példákat régi költőkből, népmeséből, közmondásainkból. («Szegény embert az ág is húzza.» «Járt utat a járatlanért el ne hagyd.»¹ Arany maga azt írta *Buda halála* kiadatlan utószavában: «Itt-ott a nyelvész egy-egy grammaticai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az *élő kiejtésre* nem támaszkodik.» S Kazinczyt idézi: «Nem botol az, ki *helyén* s *tudva* s *akarva* botol.»

Ily művészi szabadságnak köszönheti azt a csodálatos versszakot, melyben a grammatikának gátját szakítja az indulat, midőn így szól Etelből tornyosodó lelke:

Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pörölyje világnak...

Előbb, kevesebb szabadsággal, így volt:

Csillagok lehullnak, hegyek kimozdulnak,
Én vagyok Áttila, én vagyok imhol a
Világnak pörölye, istennek ostora (l. dolog.)

Hol van itt amannak dübörgése, földet és eget rázása, a «szavak meggyötrése» az indulat által, mint Taine mondja Shakespeare-ről.

Művészi tekintetben sokszor kiemelték nyelvének plasztikáját.² Arany is mester az alakok, mozdulatok szemléletes elénk állításában. Megmondja maga, mit értsünk ezen, midőn «plasztikával, kifejezéssel teljesnek» dicséri Petőfinéleszt: «*munkálódik a czimbalmos*», «legott képzeletünk elé terem a cigány, a mint hangszere fölé hajol, üstöke izzadt arczára hullva, s villámsebesen tánczoltatja verőjét a hűrokon».³ Nagy mondanivalót képes rövid

¹ Vörösmarty munkái kiadásának jegyzetében. — Arany már előbb is élt ilyen szabadsággal: «Széles Dunán tul» — *Keveháza*, 2.; «Beteg gyógyulását, rab szabadulását ...nehezen várja.» — *Első lopás*; «Vár és város körét a török ellepte», Város népe sir-ri.» — *Losonczi István*. Lehr Zsigmond megszerzi Gyulai példáit népi és régi költőkből, Vörösmartyból is («Kihozza rabság mélyiből vitézlő ifjakat» *Szilágyi és Hajmási*), s számos iyet hoz fel magából *Buda halálából*: «Nyilat is ellőjük... Szót nyelvire a szó hebehurgyan tolt... Szövétneket ott benn megsejti az utról... stb.» Lehr Zsigmond; *Töredékes jegyzetek Arany «Buda halála» eposzáról*. A pozsonyi ág. hitv. főiskola 1865—66. tanévi *Értesítőjében*. Kár, hogy e jeles dolgozat máig is ott van eltemetve.

² Kuthy Dezső: *Arany nyelvének plasticitása*. — Abafi Figyelőjében, a XXIII. kötetben.

³ Szász Károly költeményeinek bírálatában.

szóval plasztikusan szemléltetni: *Keveházában* az óriás had alatt «hajlik a part, a merre lép»; a népvándorlással: «a fél világ másik felére roskada.» (*Az utolsó magyar*) Egy sorban lefesti a vén szászt, «a mint görbe szikár testét kardon alig vonja»; mikor belép Buda sátrába, aki ép elásott kincseit szedi ki vermökből: «Fel Buda egy-térdről pillanta ijedve, Kincsei nagy halmát tenyerével fedve»; egész kép, jelenet egypár rövid szóban. Vannak mozgással teli, eleven igéi, melyekben gesztus rejlik. Buda panaszol, hogy «az ő szava ennyi» — ehhez körme hegyét mutatja; Gyöngyvér vigasztalja urát: «bús fejedet, így, hajtsd az enyémre» — látni: odavonja; ha felkiált: «mint *ide* nyilallott» — benne a mozdulat. Shakespeare alakjainak beszédében rejlik - sok ilyen kísérő mozgás. A szellő, a szélvész támadását époly drámain, cselekvőn festi, mint a szilaj ménest. Arany igéiben jellemző festő erő van; Detre nem jár: — «sunnyog», mint a róka *Toldi szerelmében*. (VII. 21.) Ilyen, amint Attila «felrándula tenni».

Tolnai Vilmos külön kiemeli nyelvi művészetének *optikáját*; ezzel a nyelvnek azokat a «sajátságait aknázza ki művészi módon, melyek látásunkat, szemléletünket, képzeletünket ingerlik»¹ kivált színek dolgában. Ebben Arany pontos megfigyelő-képessége sok kitűnőt alkot; mintha rövidlátása miatt erősen szemügyre vette volna, amit megnéz. A költőtől azt kívánta, hogy amit leír, meg is lehessen festeni.² Ha egy költő az éjben *zöldebb* tájakról beszél, ráolvassa: «olyat fest, amit *nem láthat* - most.³ Nem feledi, hogy a ludak a vízen «magok után fénybarázdát húznak» (*A falu bolondja*); a zöld vetés dőlői «harmatos reggel, ha rájok néz a nap, szivárvány színben játszanak» (*Katalin*); szemét nem kerüli el pillanatnyi tünemény sem, hogy «a tavaszi lég csillan imitt-amott repeső bogárral»; amint a táltos kirántja kését a ló szügyéből, látja, hogy «biborszalag aztán tarkázta fehérét» (*Buda halála*).⁴

Egy szóval is tud festeni; *Az első lopásban* a zápor «veszszözi» a lombos akácot (*Az első lopás*); *Eduában* «villám rebeg»; *A tölgyek alatt* «felhők szeme rebben». Egész tájkép ez:

Zöld lomb közei
«Áttörve» az égbolt,
S a rét mezein
Vegyül árny- és fényfolt.

¹ Tolnai Vilmos: *Arany nyelv- és művészetéről*. Budapesti Szemle, 1917 június.

² A Szépirodalmi Figyelőben, I. 197. l.; Tolnai hivatkozik rá.

³ Szász Károly és Szász Gerő költeményeinek bírálatában.

⁴ Ép ilyen éber megfigyelő hang dolgában. Attila meg Buda párviaadalánál «messze a viadal késő zaja csattog» — a hang később jut a nézőkhöz, mint a látás. *Agnes asszony* kezében «maradozó csattanással» villog sulyka.

Tolnai a pusztai est leírását hozza fel *Bolond Istókból*, «mely minden ízében a vonal- és szintárvlat minden törvényével megegyezik:»

Vén füz sötétlő körrajza veté
A sík lapályra hosszú és hegyes
Árnyát, minő torony-épületé.¹
Igy a világot az árnyék vegyes
Rónája váltogatva követé;
Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
A gyepe, s homályos fényt kap a sugártul.

Mikor 1856-ban e sorokat írta — teszi hozzá Tolnai — a tájképfestés általában még műterem-művészet volt, mely ceruzavázlatait otthon, a szobában festette meg szóbeli feljegyzések segítségével; Barbizon apostolait . . . akkor még nem ismerték, a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve, le merte írni, hogy az alkonyati aranyárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kéknek kell lenni. Ugyanitt odafesti, hogy a fa árnya — napáldozatkor — «hosszu és hegyes», s a Tisza vize félig ezüst-szín, túlfelől sötét. (104., 105. vsz.) Ok nélkül panaszkodik *Bolond Istókban*, hogy «ha ötven éve nem lett volna vak»! Teljes érzéke van a távol optikája iránt is. Attila vadásznepe előtt «túl nőnek az ormok»; hasonló ez Vörösmarty gyönyörű sorához: «Megjön az éj, távol feketednek az ormok», csak hogy ő színnel fest, Arany pedig plasztikus. Mesteri a támadó szél festése, egész jelenetben, bár csak hasonlatul. (XI. én.)

A természetnek nemcsak színét ösmeri, hanem belső életét is. «Ősi hullás fájó titkát» (*Kies ősz*), mikor a lomb «Dér nekül is, fagy nekül is Lesóhajt az ágról». E megfigyelés igazságát dícséri a növényélet tudósa, Mágocsy-Dietz Sándor, magyarázva, hogy a levél fagy előtt is lehervad, ha a gyökér nem bír elegendő vizet felszívni a kibült talajból.²

Beszél Tolnai Arany nyelvének *akusztikájáról* is. Finom zenei hallása volt, értett a zenéhez: számos népdalt lekótázott s a versidomról szóló értekezésében megadja az ütemek zenei értékét. A jó hangzás a vers törvénye; megrója a nyelv «puha, erélytelen kötését», s ha a rímek, sorok, lazán fűzött strófák «nem adnak kellő zengést».³ Kéziratain többnyire a jóhangzás kedvéért javítgat; éberem ügyel a hangzók rövid, vagy hosszú voltára. Ritmus-érzéke páratlan. Elítéli azokat, akik «összszeférhetetlennek tartják a genievel a gondos technikát»; Byront idézi: «rossz kézműves az, aki szerszámaival összevész».

¹ Amint a lemenő nap elnyújtja az árnyékot.

² *A növények táplálkozása*, 92. l.

³ Szász Gerő költeményeiről.

«Egy hajszálnyival feljebb vagy lejjebb fogni», az sem mind-egy e kényes hangszeren. Pedig a hang *tisztasága* még csak alsóbbrendű kellék: azon felül következik a dallam és harmónia egysége, változata, a kifejezés ereje, kelleme és mind az, ami Istenek közé ragad.¹ — Nála a dallam együtt születik a gondolattal. Ha verset olvas, fülében dallam kíséri. Béranger-ről mondja: «megszoktuk e chansonokat egy-egy nem ismert, de lelkünkben zengő melódiára olvasni».² Tárgy és hang önkénytelenül egyeznek nála egész művekben, de részletekben is, mint a csodaszarvas regéje elmondásának előkészítése, vagy a regében a tündérek zenéjének, táncának leírása.

Száraz prosodia helyett az ütemek és szavak zenei értékét tartja szem előtt. «A kötött beszéd lényege nem a rím s mérték, hanem a rhythmus.»³ «Nem árt a rhythmusnak — írja — ha több szótag adatik ugyan, de az ütemek száma annyi marad, ha péld. spondeus helyett anapaest jó. De árt a rhythmusnak, ha négy ütem helyett ötöt fogok. Világos.»⁴

Verselés dolgában *Buda halála* új korszakot nyit nála. Lehr Zsigmond mutatott rá először, mindjárt 1865-ben, hogy Arany «a magyar mérték hangsúlyos folyását egybekapcsolja a classikai mértékformák gördülő esésével»; «alig van az egész költeményben néhány sor, melyben egy-egy tiszta choriambus, dactylus, anapaestus elő ne fordulna»; — «mily változatos-sága, mily csillogó ragyogása az ezer-meg ezerféle verssoroknak». (Megjegyzi, hogy az ily sorok, pl. szőke fodor felhők, hattyúi az égnék — csonka hexametek.) Lehr Albert ezt nézi Arany verselésében a pusztán hangsúlyos ritmusú korszak után új fejlődési foknak, mikor «az időmérték újra előkerül és érvényesíti magát».⁵ Fejlesztette érzékét e részben, hogy Csaba második dolgozatában a Nibelung-vers időmértékéhez szokott. Arany «gyakran gondolkozott» azon, minő mértékre mehetett a régi, énekelt epikai költemények dallama. Egy, Gyöngyösi tizenkettőseit kísérő recitativ jellemű melódia s *Kádár vitéz históriájáé* volt emlékezetében, s már ezekben is akadt némi mérték.⁶ Mióta Arany versidomunk természetét vizsgálta, s az ütem és mérték önkénytelen, szabad kapcsolattát, természetesen írás közben is művészibben ömlöttek tollából a sorok. Tanulmányában is arra jut, hogy négytagú ütemek közt legnagyobb szerepet játszik s a magyar dal eredeti jellegét teszi ama versláb, melyet Fogarasi lengedezőnek (choriambus) nevezett. «Maga a nép is olykor ösztönszerűleg elta-

¹ Szász Gerő bírálatában.

² Szépirodalmi Figyelőben, I., 206. — Idézte Tolnai.

³ *A magyar nemzeti versidomról* szóló tanulmánya elején.

⁴ Szász Károly bírálatában.

⁵ *Toldi* 1893. évi magyarázatos kiadásában.

⁶ *A magyar nemzeti versidomról*, VI.

lálja a lengedezőt.» Magyarázta azonban, hogy csupa lengedezők közül álló vers egyhangú lenne, s a magyar verset valamely sapphói mérték megkövült formájába szorítani képtelenség. Kivált a négysoros Zrinyi-versnek a choriambus ad legtöbb lendületet, zenét.

Rímelve is fejlett. Régtől fogva elismerték a legjobb és leggazdagabb rímelőnek egész irodalmunkban; ríme valósággal ömlik az oly patakozó sorokban, minő *Katalin* és a *Szent Iván-éji álmom* fordítása. *Toldiban* és a hún eposz első dolgozatában mégis könnyebbek a rímek, nincs bennük ennyi érc és hangzás. A nemzeti versidommal együtt azonban a rímet is vizsgálgatta; ki akarván szabadulni a ragrímek és az «egynehány jó rím taposó malmából,» utat nyitott az asszonáncnak. Ettől fogva írás közben is biztosabb. Radó Antal könyve *A magyar rím-ről* alapos, széleskörű munka, s ő sem ismer «a világirodalom legelső rendű költői közt senkit, aki ennyit és ily behatóan írt volna művészete technikájáról.»¹ Szerinte Arany asszonánca teljesen egyenértékű a rímmel. *Buda halálában* súlyosabbak, nemesebbek, zengőbbek a rímek, mint addig, a maga alkotta elmélet szerint szabályosabbak, példászerűek.

A magyar ritmus kívánalmának érezte, hogy a «gondolat a sor végén befejeztessék ... a bezárt gondolatot rímmel is minduntalan bezárva.»

Megfigyelte, hogy a népköltészet «oda törekedvén, hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fűzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik.» Ezért szinte általános benne a páros rím, ezért nem kaphatott lábra népdalainkban soha a keresztrim. Még hármask rímnél is siet a harmadik rím ráütése által a gondolatot bezárni.² Radó megállapítja, hogy a rím nála jelentős szóra esik, melyen hangsúly is van; így a gondolat kiemelkedő részét emeli ki a rím is, s egybevág a gondolati és zenei kiemelés. A mellett mintha most jobban egyeznék az összerímelő végszótagok időtartama.

E sokféle művészi szépség természetesen nem keserves keresgélés, nem kínos összerakosgatás eredménye, hanem a művészi érzék és ihleté; ő maga, a legöntudatosabb művész, mondotta, hogy «a lángész midőn ír, nem ügyel efféle apróságokra, mégis jól jön neki minden».³

VOINOVICH GÉZA.

¹ Radó Antal: *A magyar rím*. Egész fejezet szól Arany ríméről. 131., 170., 173. l. A zeneiséget szolgálja a sok betűrím: Lány hintaja himbál ... Lovai körmetől lány levegő csattog.

² *A magyar nemzeti versidomról*. VII. — Vojtinán kívül B. Kemény Zsigmondhoz írt tréfás vers is.

³ Szász Gerő verseinek bírálatában.

AZ IRODALMI ÉLET A BACH-KORSZAKBAN.

(Első közlemény.)

«Az író, kinek működése minden lépten-nyomon közvetlen érintkezésbe jött a korlátozó körülmények hatalmával — írja a Pesti Napló (1852. márc. 6.) — kétszeresen érezte, mily nehéz forognia azon a téren, melyen eddig forgolódott, mily nehéz elegettenie, egyrészt önszive sugallatának, másrészt az olvasó közönség várakozásának.» Ezek a korlátozó körülmények, melyeket a Pesti Napló ilyen óvatosan emleget, főként a Bach-korszak elején jelentkeztek igen sűrűn.

Az írók közül sokan bujdosnak vagy börtönben ültek. A lapokban akkor igen gyakran olvashatunk efféle szomorú «személyi híreket»: «Kiss Károly, kit a szépirodalomból kedvezőleg ismernek nyájas olvasónőink, a forradalom következtében tíz évi fogságra ítéltetett.»¹ — Horváth Mihály Brüsszelben van, sok kaland után jutott oda, pl. fák alatt hált. «Jobb a fa alatt lenni, mint rajta.»² — Fényes Elek és Tóth Lőrinc szabadon bocsáttattak³ — Pálffy Albert és Petőfi hír szerint már külföldre menekültek.⁴ — «Czuczor, szép olvasónőink kedvenc költője Kufsteinban van, egészséges és szorgalmasan dolgozik.»⁵ — Dobsa Lajos «vizsgálat alatt van.»⁶ — Dobsa Lajos fogságában új vigjátékot ír.⁷ — Remellay Gusztáv tizenötévi várfogságra ítéltetett és Josephstadthba (Csehország) vitetett.⁸ — A Hölgyfutár közli azok névsorát, kik ellen minden keresetet megszüntettek, így Vörösmarty, Nagy Ignác, Zichy Antal, Hunfalvy Pál és Kazinczy Gábor nevét.⁹ — «Czuczor Gergely várfogságának hátralevő ideje elengedtetvén, pár nap múlva hihetőleg már fővárosunkban fogják e jeles költőnket üdvözölhetni barátai, tisztelői.»¹⁰

¹ H. 1849. nov. 26. A gyakran idézett ujságok címeit így rövidítjük: BH. = Budapesti Hírlap, MH. = Magyar Hírlap, MS. = Magyar Sajtó, H. = Hölgyfutár, PN. = Pesti Napló. — Ez a tanulmány részlet a szerző *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban* c. készülő munkája korrajzi bevezetésének.

² H. 1849. nov. 27. — ³ H. 1849. dec. 4. — ⁴ H. 1850. ápr. 25. —

⁵ U. ott máj. 17. — ⁶ U. ott jún. 5. — ⁷ U. ott júl. 15. — ⁸ PN. 1850. júl. 23. — ⁹ H. 1850. júl. 27.

¹⁰ H. 1851. máj. 22. Máj. 31-én érkezett meg. U. ott jún. 2.

A mondottakat megtoldhatjuk azzal, hogy regényíróink és novellistáink közül br. Jósika Miklós külföldre menekült, br. Eötvös József egy évig élt külföldön, Pálffy Csehországba internálták, Degre Alajost Aradra. Vas Gereben majdnem egy évig bujdosott, azután vizsgálati fogságot szenvedett, s eltiltatott az ügyvédi gyakorlattól. Vajda Jánost besorozták és Olaszországba vitték közkatonának, Jókai és Lauka egy ideig bujdosott, Frankenburgot Bécsben zaklatták sokáig, Boross Mihályt, noha komáromi kapituláns volt, 1853-ban börtönbe vetették. Az 1850-es években fellépő fiatalok közül P. Szathmáry Károly fogságot szenvedett, Vadnai Károlyt, br. Podmaniczky Frigyes és Tanács Mártont Olaszországba vitték katonának.

Az egyes írók személyes bajain és zaklatásán kívül az egész irodalomra ránehezedett a szigorú, rosszindulatú s irányelveit tekintve kiszámíthatatlan cenzúra, mellyel íróknak és szerkesztőknek állandóan küzdeniük kellett.

Tóth Kálmán visszaemlékezései szerint a kinyomatott lapnak egy példányát a rendőrségnek kellett felterjesztetni, s ha egy óra alatt nem érkezett betiltó parancs, akkor szét lehetett küldeni. Ez az óra természetesen mindennap nagy aggodalom közt telt el.¹ Ismeretes, hogy Szilágyi Sándor Magyar Emléklapok c. füzetes vállalatát többször betiltották, s csak megváltoztatott címeken engedték folytatni, de csak egy darabig. A Hölgyfutár szerkesztőjét, Nagy Ignácot, Tóth Kálmán egy verse miatt becsukták, de hamarosan kiszabadult s lapját tovább szerkeszthette.² 1853-ban néhány hétre ismét betiltották. A Pesti Napló 1858-ban volt több hétre betiltva. Tompa Mihály haditörvényszék elé állítása általánosan ismert esemény.

Az akkori cenzúra története nincs még megírva, így csak néhány ujsághirrel és szerkesztői üzenettel jellemezhetjük a vele kapcsolatos kellemetlenségeket.

A Hölgyfutár 1849 végén ezt írja: «Az ősz című költemény nem közölhető, különben is énekeljünk inkább a tavaszról, az vigasztalóbb... most a legnagyobb életbölcs az, ki éppen nem bölcselkedik, hanem úgy él, amint lehet.»³ Frankenburg *Levelek Saroltához* c. cikksorozatának első három leveléből csak egy töredéket közölhetett a Hölgyfutár,⁴ ezért adja neki azután az *Artatlan levelek* címet. A hamarosan betiltott Pesti Röpívek így humorizál: A sajtószabadság legélénkebb korszaka van most. Mily fölséges sajtótörvények! Alább ki-

¹ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. Budapest, Év n. (Előszavának kelte 1877.)

² Szinnyei Ferenc: *Nagy Ignác*. Kny. az IK.-ból 1902. 71.

³ H. 1849. nov. 20.

⁴ H. 1850. máj. 14.

derül, hogy ezt a szüretéről mondta. «Ha azonban a kedélyes olvasó — úgymond — ez előzmények után egyebet várt, s az újat savanyúnak találja, úgy hajtson föl búfelejtésül egy pohárt abból a régieből.» Az írók és szerkesztők szürete különben gyenge volt. «A kötözés és nyesegetés igen is sok volt... eltenni való legtöbb termett.»¹ A Hölgyfutár 1851-ben ilyeneket üzen: «*Hazámról* című költemény jó, de nem közölhető.»² «T. íróársainkat ismételten figyelmeztetjük, hogy beküldendő műveikben minden legtávolabb politikai célzást gondosan kerülni méltóztassanak.»³ «Vannak esetek, mikben nemcsak a rosszat, hanem a nagyon jót is kénytelen csupán magának megtartani a szerkesztő.»⁴ Jókai 1851-ben kéri Aranyt, hogy legyen szíves közreműködni «nagy ügyel-bajjal és emberhálállal szerkesztett» füzetekben.⁵ A Hölgyfutár 1850-ben jelenti, hogy «álneveket írók és művészek sem fognak felsőbb engedély nélkül használhatni.»⁶ Ez a fenyegetés azonban nem vált valóra, mert a politikailag gyanús írók ezentúl is álneven írtak, de a többiek is szívesen használtak álneveket vagy jegyeket. Ezeket többnyire ismerte a közönség. Hogy «*Eszther* szerzője» a halálra ítélt br. Jósika Miklós, az senki előtt sem volt titok.⁷ Arany írja, hogy a T. betűt (Tompá) Szalontán «a gyermek is ismeri».⁸ Kazinczy Gábor A. B. C. jegye Pákh Albert szerint «nyilvános titok», s «csak azért ez álarc, mint-hogy a valódi név bizonyos felsőbb helyeken a legveszettebb hírben áll.»⁹

A könyvlefolgalások napirenden voltak. Gyakran olvashatunk ilyen híreket: A *Népszerű naptár* (1851) lefoglaltatott¹⁰ — nem csoda, mert tele volt a Bach-korszakra vonatkozó meglehetősen merész célzásokkal, s a negyvennyolcas eseményeket is közölte időrendben. A közérzület Magyarhonban (1850) c. röpirat lefoglaltatott¹¹. *Honvédek naplójegyzetei* hatóságilag lefoglaltatott,¹² *Szerelem és aristokratizmus* c. regény, melyre előfizetést hirdettek, «bizonyos körülmények miatt nem jelenhetik meg.»¹³

¹ Pesti Röpívek. 1850. 1. füz. okt. 6.

² H. 1851. márc. 11.

³ U. ott nov. 20. Megismétli a kérést 1852. febr. 11-én is.

⁴ H. 1851. dec. 19.

⁵ Arany J. levelezése. I. 1888. 241. l. A Remény c. füzetes vállalatra vonatkozik.

⁶ H. 1850. dec. 31.

⁷ Nb. 1853-ig br. Jósika Miklós név alatt közölték novelláit! Az *Eszther* 1853-ban névtelenül jelent meg, csak azután használta az *Eszther* szerzője, *Eszther* sat. szerzője, *Eszther*, A tudós leánya sat. szerzője-féle jelzéseket.

⁸ Arany J. lev. I. 238. l.

⁹ U. ott II. 1889. 86. l.

¹⁰ H. 1850. nov. 21. — ¹¹ U. ott nov. 23. — ¹² U. ott dec. 20. —

¹³ PN. 1851. ápr. 24.

A cenzúráról különben sokat irtak később a kortársak, de visszaemlékezéseik nem mindig megbízhatóak. Érdekes példa erre Jókainak *A varchoniták* c. novellájához később irt utóhangja (*Össz. Munk. XXI. kötet*), melyben elmondja, hogy ez csak egy későbbi enyhébb politikai korszakban jelenhetett meg, mert annak idején a regények szigorú cenzora nem engedte volna kiadni, a drámák elnézőbb cenzora azonban ugyanezt a történetet mint drámát (Jókai *Dalma* c. drámáját) engedélyezte. A valóság az, hogy *A varchoniták* 1852. május 4-étől június 7-éig megjelent a Pesti Naplóban, majd október elején *Hangok a vihar után* c. kötetében, a belőle készült *Dalma* azonban csak utóbb, november 27-én színre a Nemzeti Színházban — tehát Jókai visszaemlékezése téves.

Hogy a cenzor sokszor igen figyelmetlen és felületes volt, annak klasszikus bizonyítéka Kaján Ábel (Pákh Albert) sokszor emlegetett humoreszkje, mely ilyen címen jelent meg a Pesti Röpívekben (1850): *Hunyadi János (Johannes Edler von Hunyad)* «Historiai novella.» Hét első sora valóban Hunyadi-ról szólt, azután következett egy tréfás életkép a Bach-korszakról, melyet megint néhány Hunyadi-ról szóló komoly sor fejezett be. A közleményeknek csak elejét és végét átfutó, s a «gutgesinnt» német cím által is félrevezetett cenzornak ez a furcsa megtréfálása akkoriban bizonyára homéri kacajtkelthetett.

Az is meglepő különben, hogy az ötvenes évek elején a cenzúra mennyi novellát engedélyezett, melyek a szabadságharcról vagy a Bach-korszakról szóltak.

Harmadik nagy akadálya volt irodalmunk fejlődésének a közönség részvétlensége.

Az élesszemű és mélyrelátó br. Kemény Zsigmond *Élet és irodalom* című tanulmánya szerint¹ mágnásaink nem tudnak annyira magyarul, hogy irodalmunkat igazán élvezhetnék, a politikus középnemesség, mely «a közgyűlések által kigyalult egyének»-ből áll, szintén nem igazi olvasóközönség. «E szerezetre méltó férfiak — mint gúnyosan mondja — olvasóközönségnek alig járják meg.» Nőközönségünk jelentékeny része nem elég művelt, s általában inkább szokott francia művekhez, eredetiben vagy német fordításokban.»

«Az aristocrazia olvasóasztalain pedig kivételként láthatók magyar könyvek.» Igazán megértő, fejlettebb ízlésű, s «nyelvünk szépségeit mélyen érző» olvasóközönségünk meglehetősen kicsiny. Általában sokan vásárolnak könyvet, hazafias kötelességből, még mágnásaink is, de olvasni sokan nem olvassák el őket. «Feles számú vásárló mellett kevés az

¹ PN. 1852 és 1853.

olvasó.»¹ Pompéry János szerint² «a polgárzat legalsóbb osztályaig mindenütt ébredéz és terjed bizonyos olvasási vágy.» A magasabb rétegekben érezhető a közöny. Azokból az osztályokból, melyekből a forradalom előtt legtöbb volt az olvasó, most aránylag kevesebb van, inkább az ú. n. középosztály olvas. Ezen valószínűleg a honoratiorokat és a magyarosodó polgárságot érti.

Az írók a kiadókra is panaszkodtak, akár csak ma. «Ezektől akár éhen elveszhet Magyarország minden írója, ha csak ezrekre rúgó haszon nem néz ki utánuk» — írja keserűen a Hölgyfutár.³ Ugyancsak ott olvashatjuk a következő gúnyos megjegyzést: «Emich könyvtáros úr házat vett harmincezezer forinton. Lám hogy az irodalmi téren is lehet boldogulni, ha jól megválogatja az ember, kiket — nyomtat.»⁴

A kiadók bizony akkor is csak olyan munkákat adtak ki, melyekből hasznót remélhettek, ezért az írók nagy része kénytelen volt előfizetőket gyűjteni s így szedni össze legalább is a nyomtatás költségeit. Az előfizetési íveket elküldték író társaiknak és ismerőseiknek, s ezeknek kellett aztán a gyűjtő kellemetlen, sokszor megalázó szerepét vállalniuk. Arany János is keservesen panaszkodik erről. 1853 júliusában írja Tompának, hogy csak tavasz óta kilenc előfizetési ívet küldtek a nyakára, de van több is, csak nem jut eszébe hirtelen mindegyik. Némelyikre egy előfizetést sem tudott fogni. Ha késnek a könyvek, azzal gyanúsítják, hogy zsebre tette a pénzt.⁵ A megküldött kötetekért ő fizeti a postai költséget, s ezért «megvan az öröme», hogy az illetőknek hazaviheti.⁶ A Hölgyfutár⁷ az előfizetési ívek özönvizéről, a Pesti Napló⁸ «ijesztő áradatukról» beszél. Nem csoda, hogy a közönség hovatovább elvesztette bizalmát, főként mikor rossz könyveket sóztak a nyakába,⁹ sőt irodalmi szélhámosok meg is csalták.

¹ Az *Újabb nemzeti könyvtár* c. tudományos kiadványsorozatnak Kemény szerint 1500 előfizetője volt. Az 1851-es Remény szerint (283. l.) Egressy Gábor naplójára 2000-en, Lisznyay verseire 2200-an fizettek elő, az almanachoknak is több ezer az előfizetője. Ezzel szemben Garay munkáira a főnemeseik közül alig 25-en fizettek elő. Pesten 40 előfizetőt sem lehetett összehozni (PN. 1853. nov. 9.). Vörösmarty és Kisfaludy Károly minden munkáit leszállított áron kínálják (H. 1854. márc. 5. hirdetés). Az elhunyt jeles írók iránt viszont bőkezű a nemzet. A Garay-árvák számára 1854-ig tízezer frt. gyűlik össze (H. 1854. máj. 29. Divatcsarnok. 1854. jún. 5.), Deák Ferenc pedig tudvalegileg több mint százezer forintot gyűjtött Vörösmarty árváinak.

² *Irodalmunk és a magyar könyvészet*. PN. 1856. jan. 3.

³ H. 1852. szept. 3.

⁴ H. 1852. jan. 26.

⁵ *Arany János levelezése*. I. 1888. 303. l.

⁶ U. ott. 307. l.

⁷ 1857. febr. 20.

⁸ 1857. jan. 18.

⁹ MS. 1857. jan. 29. Ráth Mór cikke.

Beszédtek az előfizetési pénzeket, könyveikkel pedig adósak maradtak.¹

A korszak végén különösen megcsappant a közönség érdeklődése és részvéte, s megnövekedett az írók siránkozása, hogy a könyvek nem kelnek, s a kiadók a legjobb munkák kiadására is alig mernek vállalkozni, hogy a lapok nehezen tengődnek, s irodalmi vállalkozások megbuknak.² Ennek bizonyára többféle oka volt: a főt említett bizalmatlanság, a növekvő pénzhány, de a legfőbb az volt, hogy irodalmunk ebben a korban, úgy látszik, igen is gyorsan fejlődött, s a túlságosan nagy irodalmi termeléssel nem tartott lépést a vásárlók és olvasók számának növekedése. Az 1859-es háborús izgalmak sem voltak alkalmasak a szépirodalom iránt való érdeklődés fokozására. A Magyar Sajtó szerint az emberek megúnták «örökös panasznövekedését a tehetetlen lyrának, s füleiket s egész érdeklődésüket a harci sípokra fordíták, s ezeknek büszke riadását sovározzák. A politikai események előszele vagy látszata minden más érdeket és kérdést tizedrendűvé süllyesztett.»³ Így beszélt a politikai napilap, a szépirodalmi Hölgyfutár viszont kéri a közönséget, hogy midőn a háború iránt érdeklődik, «ne folytasson saját művelődése ellen háborút.»⁴ A Nővilág szerint irodalmunk a bukás szélén áll a közönség részvétele miatt.⁵ Mondanunk sem kell, hogy ez túlzás volt. Irodalmunk ézt a válságot is kiheverte, s hatalmasan nekilendülő fejlődése nem akadott el egy pillanatra sem.

Az írói tiszteletdíjak elég szerények voltak, bár erre vonatkozólag kevés a megbízható adatunk.⁶ A Hölgyfutár írja 1853-ban, hogy amíg Cerrito táncosnő 600 pengőforintot kap egy fellépéséért, egy jeles magyar író háromkötetes regényét, melyen egy évig dolgozott, 550 frtért adta el.⁷ Az ezen méltatlankodó Hölgyfutár különben eredeti beszélyekért hasábonként 20-30, fordítottakért 12-15 pengőkrájcárt, versekért többnyire semmit sem fizetett.⁸ A Pesti Napló szerkesztőjének

¹ PN. 1852. márc. 6. *Irodalom*. — PN. 1857. jan. 18. L—y J.: *Előfizetési ívek*. — H. 1857. dec. 31. Tóth K.: *Visszatekintés irodalmunkra 1857-ben*.

² H. 1858. okt. 16., 19. és 1859. dec. 13.: Szalay László történelme rosszul kel, az Akadémia *Kazinczy-émlékkönyvéből* alig kelt el néhány példány, a Kazinczy-érmekből is kevés. — Vahot Imre beszély és regény-tára (*Mátyás diák könyvesháza* c. füzetes vállalat), Császár Ferenc: *Magyar ösök képcsarnoka* megszünt. Napkelet. 1858. febr. 28. Délibáb 1858. febr. 14.

³ MS. 1859. jan. 18.

⁴ H. 1859. máj. 10.

⁵ Nővilág. 1859. febr. 20.

⁶ Berzeviczy A.: *Az abszolutizmus Magyarországon, 1922–1937*. II. 932. l.

⁷ H. 1853. márc. 15.

⁸ BH. 1854. márc. 7.

1850-ben havi 70, a külföldi rovat vezetőjének 50, a tárca szerkesztőjének 40 forint volt a fizetése.¹ Néhány egykorú, reánk maradt kiadókkal kötött írói szerződés hiteles adatai szerint Bernát Gáspár egy hat és fél íves füzetért 100 frtot kapott, tehát kb. 15 frtot ívenként, egy másik munkájáért már csak 10 frtot, Degré Alajos, a kedvelt novellista pedig csak nyolcat, Beöthy László egy négyíves humorisztikus naptárát 80 pengőforintért adta el Müller Gyulának azzal a kikötéssel, hogy kétkötetes regényét is megveszi majd ugyanannyiért, s addig neki «egy tavaszi kabát, mellény és nadrágért jót álland.»² Ezekből a tiszteletdíjakból bizony még abban az időben sem lehetett megélni, amikor egy négyfogásos ebéd 24 pengőkrajárba került. Így aztán majdnem minden írónak volt valami hivatala, vagy szerkesztőségi alkalmazása. A nagyobb írókat természetesen akkor is jobban fizették, Jókai pl. *Nábobjáért* és *Kárpáthy Zoltánjáért* az egykorú lapok szerint ezer-ezer frtot kapott.³

Voltak azonban bajok magában az irodalomban is, melyekért már alig tehetjük felelősekké a külső körülményeket.

Hírlapirodalmunk a szabadságharc után igen megnövekedett. Politikai napilapjaink, ami 1848 előtt alig fordult elő, sok szépirodalmi anyagot közöltek, a Hölgyfutár pedig egészen szépirodalmi napilap volt, egymaga rengeteg verset és novellát közölt. Szépirodalmi hetilapjaink, s egyéb vállalataink is, egyre szaporodtak. Ez kétségtelenül nagy fejlődés volt, de nem mondható egészségesnek. A hirtelen megnövekedett kereslet nagyon sok tehetségtelent csábított az írásra. A sok lap kénytelen lévén napról-napra, hétről-hétre megtölteni hasábjait, s ezt néhány jeles írónk munkáival nem tehetvén, kiadta a selejtes, sokszor egészen értéktelen verseket és novellákat is.

Br. Kemény Zsigmond kétségtelenül a jelesebb írók műveire gondolt, mikor azt állapította meg, hogy szépirodalmunk nem süllyedt, «legfeljebb... kellőleg nem emelkedett,»⁴ de ha a kor egész irodalmi termelését tekintjük, igazat kell adnunk más jeles elméinknek, akik keserűen panaszkodnak irodalmunk színvonalának süllyedéséről. Arany Jánosnak és barátainak levelei tele vannak ilyen nyilatkozatokkal. «Iszonyú sok lerudalni való állat kezd rágni a bógácskórót Parnassus körül... Botot nekik, míg el nem rontják a közönség ízlését... Hiszen inkább semmi irodalom, mint oly botrányosan infamis...

¹ Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. 1926. 31. l.

² Szinnyei Ferenc: *Írói szerződések*. IK. 1911. 242. l.

³ Délibáb. 1853. jún. 12. — H. 1853. nov. 9.

⁴ Főntebb idézett tanulmánya 1852—3.

Augias istállója tele van» — írja Arany 1850-ben.¹ Hasonló sötét képet rajzol Lévy József a pesti irodalmi életről 1852-ben,² tehát két évvel utóbb. Megint két évvel később ugyanaz a kép: «a szépirodalmi szegénylegények... cimboráskodnak jobbra, balra, pletykálnak és lumpolnak. Az egész szépirodalom nem ér egy hajító fát» — Arany szerint.³ «Denique megfogytunk... és megromoltunk.»⁴ Gyulai Pál ugyanakkor így jellemzi az írókat: a «hetyke kufarkodás a gyerekeskedés, a botrány, az eszeveszettség, a genialiskodás, a megfélemlítés, a mult és jövődörömlés.»⁵ Kemény szerint a verses költészet «üzetik, gyártatik számtalan ujoncok által, a műgond és csíny kigúnyolásával... mindenik csak a maga hangját hallja, csak önimádásra szokik.»⁶ Greguss Ágost is szemére veti az íróknak, hogy készülség és érettség nélkül pongyolán és sietve dolgoznak. Sietve írják regényeiket, nem különben összes költeményeiket. A kiadók haszonvágya is hibás ebben. Az íróknak hamar, sokat, sokfelét és sokfelé kell dolgozniuk.⁷

Sokszor hangoztatják ebben az időben, hogy szigorúbb kritikára volna szükség,⁸ de még az enyhébbért is megharagusznak, s rögtön megindulnak a goromba és személyeskedő viták, irodalmi pörpatvarok. Ez a durva és személyeskedő hang, mely nekünk ma már meglehetősen szokatlan, de akkor mindennapi volt, még jobban megerősíti a fentebb mondottakat.

Először is maguk a lapok veszekedtek egymással. A Pesti Naplónak pl. az volt a szokása, hogy szóvátette — legtöbbször jogosan — más lapok hibáit, tévedéseit. Ezek természetesen visszavágtak, s így állandó volt köztük a csipkelődés, veszekedés, polémia. Különösen a Hölgyfutár hadakozott az «elefánttal», ahogy akkor a Pesti Naplót tréfásan nevezték.⁹ A Budapesti Vészhang leszólta a Hölgyfutárt, hogy silány, értéktelen ujság, melyben csak rossz élcek és rossz versek vannak, jó írók nem is dolgoznak bele.¹⁰ A Délibáb megtámadta a Nővilágot, az durván felelt, ez ellen viszont néhány író tiltakozott a Hölgyfutárban. A szerkesztő megrója a Délibáb önhitt modorát,

¹ Arany J. levelezése. I. 239. l. A PN. szerint (1851. nov. 19.) a költészet a forradalom óta «valóságos Árkádia berkévé lett», s olyan állatokkal népesült meg, minők ama berkekben tanyáztak.

² Arany J. Lev. II. 4., 11-12. l.

³ U. ott. I. 256. l.

⁴ U. ott. II. 27. l.

⁵ U. ott. II. 43. l.

⁶ Br. Kemény id. tanulmánya.

⁷ Irodalmi körületekintés. MS. 1855. júl. 6—szept. 30.

⁸ Br. Kemény id. tanulmánya, Gregus most id. tanulmánya, H. 1853. febr. 1. stb.

⁹ Tóth Kálmán: Irka-firkák. 140. l.

¹⁰ Budapesti V. 1852. szept. 5., 12.

de a Nővilágét is, s békét, igazságot és finomságot hirdet.¹ A Vasárnapi Ujság a Pesti Napló támadására goromba humorral felel, pl. azt mondja, hogy a P. N. kapuja alatt külön lyuk van, ahonnan «egy dühös quidam» elő-előrohan. Ezt a lyukat, úgy látszik, János szerkesztő (Pompéry János) kizárólag önmagának rezerválta.² A Hölgyfutár elítéli a Pesti Napló bíráló modorát. Majdnem minden cikkük mutatja, hogy «destructiv iránnyal bírnak... pusztítanak, de nem növelnek. Az írók csak gúnyt hallanak tőlük és jó tanácsot soha.»³ A Pesti Napló lekicsinylő válaszára persze nem marad adós a felelettel.⁴ A Szépirodalmi Közlöny csipkelődéseire is gorombán felel: mindig örül — úgymond — a Szépirodalmi K. megjelenésének, mert nagyszerűen mulat naivságain. «Olyan indián élceket, mint a Közlöny, senki sem csinál...»⁵ Néha csak enyhén csipkelődnek és humorizálnak egymás rovására. Így Pákh Albert lapja, a Szépirodalmi Lapok, *Hét nemzetség* címen tréfás verses operaszöveget közöl, melyben az akkori lapok szerepelnek (1853. márc. 27.). Erre a Divatesarnok (1853. máj. 19.) ugyancsak operaszöveggel felel s kifigurázza Pákhot. Címe *A troubadur és családja*. Ad notam *A sípládás és fia* (Pákh egy régi humorreszkjének címe). «Operaszöveg faképpel.» A képen Don Pákonfonso spanyol öltözetben gitározik, mellette állnak Gyulai és Kertbeny, a hírhedt fordító. Elég jó karikaturák. Don Pákonfonso megkéri Desdemonát, de az kikoszarazza (verses szöveg). A Szépirodalmi Lapok erre is válaszol (máj. 26.). A Hölgyfutár előfizetési felhívása mellett egy fametszetet közöl (1853. jún. 4.), mely egy kávéház sarokasztalát ábrázolja, mellette egy álló alak a Hölgyfutárt olvassa, ketten ülnek és alusznak kezükben a Divatesarnokkal és Délibábbal, a negyedik az asztalra borulva alszik, előtte a Szépirodalmi Lapok.

Mikor a lapok így kitesznek magukért gorombaság és egymás rovására való öncélűség dolgában, az írók sem maradhatnak el ezen a téren.

Császár Ferenc ellenséges és embertelen indulatot vet Pákh Albert szemére; erre Pákh azt válaszolja, hogy Császár nyilatkozata jellemzi íróját, olyan mint «egész költészete s szépirodalmi működése, azaz: tele álpathosszal, üres phrasissal, valótlanossággal, affectáltsággal, részvét-hajhászattal, szóval: nevetséges.»⁶ Császár Ferenc, kit jóval fiatalabb írotársa így tisztelt meg, akkor negyvenhatéves, a Bach-kormány által állásától megfosztott, érdemes író volt. A huszonkétéves Tóth

¹ H. 1857. jan. 27.

² Vas. Ujs. 1857. okt. 11.

³ P. Kis Sándor: *A Pesti Napló ítészetéről*. H. 1858. máj. 5.

⁴ U. ott. máj. 11. és 18.

⁵ H. 1858. júl. 17.

⁶ Szépirodalmi Lapok. 1853. máj. 15.

Kálmán ugyancsak fiatalos fölényeskedéssel és gorombán támadta meg Cászárt.¹ Viszont Tóth Kálmánt Vas Gerebennel együtt Friebeisz István gyalázta le egy nyílt levélben mint jellemtelen frátereket.²

Még jelesebb íróink is kelleténél jobban megnyomták a pennát polémiáikban. Jókai pl. «önteltséget» és «hiúságot» vetett Gyulai szemére, mert szerinte Ristori asszonyt dicsérő cikkeiben lenézte a magyar színészeket.³ A Divatesarnok három kis gúnyverset közölt Gyulai ellen, többek közt ezt mondva:

Nem látam még soha ilyen
*Kálmánista-kritikát!*⁴

A Budapesti Hírlap a versek ellen a lehető leggorombább hangon kelt ki, s a Divatesarnok válaszára újra gorombán felelt.⁵ Gyulai Pál Török János szerkesztő ellen nyilatkozott a kelleténél ingerültebb hangon.⁶ Csengery Antalra plágiumot akartak rásütni.⁷ A nők számára szerkesztett gyengéd Nővilágban ezt a tömör nyilatkozatot olvashatjuk: «Ha Vahot Imre továbbra is merészelné alávaló gyanúsításait ellenünk folytatni, ez ellen majd egyéb módokhoz nyulunk, mostan csupán egyszerűen mindenkorra nyilvánítani jónak láttuk, hogy Vahot Imrével, irodalmi és minden tekintetbeni sülyedése miatt, többé nyilvános téren szóba állani nem fogunk.»⁸ A Vasárnapi Ujság viszont «massiv hetvenkedést» és «karcsú pöffeszkedést» hányt Vahot szemére,⁹ kit Kovács Pál sajtópörrel fenyegetett meg támadásai miatt.¹⁰

Mulatságos, hogy a Hölgyfutár, mely a legveszekedőbb és leggorombább lapok közé tartozott, a többiek «hallatlan hang»-ját és «amerikai stílusú» gorombaságait kemény hangon ítélte el. «A közönség — úgymond — sujtsa megvetéssel az ilyen lapokat.»¹¹

Mondanunk sem kell, hogy az Akadémiát akkor is, épen úgy mint ma, szívesen gúnyolták és szidalmazták a tudatlan és léha ujságírók. «A tudós társaság még nem ül ugyan (vagyis nem tart üléseket), hanem azért mégis tökéletesen

¹ H. 1859. júl. 1.

² A Divatesarnok 1854. aug. 20-i száma után van kötve a N. Múzeum példányában. Úgy látszik ahhoz mellékelve jelent meg — négy külön lapon.

³ Vas. Ujs. 1855 dec. 23.

⁴ Alpár: *Egy kis kritikusnak*. Divates. 1855. júl. 15.

⁵ BH. 1855. júl. 18., 28.

⁶ H. 1855. szept. 13.

⁷ MS. 1855. szept. 13.

⁸ Nővilág. 1857. jan. 25.

⁹ Vas. Ujs. 1857. aug. 9.

¹⁰ Győri Közlöny. 1858. ápr. 22., máj. 6.

¹¹ H. 1858. okt. 19.

úgy áll, mint hajdan» — írja a Hölgyfutár.¹ Később így szellemeskedik: «A tudós társaság folytatja üléseit, ezt azonban ne méltóztassék a nyájias olvasó a fönnebbi borzasztó szerencsétlenségekhez csatolni.»² A Pesti Röpívek az Akadémia új folyóiratáról így emlékezik meg: «Új Magyar Múzeum keletkezik. A mumiák újra bebalzsamoztatnak. A mammutnak csontjai mutogattatnak. Régi eszmák fejtetnek.»³ Pályázatainak eldöntésével ritkán vannak megelégedve az érdekeltek. Így pl. 1857-ben mérges kirohanásokat intéznek ellene a drámaírók a Teleki-pályázat miatt.⁴ A Budapesti Hirlap pedig kifigurázza az akadémiai emlékbeszédeket⁵

A fiatal óriások Arany, Tompa s más jelesek nevét holmi «tempi passati»-féle sóhajok kíséretében szokták emlegetni,⁶ Tóth Kálmán pedig nyilvánosan is felszólalt a szerinte túlságos Arany-kultusz ellen, mely Petőfi rovására kezd menni, pedig «par excellence *nemzeti* költő csak egy, és az Petőfi».⁷

Ha dicsérték, sokszor túlzottan és izléstelenül tették. Váلكai Imre pl. *Irodalmi és művészeti daguerrotypek* c. füzetében (Bécs, 1858) majdnem minden íróat agyondícsért, felszínesen és ujságírói fecsegéssel.⁸

Íme a Bach-korszakbeli irodalmi dzsungel néhány jellemző példán bemutatva. Nem csoda, hogy a komolyabb kritikának keményen kellett dolgoznia, hogy ezt a bozótot egy kissé megtisztogassa.

A komoly, alapos kritika szükséges voltát állandóan hangzottatták, így Br. Kemény Zsigmond a korszak elején,⁹ Pompéry János 1856-ban.¹⁰ A Budapesti Hirlap ugyanakkor egy komoly revue-t szeretett volna a *Revue des deux Mondes* mintájára.¹¹ Arany János állandóan figyelte — mint említettük — az irodalom züllését. 1857-ben az elhallgattatott Kisfaludy-Társaság helyett egy Kazinczy-Társaság alapítására gondolt, mely központ lenne a «chaoszbán», s visszaadná «tekintélyét a kritikának.»¹² Ezekből és más hasonló nyilatkozatokból azt kellene következtetnünk, hogy az egész korszakon keresztül hiányzott az igazi, komoly kritika. Ez, mint tudjuk, nem volt így. A felszólalók pesszimista nyilatkozatait azzal magyaráz-

¹ H. 1850. ápr. 9.

² H. 1850. júl. 10.

³ Pesti R. 1850. okt. 6.

⁴ H. 1857. márc. 24.

⁵ BH. 1855. júl. 4–6.

⁶ Arany J. *Lev.* II. 86. l.

⁷ H. 1857. febr. 12.

⁸ A PN. 1858. ápr. 2. meg is rója ezért.

⁹ L. Kemény idézett tanulmányát.

¹⁰ PN. 1856. jan. 9.

¹¹ BH. 1856. ápr. 26.: Egy fontos teendő irodalmunk körül.

¹² Arany J. *Lev.* II. 136. l.

hatjuk, hogy előttük a kritikák nagy többsége lebegett, s az meglehetősen értéktelen volt.

Legjobban, úgy mint ma, a színi bírálat virágzott. Minden újságnak megvolt a maga színbírálati rovata. Ezekben az újonnan előadott darabokról részletes ismertetéseket közöltek, ezenkívül majdnem minden előadásról írtak valamit, leginkább a színészek játékáról, de néha másról is. Természetesen ezek az apróbb ismertetések és megjegyzések legtöbbször felszínesek és jelentéktelenek voltak. Az érdemleges bírálatokban is sok volt az elfogultság, nem egyszer személyeskedés, a túlságos és indokolatlan magasztalás vagy ledorongolás. A bírálók többnyire fiatal újságírók voltak (pl. Bulyovszky Gyula, Tóth Kálmán, Székely József, Szegfi Mór, Vajda János stb.), akiknek fürge volt a tolluk, de kevés a képzettségük.

A színi bírálatok tömegével szemben az egyéb szépirodalmi művekről: regényekről, novellákról és versekről szólók aránylag csekély számúak, és ezek közt is igen sok az apróbb, s nem igazi bírálat — rövid ajánlása vagy tartalmi ismertetése a műnek, sokszor csak általánosságban mozgó dicsérő vagy gáncsoló megjegyzések.

A dicséretes és lerántások gyakran kapcsolatban vannak azzal a körülménnyel, hogy az író dolgozótársa-e a lapnak, jó viszonyban van-e vele, vagy könyve annál a kiadónál jelent-e meg, aki a lapnak is tulajdonosa. Mindez manapság is így van. A pajtáskodó dicséret akkor is olcsó volt, s a különféle, de nem irodalmi okokon alapuló ledorongolás épen olyan gyakori.

A közepes vagy egészen jelentéktelen bírálatok özönéből azonban komolyak és értékesek emelkednek ki, azoknak a jeles gondolkozóknak munkái, akik alaposabb esztétikai képzettségükkel, széleskörű s a külföldi irodalmakra is kiterjedő ismereteikkel, éles elméjükkel, finom ízlésükkel és igazi bírálói-hivatottságukkal messze kimagaslanak azok közül az alkalmi, felszínes és műkedvelő bírálók közül, akikből ezek a szükséges tulajdonságok többnyire hiányzottak.

A lapok közül a Budapesti Hírlap és a Pesti Napló közölte a legjobb bírálatokat, a többiek (kevés kivétellel) messze mögöttük maradtak. A kor három legjelesebb műbírálója, Greguss Ágost, Gyulai Pál és Salamon Ferenc, e két lap dolgozótársa volt. Talán a legszorgalmasabb, legtöbbet-író Greguss volt köztük, de egy kissé merev, iskolás, bár elmés és finom ízlésű. Egyik-másik regény- és dráma-bírálatát ma is érdekléssel olvassuk. Salamon izmosabb, eredetibb tehetség volt; bírálatait nemcsak érdeklődéssel, hanem sokszor a legnagyobb élvezettel olvashatjuk, akár Jósika regényeiről, akár Szigligeti darabjairól, akár a kiváló magyar, vagy külföldi színészek játékáról ír. Gyulai őt is fölülmulja az írás művészetében, az

elemzés élességében és mélységében. Salamon humora benne sokszor metsző gúnyná változik. Jókai *Dózsa Györgyéről* írt bírálatáért a szerző megtámadta. Gyulai válaszában elején ezt írja: «Jókai polémiája igen sokban hasonlít tragédiájához. Tragédiájában a tragikum hiányzik, polémiájában az okadatolás; ott a politikai, itt az irodalmi éretlenek tapsait vadássza, sőt tragédiájának egész mellékdarabját írja meg, melyben ő maga játssza az ártatlanul elkinzott hős szerepét nagy színpadi hatással.» Ezt az éles hangot, mely rokon a főtebb jellemzett irodalmi pörpatvarokéval, ma már túlságosnak tartjuk, s akkor is többen annak tartották, de mint Gyulai puritán, meg nem alkuvó jelleméből és megvesztegethetetlen igazságérzetéből fakadót nem ítélték el. Akkori bírálatai, melyeket pl. br. Kemény Zsigmond elbeszéléseiről, az egykorú epikusokról és lírikusokról, Ristoriról, vagy egyes egyes magyar és külföldi színdarabokról írt, ma is remekei a magyar kritikának.

E jeles bíráló-triász munkáit egyebek közt az is értékekké teszi, hogy sok bennük az elvi jelentőségű esztétikai, dramaturgiai, s világirodalmi tanulságokat levonó megjegyzés és fejtegetés, melyekből a kortársak, írók és olvasók igazán tanulhattak, sőt még mi is tanulhatunk.¹

Br. Kemény Zsigmondot és Erdélyi Jánost nem számíthatjuk a szó szoros értelmében vett kritikusok közé, Arany János kiváló műbíráloi tevékenysége pedig csak 1860-ban kezdődik. Toldy Ferencet ebben az időben már majdnem egészen lefoglalta irodalomtörténeti munkássága.

Három kiváló műbírálónkon kívül még Csengery Antal írt magvas kritikákat és Brassai Sámuel, aki különösen képzett zenebíráló volt (gyakran Canus néven írt). Ő volt az, aki egy kritikái közlönyt indított meg *Critikai Lapok* címen 1855-ben, de egyetlen füzetnél több nem jelent meg belőle. Ebben bírálta meg a tudós szerkesztő br. Jósika Miklósnak *A tudós leánya* c. regényét. Jósika igen zokon vette a szigorú bírálatot, s felelt is rá.² Regényírásunk érdemes megteremtője különben is nagyon érzékeny volt a bírálat iránt és szükségnek látta, hogy egész könyvvél védekezzék ellene (*Regény és regényítészet*. 1858.). Ebben a 177 lapos kötetkében elmondja nézeteit a regényírásról és a bírálatról. Főként az utóbbival foglalkozik, s a regényről szólva is a bíráló szempontjából tekinti a dolgot: hogy a jó bírálónak és nem «kritikasternek»

¹ Császár Elemér: *Salamon Ferenc esztétikája* c. nagyszabású tanulmányának végső megállapítása: «A nemzet esztétikai nevelőinek sorában a kritikusok között Gyulai után az első hely Salamon Ferencet illeti.» Budapesti Szemle. 1927. Jó dolgozat az e korbéli kritikáról Oravecz Eleonóra: *Az ötvenes évek kritikájának története a folyóiratokban és a napilapokban*. Győr. 1932.

² MS. 1856. ápr. 20., máj. 7.

mi mindenre kell ügyelnie a regény bírálatában. A kritikáról elmond minden közhelyet, hogy pártatlannak, nem személyeskedőnek, nem durvának, hanem művelt emberhez méltónak kell lennie stb., s végül egy kritikai lap megindítása mellett emel szót, melyet nagyobb tökével alapítanak, s mely minden párttól független lenne. Természetesen legtöbbször «pro domo» beszél, bár ennek látszatát el akarja kerülni.

A komoly kritikát, amely a művek értékei mellett hibákat is szóvá merte tenni, akkor sem szerették az írók, s rögtön hajlandók voltak a szigorúbb bírálókat elfogultsággal és rosszakarattal, meg klikk-szellemmel vádolni. Gregussnak, Salamonnak és Gyulainak bőven kijutott az ilyen támadásokból,¹ az utóbbinak, mint tudjuk, Tóth Kálmánnal még párbajoznia is kellett. Dobsa Lajos Lisznyaihoz nyílt levelet intézett, melyben dicsőítette verseit, s biztatta, hogy írjon csak úgy, mint eddig, s ne törődjék semmit a kritikával. Ez persze nem volt elfogultság és klikk-szellem!²

Még legjobban akkor jártak a kritikusok, ha kifigurázták őket, ezen legalább maguk is nevethek. A Délibáb pl. egy kis tréfás színdarabban szerepeltette a «gyilkos» színi bírálókat: Gyulait, Salamont, Greguszt, Szini Károlyt, Vadnait, Buljovszkyt, Vajda Jánost és Kakas Mártont (Jókait).³ Színgiget ugyancsak színdarab formában vitatkozott Salamonnal: *Czigányának Gyuriját és Salamont beszélgetve a Magyar Postában*.⁴ Ugyanott *A dühönző Romeo és Romeo futása c. kis színdarabok* Vajda Jánost figurázták ki.⁵

A komoly bírálatokkal kapcsolatban említjük meg, hogy képzett műbíróink s néha mások is nagy gondot fordítottak a külföldi irodalmak ismertetésére. A Hölgyfutárban pl. Székely József a következő regényírókról rajzolt irodalmi arcképeket: Dickens, Thackeray, Sealsfield, Prévost abbé, Sue, Dumas, Sand, Balzac, Musset, Feuillet, About, Murger, Achard, Auerbach, Freytag, Ludwig Ottó, Lermontov, Manzoni, Girardin és Girardinné.⁶ Ács Károly a Magyar Sajtóban a román és szerb népköltészetéről s a román népballadákról írt.⁷ Salamon

¹ MS. 1856. ápr. 1.: «Egy irodalmi titkos társulat van Pesten, címe Société d'admiration mutuelle et reciproque...» — H. 1858. máj. 15.: P. Kis Sándor: *A klikk*.

² Szépirodalmi Közlöny. 1858. jan. 10.

³ Délibáb. 1857. okt. 18.

⁴ M. Posta. 1857. okt. 22—3.

⁵ U. ott. nov. 1. és 8. — A H. (1856. márc. 10.) tréfás színlapja már nemcsak a kritikusokat, hanem az írókat is kifigurázza (Jago, a zenebonás: Gyulai, Falstaff a szerény: Vahot, Holofernes zsarnok hadvezér: Vajda János, Peleskei nótárius: Vas Gereben stb. stb.)

⁶ H. 1857. 156. 159. 167. 172. 177. 185. 186. 199. 209. 229. 247. 249. sz. (a két utóbbi nem Székely J. aláírással).

⁷ MS. 1857. 213. 238—47. 269—70. 277. sz.

Ferenc Ampère J. két felolvasását ismertette a világirodalomról, beleillesztve a magyar irodalmat,¹ írt az orosz irodalomról,² s Balzacról egy magvas tanulmányt (Budapesti Szemle. 1858). Részletesen foglalkoztak a lapok Maquet Ágost pörével, melyet azért indított, hogy neve mint társszerzőé Dumas regényeinek címlapjára kinyomattassék.³ Dallos Gyula kis angol irodalomtörténetet írt a *Delibáb naptárba* (1858). Megemlékeztek az elhunyt külföldi írókról, így pl. Vadnai Heinéről,⁴ a Budapesti Hírlap Sue-ről.⁵ Egyes lapok, pl. a Magyar Sajtó, rendes külföldi szemléket és külföldi könyvészetet is közöltek. Ez a kis elsorolás természetesen nem akar kimerítő lenni, csak rámutatni erre az öröndetes jelenségre.

SZINNYEI FERENC

¹ BH. 1855. 866. 869—72.

² U. ott. 1856. 20. 23.

³ H. 1858. febr. 25. MS. 1858. febr. 9., l. még H. 1857. ápr. 10.

⁴ H. 1856. febr. 23.

⁵ BH. 1857. aug. 8.

BALASSI, CREDULUS ÉS AZ OLASZ IRODALOM.

(Második közlemény.)

3.

Régóta gyanítják a *Credulus és Julia* valamelyes rokonságát a pásztordrámákkal: először Széchy Károly tette szóvá a *Magyar remekírók* 1. kötetének bevezetésében, utóbb Dézsi, Riedl és mások.¹ A dráma anyagának Balassi és Losonczi Anna szerelméből való alakítását azonban többnyire nem vonták kétségbe: Riedl pl. az egyetemi előadásairól készült könyvmatos jegyzet szerint azt mondta: «Az, hogy ... annyira Balassi Bálintnak a története van benne, mutatja, hogy ez a drámai töredék nem fordítás, ámbár előfordul benne egy kifejezés, mely óvatosakká tehet bennünket: Ballagunk vala az olajfa völgyén. A flóra tehát idegenszerű benne, ami különben pásztorjátékokban épen nem rendkívüli.» A pásztorjáték-szerűség megérzésénél csak Eckhardt Sándor próbált továbbmenni. A Klein-féle *Geschichte des Dramas* c. munkában ismertetett pásztordrámák szereplőinek nevét hasonlította össze a magyar töredékével s az ebben csak rövidítve szereplő nevek közül néhányat azok alapján próbált kiegészíteni.

A pásztordráma² igazán európai divata csak a XVII. században következik be, Tasso 1581-ben megjelent *Amintája* s még inkább Guarini 1590-ben megjelent *Pastor fidőja* nyomában. De Theokritos és Vergilius pásztorai már a XV. század utolsó negyede óta otthonosok voltak az olasz fejedelmi udvarok színpadán, állandó helyük volt az udvari mulatságok műsorán. Hiszen valamelyes megjátszásra az idill már ősi formájában, lényege szerint is párbeszédes természetű lévén, módot adott. S ily jelenetek közönség előtt való bemutatásának tényéből természetszerűleg következett idővel a dialógus gazdagítása s egyben szövevényesebb cselekvénnyel való társulása — és a XVI. század közepén már kialakult a szó teljes ér-

¹ Legutóbb elég határozott formában Pintér Jenő is (*Magyar irodalomtörténet*, II. 286. l.): «A töredék valószínűleg valamelyik XVI. századi olasz pásztorjáték átdolgozása.»

² Történetének legalaposabb olasz feldolgozása: E. Carrara, *La poesia pastorale*. Milano. (Storia dei generi letterari.)

telmében vett pásztordráma, melyet azonban egyelőre jóformán csak a miliő különböztet meg egyéb drámáktól vagy komédiáktól, másrészt csak terjedelme az idilltől. Első képviselőinek sikere szűk körre szorítkozott és rövid ideig tartott is. Csak az *Aminta* s még inkább a műfaj elméleti megvitatását provokáló *Pastor fido* alakította ki a műfaj jellegét, és csak a XVII. század teszi igazán világirodalmi műfajjá az addigi olasz specialitást; Németországban az első pásztordráma-átdolgozás is, a *Pastor fidé* csak 1619-ben jelent meg. Az első magyar átdolgozást Olaszországon kívül tudtommal csak franciák előzik meg.

A Credulus-dráma eddig hasztalan keresett mintája, sőt eredetije *Cristoforo Castelletti Amarilli* c. pásztorjátéka.¹ Az *Aminta* legközvetlenebb utóhadához tartozik; már egy évvel annak megjelenése előtt (ez csak nyolc évvel első előadása után következett be) nyomtatásban is napvilágot látott Ascoliban.² Két évvel utóbb megváltozott alakban jelent meg Velencében (csúpnán ebből az évből két kiadását ismerem, az egyik a Sessa-testvérek, a másik Bericchio kiadványa), és ettől kezdve, legnagyobb-részt ugyancsak Velencében, sűrűn követik egymást új meg új kiadásai, 1587-től kezdve³ harmadik, most már végleges szerkesztben. Az első kiadáshoz nem sikerült hozzájutnom, a továbbiakból hat fordult meg a kezemben, a már említetteken kívül egy 1600-ból, egy 1606-ból, egy 1617-ből. Bracciolini *L'amoroso sdegnója* (1597), amelynek két francia fordítása is van,⁴ legfőképp az *Amarilli* utánzata, de a *Pastor fido* sem független tőle, s talán az Amarillis névnek a francia pásztor-drámákban való kedveltségéhez Vergiliuson kívül ugyancsak hozzájárult a nagyon elterjedt olasz pásztordráma.

Az *Amarilli* meséje a következő: *Tirsi* candiai pásztor abban a hiszemben, hogy kedvesét, *Licorit*, megmérgezte *Montano*, elbujdosott hazájából és *Credulo* néven — amely természetesen hiszékenységét jelzi — már tíz éve bolyongott, nem tudván megtalálni nyugalmát. Végül azzal akarta elérni, hogy *Licori* vonásait kereste másokban, s ez a keresés végre — két

¹ Egyike azoknak, amelyeket a szereplők nevével kapcsolatban Eckhardt is megemlített, de Klein futólagos és jelentéktelenségét — történeti szempontból nem jogosan — kiemelni igyekvő s ezért tartalmából csak eléggé abszurd keretét jelző ismertetése alapján szorosabb kapcsolatra nem is gondolhatott.

² Erről az első kiadásról I. M. Barbi: *Notizie della vita e delle opere di Fr. Bracciolini*. Firenze, 1897.

³ Az ez évi velencei kiadás (*L'Amarilli*. Pastorale di Christoforo Castelletti. In Venezia, presso Gio. Batt. Sessa e fr^{li}, MDLXXXVII.), amelyet a padovai Biblioteca Civica szívésségéből használhattam, mint a Giacomo Tornieri-féle ajánlólevélből kivehető, már egy rómainak utánnomata; Rómban is többször jelent meg.

⁴ V. ö. Marsan: *Le drame pastorale en France*. Paris, 1905.

évvel a dráma kezdete előtt — oly váratlan sikerrel járt, hogy az csak nyugtalanságát és elkeseredését növelte. Egy Amarilli nevű nimfában Licori tökéletes mására talált, de ez, amint észrevette, hogy figyeli, lesütötte szemét s azóta következetesen kerüli, úgyhogy nem is láthatja. Egy másik nimfától, Uraniától, tanácsot és támogatást kap, az Echo is biztatja, egy barátjában, Selvaggioban, azonban vetélytársa támad. Mikor kétségbeesésében öngyilkos akar lenni, Selvaggio menti meg; az ő kedvéért lemond szerelméről, Amarilli pedig végre egyszer szóbaáll vele, s ez elég is ahhoz, hogy minden tisztázódjék. Mert hiszen Amarilli nem más, mint a halottnak vélt Licori: Montano csak álomitalt adott neki, hogy apját megtévesztvén, feltámasztásáért jutalmul megkaphassa kezét. Épen Tirsi után jött ő is Candiából s hozzá való hűségéből nem akart szóbaállni más pásztorral — magával Credulóval sem, aki nem más, mint Tirsi. Ezek után persze nincs akadály a boldogságuknak, Selvaggio pedig beéri Tirrenia szerelmével, akit addig Amarilli miatt mellőzött, bármily kitartóan igyekezett visszanyerni érdeklődését, többek közt figyelmének Selvaggio szolgálja, Cavicchio útján küldött jeleivel is.

A *Credulus és Julia* (vagy talán *Julia* volt csak a címe?) magyar átdolgozója a neveket részben latin végződésű, részben egyébként is klasszikusabb vagy nálunk is szokottabb nevekkal helyettesítette. Így lett Credulóból Credulus, Amarilliból Julia, Selvaggióból Sylvanus; a többi névnek csak rövidítése van meg a töredékben: BRI Urania, GAL Tirrenia, DIE Cavicchio helyett. Eckhardt értelmezéseiből a Galatea név kétségtelenül elfogadható. A magyar töredékek valamennyi jelenetének helye az egészen belül könnyen kijelölhető, s nyilvánvaló belőlük, hogy az átdolgozás az *Amarilli* harmadik, először 1587-ben megjelent változatából készült. Az első kidolgozásban ugyanis nem szerepelt még az Echo, a másodikkal szemben viszont a harmadiknak főeltérése a szolgaszemélyzet szerepének szűkebbre való szorítása s ezzel a jelenetek számának jelentékeny csökkenése. Az udvari műveltségben kifejlődött és udvari műfajnak megmaradt pásztordráma főszereplői u. i. jólnevelt, a homerosi idők pásztorkodó királyaira emlékeztető úriemberek — ellenében a kor nagyrészt plautusi nyomokon járó, hetérák, tékozló fiúk és hűtlen szolgák körében játszó komédiájával. De az efféle úri pásztorok mellett a pásztordramákban ott voltak a szolgáik is, s ezek képviselték a kómikus elemet, néha az egésznek udvari finomságát is veszélyeztetve; többnyire azonban inkább a parasztkomédia, mint a plautusi vígjáték adta az anyagot az ily elemekhez: üttelegeléshez, házassági bonyodalmakhoz, részeket jeleneteihez. Az *Amarilli* korábbi változataiba is bőven jutott ezekből, s több hosszabb jelenetsorban nagyobb számú alantas szereplő vonult el. Ezek szerepét az

1587-i kidolgozás — talán a műfajnak az *Aminta* nyomán tudatosabbá váló további finomodása miatt is (az előszó arra hivatkozik, hogy eredeti alakjában a szerző első munkája volt) — csaknem teljesen kiküszöbölte, s csak az egy Cavicchionak, Selvaggio szolgájának szerepét hagyta meg, beleolvasztván a többieknek néhány kevésbé otromba mozzanatát is. A megmaradt jelenetek nagyszámú stiláris módosításán kívül főleg a jelenetek száma és rendje, s a szolgajelenetnek egész szövege bizonyítja, hogy az 1587-i kidolgozásból készült — valószínűleg legfeljebb két évvel megjelenése után — a magyar átdolgozás.

A magyar töredék valamennyi jelenete az *Amarilli* megfelelő jelenetéből készült, sőt annak többé-kevésbé szabad fordítása. Az első töredék Credulus és bizalmasa, Julia-Amarilli barátnője, BRI-Urania közt játszik: Credulus csak az imént értesült Sylvanus-Selvaggio szolgájától, hogy legjobb barátja is Juliát szereti. BRI nem hiszi; a kétségére felelő mondat végével kezdődik az első magyar töredék; a mondat eleje az eredetiből époly könnyen kiegészíthető, mint a töredék utolsó mondatának vége. Az első töredék eredetije az *Amarilli* következő részlete (a második felvonás utolsóelőtti jelenetéből):

CRED.Non l'havria detto, se non fosse il vero.¹

Hor veggio ben, perchè così sovente
Passa d'avanti l'antro d'Amarilli.

URA. Non vi può gir per altro suo bisogno?

CRED. Che bisogno esser può, che li convenga
Ritornarvi sì spesso?

Credimi, che ne l'esca è l'hamo ascoso.

URA. E ascoso; poco men ch'io non l'ho detto.

E possibil, ch'amante non si trovi,

Che non viva in paura, ed in sospetto,

Ch'altri non furi a lui l'amato bene;

E la sua donna sotto una sottile,

Semplice gonna un'huomo asconda vivo?

CRED. Senza cagion'il sospettar non lice.

Ma quando si conosce a' chiari segni

URA. A che segno t'accorgi, che Selvaggio

Cerch'in amor tradirti?

CRED. Che vuoi più chiaro segno;

Che'l veder Amarilli, sol ch'io giri

Gli occhi nel suo bel volto,

Chinar la fronte, e volgermi le spalle?

Io non son così cieco che non vegga,

Perchè mi faccia sì crudel oltraggio.

URA. Destati miserel, mira che sogni

Da se medesmi fingonsi gli amanti.

Par ti forse hora la primiera volta,

Ch'a te s'offerse rigida e severa?

Quando t'ha mai concesso

Un volger d'occhi, un lampeggiar di riso?

¹ «igaz nem volna» szavakkal kezdődik a magyar töredék. [C,a]

CRED. Son fermato trovar, com'ella stia,
 Pria, ch'io veggia col fischio e con la verga
 Il pecoraio rimendar del pasco
 Le mie gregge satolle a la capanna:
 Che sì grave dolor l'alma m'assale,
 Che pur picciola posa
 Seco non posso havere.

URA. Ah! sospettosa rabbia; hor come tosto
 Penetra infin a gli ossi il tuo veleno
 E i cor, ch'Amor di dolce ambrosia pasce,
 D'amarissimo assentio empi e di fele.
 Tu più non mi dimandi s'Amarilli
 Ritrosa sia, com'esser già solea,
 O se cangiato ha l'ostinata voglia;
 Non mi supplichi più, non mi sconsigliuri,
 Ch'io spezzi il cor di marmo
 Ma dato in preda di sì falsa credenza
 D'altro pensare o ragionar non curi.

CRED. Stimi nulla il veder torsi di mano
 Sì cara preda, anzi la propria vita?

URA. Deh discaccia, ti prego,
 Cotesti tuoi sospetti;
 Dà fede al mio parlar: perchè per prova
 Ragionar te ne posso.
 Prega pur la tua Ninfa, e non t'arresti
 Il vederla da te torcer le luci.
 Che se vedi talvolta irato il toro
 Co' torvi occhi, co mugghi, e con le corna
 S'fidar a cruda guerra
 L'aura, l'aria, il terren, gli sterpi e l'herbe,
 Il vedrai mansueto in poco d'ora
 Sottometter il collo al grave giogo.
E duro ancora il cerro e la secure
*Pur dopo molti colpi al fin l'atterra...*¹

A második magyar töredék ugyancsak mondat közepén, sőt csonka szóval kezdődik. Credulo és Amarilli jelenetének (a harmadik felvonás kezdete) megfelelő része:

AMA. Quando vedrò i pastor l'amate gregge
Dar in guardia à voraci, avidi lupi
*E per l'onde del mar guizzar gli augelli*²
 E da rubi pungenti
 Pender il pesco e'l fico,
 Sarò men aspra à tuoi lamenti e pia.

CRED. Chi crederebbe mai, che'n cor humano
 Tanta impietà regnasse?
 Sei forse nata d'un dirupo alpestre
 O ti porser le poppe entro la culla
 Leon Carthaginese o Tigre armena?
 Il semicapro Pan, la cacciatrice
 Dea cento volte dalle labbra tolsero
 Quel l'incerate canne, e questa il corno

¹ Az első töredék vége: «A nagy cserfa is elég kemény, de azért ugyan...»

² «(biz)zak s az mikor az filemile az tengörben szól,...» a második töredék kezdete [C.a]

- Intenti ad ascoltar le mie querele,
 E per compassion gli antri e le valli
 Piansero meco ed iterato a gara
 Tutte le voci mie.
 Sola Amarilli è di pietate ignuda;
 Tu sola sei spietata,
 Ch'i corpi insensitivi,
 De le lagrime mie ti nutri e pasci.
- AMA. Un dolce pasto certo. Hor non t'accorgi,
 Che credi dilettermi e tu m'annoi?
 Se tu conosci a manifesti segni,
 Che da me col tuo pianto non impetri
 Alcun conforto, a che pur sempre piangi?
- CRED. Amor'a ciò mi sforza, e la ragione
 Dal voler tuo mal grado riman vinta;
 E non posso tacer ancor ch'io voglia:
 Amor dunque è non me, crudele, incolpa.
 Io? non ti chieggió cosa sì impossibile,
 Ne sì inhonesta o vile:
 Chieggió sol, che mi lasci
 Quest'occhi miei tener fissi ne' tuoi.
- AMA. Pastor, del tuo dolor m'incresce, e duolmi,
 Che tu di ben'amar porti tormento,
 E ch'io benche volessi,
 Porger non posso requie ai tuoi martiri.
 Però trova altro oggetto à tuoi pensieri;
 Ch'à tue voglie piegar mi in van t'adopri.
- CRED. Poiche natura ha nel tuo vago viso
 Tutto il suo bel compitamente accolto,
 Perché con la beltà la cortesia
 Non giungi? Hor non sai tu, che la bellezza
 Senza la cortesia somiglia un fonte
 Senz'acqua, un arboscello senza fronde?
 Se ti disdegni amarmi, io non ti prego,
 Che gradisca il mio amor, ma ti contenti,
 Ch'io t'ami, e l'amar mio non sprezzis e schivi.
 Se t'aggrava accettarmi per amante,
 Per tuo devoto servo almen m'accetta.
- AMA. Egualmente mi spiace
 Il tuo amare, e'l servire.
 Divien pur d'altra donna amante o servo.
- CRED. Non fuggir, vivo² Sol, perche fuggendo
 Cieca notte m'adduci.
 O cielo; e quando contra te contesi?
 Silen, quando col ferro ingiuria feci
 A' rami dei tuoi teneri arboscelli?
 Naiadi, e quando ne le limpid' acque
 De' vostri fonti osai gittar le zolle,
 O menarvi entro le fangose gregge?
 Cerere, e quando co l'adunca falce
 Tentai segar le non mature spiche?
 Amor, quando m'opposi, o fei divieto
 A l'alte leggi del tuo antico regno?
 C'hor tutti si rubeli e dispietati
 M'havete incontra congiurato a torto?

¹ a magyarban C₄b: (hol)-ott én...

² C₆a: fényes napom...

Ma perchè vó di voi più lamentarmi,
 Se non è colpa vostra,
 Ma di Selvaggio? ah disleale ingrato;
 Da te, da te dovrei
 Sperar aita, e ne ricevo oltraggio.
 Il mio secreto Amor ti fei palese,
 Credendoti fedele, e mi tradisci.
 Disperato morrei, se non ti fessi
 Pentir de l'error tuo con le mie mani.¹

A harmadik magyar töredék eredetije a III. felvonás vége és a IV. eleje, Cavicchio és Zirrhénia jeleneténk vége s Credulo és Selvaggióénak kezdete:²

CAV.
 Dico che non vò farti un piacer solo;
Ma te ne farò diece.
*Oh noi ci accorderemmo bene insieme;*³
 Mi par che'l sangue tuo mi si confaccia.
 TIR. A che gioco giochiamo
 Te domestici troppo.
 CAV. Da quanto in quà t'hai fatta sì salvatica.
 O tu ti tieni in più riputatione
 Che i cittadini⁴ non tengon il grano
 E'l vino al tempo de la carestia.
 Non mi guardare in guercio.
 TIR. Horsù, lascia ir le burle.
 CAV. Ci, ci, ci, ci.⁵
 Vieni, vieni, ò gli è grasso
 TIR. Con chi ragioni? CAV. con un petto rosso
 Ci, ci, ci, ci.
 O come viene al fischio
 Ci, ci, ci, ci, ci.
 O come s'avvicina.
 Ci, ci, ci, ci, ci.
 S'havessi un pò di visco, io lo vorrei
 Prender senza civetta.
 TIR. Eh non badar più co gli uccelli, intendimi.
 Vedi questo bel zaino. ei sarà tuo,
 Se farai che Selvaggio in nome mio
 In dono prenda questo canestrino
 Pien di vermiglie fraghe,
 Di cui pur hora i verdi rami ho scarchi.
 CAV. Tu burli? a me, eh? TIR. dico da buon senno.
 CAV. N'havessi fatto giuramento tu.
 TIR. Ne farò diece mila giuramenti;
 CAV. Di darmi il zaino, se farò pigliare
 Il canestro al padron da parte tua?

¹ Itt következik az echós jelenet; erről alább.

² Lehet, hogy a magyarban is az Actus IV. Scena III. jelzés csak sajtóhiba, mert egyébként semmi sem mutat a felvonáshatár eltolódására.

³ A magyar töredék kezdete: «[ha]nem többet csak parancsolj, megalkoszunk mi ketten, édes vérem». [C₉a]

⁴ A magyar átdolgozás az erdélyieket és patakiakat említi a búza, ill. bor drága árúsaival.

⁵ „fitsirik” — utánozza a magyar a tengelic hangját.

- TIR. Si dico e riconfermo.
 CAV. Dammi il canestro; e poni
 Il zaino pur in ordine. TIR. Io lo tengo
 Ad ogni tua richiesta.

Atto Quarto

Credulo — Selvaggio

- CRED. Non hai saputo si secreto ordire
 Il tuo inganno, o Selvaggio,
 Che pur al fin, io non l'abbia scoperto.
 Tardi, o per tempo ogni cosa si scuopre,
 Ancorche occolta sia.
 SELV. Di che meco ti duoli?
 CRED. Io non mi dolgo solo
 Di tua amicitia infida e disleale,
 Ma ancor perche conosci,
 Ch' a la vendetta intendo:
 E non sia forse lungi.
 SELV. Che incarco mai ti feci,
 Perch'habbi in cotal guisa a lamentarti?
 CRED. Che incarco ancor mi dici?
 Tu sai, che come amico ad altro amico
 Io di te mi fidava
 Via più che di me stesso;
 A te chiedevo consiglio,
 Che l'amicitia tua mi promettea
 Consiglio vero e fido.
 E ti lodava hor gli occhi, hora la fronte,
 Hor la bocca, hor le mani
 D'Amarilli mia bella.
 Pensando haver trovato un, ch'à miei mali
 Porgesse alcun rimedio,
 Et hor trovo un nemico,
 Un nemico mortale, che'n un punto
 M'invola le fatiche di tant' anni.
 Come ti diede il cor d'affissar gli occhi
 Nel volto di colei, ch'amo et honoro,
 Sapendo certo, che tradivi Credulo,
 Che tu mostravi amar più che la vita?
 Questo voglion le leggi inviolabili
 De la nostra amicitia?
 SELV. Odi, ch'io te'l vò dir, e poi tu stesso
 Giudica se son degno di perdono.
*Con Dameta a diporto andava un giorno
 Per la valle de gli olmi, e al calare
 D'un picciol colle¹ ritrovammo assise
 Amarilli e Mirtina in grembo al herbe ...*

Az olasz és magyar szöveg összehasonlítása közben egy ponton fölmerülhetne az a gondolat, hogy a *Credulus és Julia* cselekvénye — elveszett részleteiben — az eredetihez képest mégis kissé átalakulhatott. Balassi élettörténetének bizonyos vonatkozásaiából juthatott bele valami. Erdélyi Pál, a töredék

¹ A magyar töredék vége: «Egykor Dametával ballagunk vala az olajfa (!) völgyén, s egy dombnak ar(nyékában?) . . .»

fölfedezője, azt olvasta ki a töredékből,¹ hogy az egész Sylvanus árulása körül forgott, s arra is gondolt, hogy talán ennek bemutatásával akarta Balassi magát igazolni Losonczi Anna előtt, akinél valaki, talán éppen későbbi férje, Forgách Zsigmond, botlásai kitergetésével befeketítette. A magyar szöveg szerint Credulus azt hiszi, hogy Sylvanus beadta őt Juliának. E szót használja BRI az első töredék-jelenetben. Az olaszban *tradire* áll: a bizalmas barát szerelme barátjának imádottja iránt magában véve árulás. Mégsem bizonyos, hogy a mese e tekintetben átalakult (a szóhasználat ügyetlenségére is gondolhatunk, kivált, mivel az olasz szó is csábíthatta, hogy az „adni” ige egy összetételét használja). A fennmaradt részletekben Sylvanus époly rokonszenves, mint Selvaggio, ugyanúgy kezdi menteni magát, s az utolsó argumentum² szerint Credulus vádja is csak annyi, hogy elcsalta Juliát, a mentség pedig, hogy «ő nem erőlködött azon, hanem az reméltelen alkalmatosság vagy szerencse szerzette köztük (itt is lehetne némi eltérésre gondolni) az szerelmet.»

Egyébként más ponton is előfordul, hogy munka közben nincs a fordítónak tudatában a dráma egész további menete, nem figyel a célzásoknak a továbbiak folyamán megvilágosodó jelentésére, hanem ott mindjárt magyarázgat — néha, helytelenül: a későbbi fejlemények más okot adnak. Egyik-másik ily hely nem érdektelen személyi vagy művelődéstörténeti szempontból. Így pl. ahhoz, amivel Amarilli is búcsúzik Credulustól, hozzáteszi: «csak nekem hagyj békét, elég eddig tréceleltünk, talán most is valaki meglátott, hogy együtt vagyunk, s mindjárt gyanúságba esik hozzánk s ki is fecsegi, mert irigy az ember. Azért elmegyek, Cupido és Venus maradjanak veled, jó Credulus». Ez a plétykára való hivatkozás a magyar átdolgozó miliőjéből került oda; mintha meg is feledkezett volna arról, hogy Credulus imádottja nem másokra való tekintettel nem hajlandó szót állni, hanem elveszettnek hitt kedvese iránt való hűségből. A pásztordráma udvari levegőjében éppen nem feltűnő, hogy egy nimfa elbeszélget egy pásztorral.

A szerelmes panaszok kivételével pattogóbb, elevenebb, de nyersebb, parasztiiban pásztori is a magyar dialógus. Indulatszavakkal, felkiáltásokkal bővebben jelzi a gondolat és érzelem fordulását: «Hohó — most veszem eszembe» — áll mindjárt az első töredék elején, ahol az eredeti azt mondja: «most jól látom». Mozdulatok jelzésében is kevésbé fukar. Ahol az eredeti csak fejlehajtást és hátfordítást mond, azt írja: «Ha csak rátekéntek, ottan elfordítja fejét, és eltekeredvén előlem, menten megýen másfelé.» Talán ott éri tetőpontját ez az indula-

¹ Magyar Könyvszemle, 1900.

² «Argumentum»-jelzés nincs az eredetiben.

tosabbá és mozgékonyabbá való átköltés, ahol BRI szándékolt indulatossággal fakad ki a gyanakvó Credulus ellenében: «Nyavalyás, mely álmos! sörkenj föl szegény s töröld meg az szemeidet! Nézhetsze, mivel álmodnak néha és törődnek önmagokba az szerelmesök.» Az eredeti csak annyit mond: «Serkenj fel, nyavalyás, nézd, mily álmokat szőnek magokban a szerelmesek.» Utána is az átdolgozó hozzáadása: «Hallád, uram fia?»; valamint «az agebe» szitok GAL ajkán és sok más is. De a legízesebb szitkozódással a két szerelmes pásztor jelenetében találkozunk: az olasz Selvaggio csak azt kérdi: «Mi panaszod rám?», a magyar Sylvanus kérdése: «Mi dolog, talán bort ittál? Mit garázdálkodol velem?» Credulus pedig bosszuló szándéka emlegetése helyett azt mondja: «Ugyan össze is kap még ma guba göndörrel, majd meg is vonszuk a gubát egymás hátán.»

Nagyon jellemző és figyelemreméltó, mennyire a költészet világában él a magyar átdolgozó. Ahol Credulo *panaszairól* s a barlangok és völgyek részvétéről szól, a magyar Credulus siralmas verseit, keserves énekeit emlegeti; az erdők, hegyek, völgyek mellette «keservesen megzöngögtének» (v. ö. Balassi, XI. «Erdők — hegyek — völgyek mindenütt zöngenek...»), ahol pedig a képtelenségek sorában madarak tengerbe bukdozásáról van szó, a költők kedves madarának *énekét* említi «az mikor az filemile az tengörben szól...»

Az echós jelenet nagyobb szabadsága már lényegéből és a nyelvek különbségéből is következik: mert ha a fordító a visszhangra ügyel, a másik fél mondanivalóját kell egyedül a végződésre figyelve átalakítani, ha meg a panasz- és kérdés-sorra, nem tudja kihozni belőle az echót, amely a továbbhaladásban többnyire fontosabb. De a magyar echós vers különben is szélesebb, több mozzanatú is, Sylvanus egyes mondókái is hosszabbak, egész versszakra terjednek, míg az eredetiben nem egészen egy sorra. Ez utóbbi kiszélesítést a Balassi-strófa megkívánta párhuzamosság irányítja. A dialógus mozzanatainak szaporításában azonban más echós jelenetek figyelembevételének is része van. Az *Amarilli* III. felvonásának 2. jelenete Selvaggio és Echo párbeszéde:

SRL. Mentre risplende il Sole,
Le timidette lepri e i muti pesci
Han guerra, quei co'can, questi con l'hamo;
Portan il giogo i Tori e sovra il dorso
Han più d'una percossa.
Ma qual hor vibra i rai l'argentea luna,
La lepre sta sicura, che non ode
Latrar più i veltri; e posano
Ne' freschi herbosi fondi i pesci liberi
Da l'esca e da le reti, e i Tori tornano
Sciolti dal giogo al chiuso, e riposare

Lor lice pur l'affaticato fianco,
 Almeno infin che 'l Sol scacci le tenebre.
 Sol io momento non ho mai di requie;
 Consumo gl'occhi in lagrime
 E'l cor ha co'sospir guerra perpetua.
 Romiti monti, apriche piagge amene,
 Cavi di rupi, e solitari boschi,
 Dite per vostra fè, se mai vedeste
 Uno stato infelice egual al mio? Io.
 Chi mi risponde da'l oscuro speco? Echo.
 Echo, che premio havrò del mio servire? Ire.
 Fien dolci gli occhi a me com'io vorrei? rei.
 Il mio lungo tormento
 Diletta ad Amarilli, o pur le spiace? Piace.
 Ella a tal mi condanna, o pur la mia stella? Ella.
 Sì duol, s' altri per lei piangendo stride? Ride.
 Non prende dunque i miei sospiri in grado? Rado.
 Deh per pietà m'insegna,
 Com' io possa addolcir sua tant'asprezza. Sprezza.
 Meglio è, cred'io, ch'umile a lei m'atterri. Erri.
 Ah! s'io la sprezzo, diverrà piu ingrata. Grata.
 Mio parer tuo consiglio non approva. Prova.
 Questa e prova assai dubbia perigliosa. Osa.
 Anzi che provi, io vò pensarvi. A Dio. A Dio.

Balassit echós verse írásában, amely a magyar drámában is a fenti párbeszéd helyére került, nem elégitette ki az itt talált kérdések és feleletek sorozata. A bővítésekben elég feltűnő lehet, hogy a második válasz után az *Amarilliből* eredő kérdések sorát először megszakító versszak, mint már Szilády kiemelte,¹ Balassinál kivételkép lasciv; kétszeresen feltűnő ez, mivel a Julia-ciklusban kapott helyet. Nem is jutott erre idegen példa nélkül; az pedig minden valószínűség szerint Pasqualigo *Gl'intricati* c. pásztordrámájának (1582.) egyik echós jelenete (IV. 3.). Alanio egyik kérdése: «...chi sia, Che dia principio al mio diletto?»; az echo természetesen: «Letto». Ezt követi a következő kérdés-felelet: «Chi andrà di sotto in l'amoroso assalto, Io lasso o lei leggiadra e snella? — Ella.» Innen iktatódhatott az *Amarilliből* eredő echók sorába az a fentiekhez képest nagyon is szelíd változatuk: «Régi gyötrel-mimet mi enyhítheti meg, mi amire lelkem vágy? Echo: Ágy. Ágy, igazán mondad, de mondjad azt is hát, ott ki vigasztalhatna... Echo: Anna.»²

Balassi másik, a Julia-cikluson kívülálló, de vele kb. egykorú echós verse egyébként a *Gl'intricati* efféle jeleneteivel egy műfaji típusba tartozik: míg *Credulus* párbeszéde azt a típust képviseli, amelyben az echó váratlanul szólal meg, ad

¹ Kiadása 336. lapján.

² V. ö. még a *Gl'intricati* következő jelenetéből: «*Vilano*: Sent'ella del mio dolor affanno? Echo: No.» Balassinál: «és... lészen-e jó hozzám s megkegyelmez-e nekem? Echo: Nem.»

választ a szerelmes panaszra, itt szántszándékkal őt keresik fel, tőle vesznek szót, másrészt míg amott és legtöbbször egy pásztornak ad feleletet, itt egész társaság vonul fel, és sorban kérdéseket intéznek a készséges Echóhoz¹

Hogyan alakul ezek után a magyar átdolgozó kilétének kérdése? Balassi szerzőségének azon az alapon való bizonyítása, hogy a drámának a töredékből kiolvasható meséje Balassi Losonczy Annához való szerelmének a Julia-ciklusból és az életrajzi adatokból kiolvasható története, nem állhat meg. A magyar töredékben semmi életrajzi jellegű elem nincs, az is nyilvánvaló, hogy épen a Julia-ciklus és Balassi udvarlásának kudarca alapján föltételezett kiegészítése téves. (Látni fogjuk, hogy ellenkezőleg, magának a Julia-ciklusnak alakulásában része volt már a pásztordráma példájának.) Mégis, és bár feltűnő, hogy Balassi verses drámát prózában fordított, most, az eredeti ismeretében s részletes egybevetés után sokkal inkább hiszem, hogy ő az átdolgozó, mint azelőtt. Az az ellenérv is elesik, hogy Balassi nem adhatta ellenfele ajkára a maga versét, hiszen Sylvanus nem az ő ellenfele, nem is követett el árulást, s az eredetiben is Selvaggio beszélget az echóval. Balassi az *Amarilli* echós jelenetéből, más mintákat is felhasználva, maga készített terjedelmesebb echós verset, s ez került a magyar átdolgozás megfelelő helyére is. Ha tehát a dráma átdolgozója nem ő lett volna, azt kellene föltenni, hogy olyan valaki az ő környezetéből, aki nyomban elkészülte után vagy már közben ismerte a Julia-ciklust. Balassiról viszont verseiből is kétségtelen, hogy ismert pásztordramákat s kivált épen az *Amarillit* kedvelte. Stíluskritikai kritériumok, amikor csak a közt lehetne választani, Balassi-e az átdolgozó vagy egy környezetéhez tartozó, vele rokonműveltségű s az ő verseit kitűnően ismerő valaki, magukban nem vihetnek sokkal

¹ Már a nevek alapján is több pásztordráma ismeretét feltételezték. A Sylvanus név pusztán az antikizálás törekvéséből is Selvaggio helyébe léphetett, de a pástortorjátékok leggyakoribb nevei közé tartozik, istennévként is, pástortorénévként is. A BRI betűket Briseusnak értelmézték eddig, holott női név rövidítése, valószínű, hogy Briseis; ez is klasszikus név tehát. GAL-ról Eckhardt állapította meg, hogy nő, s ő egészítette ki a nevet Gala-teára, mégpedig a *Danza di Venere* alapján; de ez is igen gyakori a pástortorámákban, az átdolgozónak pedig annál inkább eszébe juthatott, mert Vergilius eclogáiban is Amarillis vetélytársa. A DIE rövidítést Eckhardt Groto *II pentimento amoroso*jának Klein-féle kivonatára hivatkozva egészítette ki Dieromenusra; ott valójában Dieromena szerepel, ő a hősnő, s neve azt jelenti, hogy ketten szeretik. Azért lehet, hogy az átdolgozó nem törődve jelentésével, női változatot csinált belőle, amint a pástortorámák legtöbb nevével megtörtént, de az is lehet, hogy ez esetben Erdélyinek van igaza, ki Dienest olvas. Balassi második echós versében Credulus, Tirsis és Amontán mellett, kiknek névrokona az *Amarilliben* is megvan, ott áll Aminta is; az olaszos forma, mint már Eckhardt megjegyezte, Tasso pástortorjátékának ismeretére mutat.

tovább. Mégis megemlítek még egy ugyancsak Balassi mellett szóló apróságot: amint már Eckhardt kiemelte, Balassinál mintáihoz képest erősen háttérbe szorul a mitológia szerepe, s csak egészen közismert alakokra szorítkozik többnyire. A drámatörődék is, míg Jupitert az eredetitől eltérve is említi. Pán, Silenus, a najádok, Ceres megszólítását elhagyja Credulusnak Julia kegyetlenségét panaszló szavaiból.¹

WALDAPFEL JÓZSEF.

¹ Különösen feltűnő módon ejt el Balassi Apollo és Diana testvéri viszonyára való célzást a Julia vadászatáról szóló versben. Nála tündérek egyike csodálkozik el Julia szépségén, ő téveszti össze Dianával, holott Angerianusnál testvére, Apollo maga. Mintha nem érezte volna elég szellemesnek, hogy Apollo téved így. Mindenesetre jellemző Balassinak a barokk felé közeledő műveltségére, hogy Dianához hozzátartozónak tud tündéreket és nimfákat, de Apollo hozzátartozásáról mintha nem is tudna. A pásztor-drámák Arkádiájában otthonosabb, mint az Olymposon.

ADATTÁR.

MADÁCH ES WEBER DEMOKRITOSA.

Egy ízben már utaltam rá, hogy Madách olvasmányai közt Karl Julius Webernek: *Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen* című tizenkét kötetes műve is lehetett. Ez a Weber sokat utazott, sokat látott ember volt; megtanulta, hogy a «keserű levében forgó» élet csak az orvosságok orvosságával, a humorral viselhető el. A nyugoti nyelveket mind ismerte, nagy részüket beszélte is, teljesen jártas volt irodalmukban, s ezek gyökerére, a görög és római irodalom bámulatos ismeretére, építette föl tudását és ízlését, a nélkül, hogy a humanizmust és a késői latin irodalmat mellőzte volna. Beutazta szinte egész Európát — nálunk is megfordult — s így könyvtudását az élet színével elevenítette. Művét az élet enciklopédiájának nevezhetném, mely — a szűkőévre való tekintettel — 366 fejezetben derűlten bölcselkedik és elmélkedik «minden tudható dologról és még sok egyébről.» Nem maró keserőséggel, mint Swift elmékedései egy seprűnyélről, melyeket mintául emleget, de azért sok bennük az attikai só, no meg egy kis bors is. Engem serdülő koromtól fogva kísér, s ezért tűnt fel nekem egyre több gondolat, ötlet rokonsága Madách és Weber közt.

A *Demokritos* első kiadása 1832—35-ből való; én a változatlan 1868-i stereotip kiadást forgatom (Stuttgart, Rieger-Benedikt). Madách könyvei közt nem találjuk említését (Szűcsi, Magy. KSzemle 1915), ez azonban nem volna akadály annak föltevésére, hogy Madách olvashatta e nálunk is nagyon elterjedt könyvet. (Vö. György L. *A magy. anekdota*. 1934.) De van hiteles tanunk. Balogh Károly, Madách néniének, Marinak, unokája és egy kitűnő és hiteles Madách-életrajz írója, közölte velem, hogy mikor egyszer Sztregován volt, segített Madách Aladárnak atyja kézikönyvtárának rendezésében s akkor sok egyéb, sem a könyvjegyzékben, sem az életrajzban nem említett könyv közt látta és kezében volt Weber *Demokritos*a. Valószínű, hogy Madách a *Demokritos*nak gyöngye magyar átdolgozását is ősmerte: Aszalay József, *Szellemi omnibus az élet útjain*. I—III. Pest. 1855—56.

Az eddig biztos átvételek a következők:

a) *Az ángolnás tő*. A római színben (1127. s.) Catulus fogadást ajánl Lucifer-Milónak a gladiátor-viadal alkalmával és kedvesét, Júliát teszi fel Lucifer lova ellenében:

Catulus. Négy hétre visszaveheted (Júliát),
Vagy bétaszítom ángolnás tavamba.

Lucifer. Nézd, Júlia, a szép kővér halat:
Egyél, hiszen majd hízlalsz másikat.

Alexander Bernát magyarázatában megjegyzi, hogy itt nem közönséges árgónáról van szó, hanem egyik közeli rokonáról, a *Muraena helena* tengeri halról, melyet állítólag rabszolgák húásával etettek. *Demokritosban* (V. 235, *Leckerei* c. XIX. fejezetében) olvassuk: «Pollio, seine Muraenen mit Slavenefleisch fütterte...» Ezen a helyen a *muraenának* az *árgólnával* való helyettesítése esetleg Aszalay szövegére is mutathat (*Szell: Omn.* II. 101): «A régi rómaiak... az *árgolnát* (*muréná*) nagyszerű márvány medencékben tejjel, sőt rabszolga-hússal etették. Ad Murenas! kiálta Pollio, midőn rabszolgája vigyázatlanul összetöré becses edényét.» Igaz, hogy a két rokon hal fölcserélésének oka Juvenalis is lehetett, aki Madáchnak éppen a római jelenethez szolgáltatta a nyers anyagot (EPHK. LI. 167.), mert az éldödiekről szóló szatirában (V. 99. 103), egymásután említi mind a kettőt: «Virroni *muraena* datur... vos *anguilla* manet.» E szerint az *árgolna* a kevésbé finom falat. Madách valószínűleg a köztudatban ismertebb *árgolnát* tette a kevésbé ismert hal helyébe; különben ami a nem éppen simán verselő költőknél is előfordul, az *árgolna* szót a jobb vers miatt is választotta. — Valamennyinek végső forrása az idősb Plinius (*Nat. Hist.* IX. 77. szak.): «Vedius Pollio eques Romanus ex amicis divi Augusti vivariis earum (*muraenarum*) immergens damnata mancipia...» Valamennyi későbbi hivatkozás Polliót említi csupán; pl. a *Grande Encyclopédie* is szinte szó szerint idézi Pliniust: «*Murène*. Dedius (!) Pollio nourissait les siennes avec ses esclaves qu'il sacrifiait dans ce but.»

*

b) *A fölösleges harmadik.* A konstantinápolyi színben (1685. s.) az egymást felösmerő s egymás szerelmében olvadozó Tankrédot és Izóráttal evvel figyelmezteti Lucifer:

Mindenre kérlek, azt sohse feledd,
Szerelmed a milyen mulattató
Kettesben, oly izetlen harmadiknak.

Demokritosnak Die Liebe című fejezetében (V. 89.) ez olvasható: «Die Dichter singen: Ein Schauspiel für Götter, Zwei Liebende zu seh'n (Goethe) — es mag sein, aber ein Sterblicher hat dabei als Dritter die sterblichste Langeweile.» Arany a kéziratban e három sorhoz a a lapszélen vörös ceruzával a megjegyzést írta: «frivol». Ha jól értem, Arany a helyzethez s az eszményileg megnyilatkozó érzéshez tartja léhának Lucifer szavait; viszont azt hiszem, hogy ez a megjegyzés igazán illő Luciferhez, aki végig az egész tragédián vagy csúfolódik az egész érzésen, vagy borzong tőle. Maga a megjegyzés nem valami rendkívüli ötlet, hanem a helyzet gyakoriságából következő közhely — igen sok párját lehetne találni; pl. Mikesben, talán francia forrás után: «... a szeretetben egy harmadik mindenkor alkalmatlan.» (86. levél végén).

*

c) *Nagy ember inasa előtt.* A londoni színben (2981. s.) Ádámnak, az idő: *mult, jelen* és *jövő* nagy vándorának észrevételére Lucifer ezt mondja magyarázatul!

Sohase' tiszteletes a jelen,
Mint embernagyság a hálósobában.

Ez nem egyéb, mint az ókorból örökbe maradt (Irod. III. 318.) újabb franciának ismert: «Nul n'est grand homme pour son valet de chambre.» *Demokritos*ban: «Est gibt keine grossen Männer in den Augen ihrer Kammerdiener, sagt ein witziger Franzose.» (*Die Grossen* fejezetben, X. 198.) Aszalayban is (III. 318.) megvan. Nemzetközi szállóigévé lett, mely Shakespeare *V. Henrikétől* kezdve (III. felv. 7. jel. Constable ajkán) a legújabb időkig minden nyelvben megtalálható; pl. Eötvös, *Növérek*. (Ö. M. VI. 292. Nemzetközi elterjedésére l. Zeitschr. f. d. d. Unterr. XXIII. 595.)

*

d) *Ultima ratio regum*. Az ágyúnak híres felirata, melyet a falanszter tudósa nem ért, (3352. s.) *Demokritos*ban: «Sollte Krieg sein müssen, so sei er wenigstens das, was ein alter König auf seine Kanonen setzen liess: *Ultima ratio regum*.» (*Der Krieg*. X. 229.) Aszalay még egy megjegyzést fűz hozzá, melyet Fessler *Geschichte der Ungernjéből* merít. (I. 134; II. 99.;—vö. Irod. VI. 47.) Buda északnyugati bástyáján, a Hadi Múzeum körül fölállított régi ágyúk közt is nem egynek ez a felirata.

*

e) *A nyegle sírtelirata* a londoni színben (2967. s.) ez volna Lucifer szerint: «Ex gratia speciali Mortuus in hospitali. *Demokritos*ban (*Grab-schriften*, XII. 21.) ugyanígy, csupán a kezdő *ex* helyett *de* van; Aszalayban nincs meg.

*

f) *Az eszkimó neje*. Az utolsóelőtti színben, Madách saját megjelölése szerint a «Jeges vidék»-en, mely a földi élet végének képe, a drámai feszültség abban a jelenetben éri el tetőpontját, mikor megjelenik az eszkimó felesége és Lucifer és éles iróniával figyelmezteti Ádámot az itt kötelező udvariassági szabályokra (3922. s.):

Nem lész-e benne régi ismerősre?
Öleld meg hát, hisz a becsületes
Ember halálba sértve lesz, ha ily
Tisztességet se gyakorolsz nején.

E hely közvetlen forrása *Demokritos* (*Die Eifersucht*, V. 112, 117.): «Lappen, Grönländer und Wilde finden eine Ehre und Gastfreundschaft darin, dem Fremdling die enge Pforte zu öffnen, wenn er da eingehen mag... Von den Völkern der Natur ist bekannt, dass sie den Fremdling nicht selten um die Ehre bitten, ihren Weibern, Töchtern... gütigst beizuwohnen.»

Ez a sajátos szokás nem ráfogás, hanem sok ősalapotú népnél elterjedt jelenség, melyről a kérdés legilletékesebb szakembere Westermarck (*Geschichte der menschlichen Ehe*. Jena. 1893. 69. s. k. I.) részletesen beszámol. Az első tudósítás úgy látszik J. Schefferustól származik (*Lapponia*. Francofurti. 1673. 245.): «Mercatores aliosque hospites peregrinos domi cum uxore, venatum euntes, relinquunt. Reversi, si uxorem hospitii consuetudine laetam ac solito hilariorum reperiant, munere aliquo donant, si minus, turpiter expellunt.» A könyvet csakhamar

igen sok nyelvre lefordították; német kiadása: J. Scheffer, *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reiches* 1675-től a korjakokról, teleutokról ugyanezt mondja 334, 349, 353 l. Míg Wiklund Bernát szíves levélbeli közlése szerint ez az összekás a lappoknál már teljesen eltűnt, addig Nansen grönlandi útjain nem régiben mint meglévő, sőt kötelező udvariasságot találta még a dán telepek közelében is. (vö. még Bayard Taylor, *Nordische Reisen*. 1876. 135. — J. Lubbock, *The origin of civilisation*. 1889. 132.) A külföldi számtalan adalékot mellőzve említem, hogy Hankiss János, *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs* című tanulmányában (Irod. XVII. 11. 1928.), a költőnek egyik legkedvesebb forrásművéből, a *Dictionnaire... de l'amour*ból (1811) mutatja ki ezt a néplélektani jelenséget, melyet Jókai több ízben beleszó műveibe (*Mahizet*. A magyar előidőkből. Lapon monda. 1852. Nemz. kiad. XXXVI. 56; *Bürgözdí bácsi csínytevésai*. *Téli napsugár* c. gyűjteményben. Cent. kiad. 100 k. 125; *A szerelem bolondjai*, 1868, bevezetésében, valószínűleg már Madách hatására, nem franciás lappont, hanem eszkimót említ). A szokás történetére érdekesnek tartom, hogy némi nyomok már a *Genesis*re utalnak. (I. Móz. XII; XIX. 8; XX).

A lényeges különbség az *Ember tragédiája* s az etnológia közt az, hogy míg a néptudomány e szokásban a társas élet ősi, kezdő fokát ismeri fel, addig Madách az emberi erkölcs és méltóság végső süllyedését látja benne, visszahanyatlást az ősalapotha.

A kimutatott egyezések, melyeket talán még szaporítani is lehet, kétségtelen bizonyossággal szolgálnak Madách és a *Demokritos* kapcsolatára, de arra is, hogy a költő ezeket az «idegen» elemeket milyen szervelesen és jelentősen illesztette bele művébe.

TOLNAI VILMOS.

SZABOLCSKA MIHÁLY LEVELEI ENDRÖDI SÁNDORHOZ.

Endrődi Sándor hagyatékában másfél évtizednyi időközből (1901. aug. 4. — 1914. márc. 18.) Szabolcska Mihálynak 29 levele maradt fenn. A két költő benső barátsága érteti meg a levelek közvetlen hangját és bizalmas jellegét, egyben azt is, hogy jórészt Szabolcska életének kisebb-nagyobb eseményeiről adnak hírt. Szóba kerül bennük képviselő- s püspök-jelöltsége, irodalmi kitüntetései, tavaszi főfájásai, feleségének és gyermekeinek betegsége, magának Szabolcskának nagy elfoglaltsága — a leveleknek tehát inkább életrajzi, mint irodalmi érdekük van. Irodalmi szempontból jóformán csak azok a részletek jelentősek, amelyekben Szabolcska barátjának egyes verseiről vagy versköteleiről mond véleményt. A leveleknek nagyobbik fele egészen baráti-as-családias jellegű — ezeket mint érdeketeleneket egészen elhagyjuk, a többiből is azt, ami semmiképen sem érdekli a tudományt.

Szabolcska 1901 előtt és 1914 után is levelezett Endrődivel, de leveleinek a hagyatékban nincs nyoma.

A leveleket Szabolcska kézírásához híven közöljük.

1.

Kedves Sándorkám!

Szép könyvedet¹ igen szépen köszönöm. Vagyis a megküldésben nyilvánuló szíves jószágodat. A könyvet már egy hete olvasgatom a könyvtárusom útján. Elhíhded, hogy nálam senki se élvezi jobban annak szépségeit. Ne legyen ez utolsó rimes munkád Neked. Sőt *ebben* a hangban tovább, főlebb az Isten felé. Én is egy ilyen féle kötettel próbálkozom a jövő ősze a Prot. Irod. Társulat kiadásában, de az enyém szűkebb körben fog mozogni már adolog természeténél fogva is.

A székfoglaló versed, meg a Temetőben című 100 olvasás után százszor szebbekké válnak. 99 perczen általában Endrődy-vers! És ez — bók nélkül — nagy szó. A «Jogok»-at² én, ha rám bízod, okvetlen kihagytam volna. De erről majd szóval. Az én gyönyörködésem összhangját most nem engedem zavartatni aprólékos kicsinységekkel. A kiállítás — kivált a kötés! — mesteri munka. Méltó a könyved belsejéhez. S ez minden!

Annyi dolgom van barátom, hogy «Látlak-e még vagy soha tán, A jó Isten tudja». Azt hiszem, csak a jövő februárban. Hanem te Sándor lefuthatnál egyszer még karácsonyig egy kis disznótoros vacsorára hozzánk. Kibeszélgetnénk magunkat, s Neked az egész 24 órába ha kerülné. Ne sajnáld érettség, mert hidd el, hogy nekem lehetetlen mozdulnom.

Minden te szeretteddel együtt szeretettel ölelünk mindnyájan, ismételt köszönetünkkel vagyok szerető testvéred barátod.

T. 1901. decz. 6 ikán.

Miska.

«Ev. reform. Lelkeszi Hivatal Temesvár» jelzésű levélpapíron.

2.

Kedves Sándorkám!

Tegnap nem voltam idehaza, s mai egész napomból ez az első nyugodt órácskám. (Este 8 után az idő.) Ezt a késedelmem igazolására mondom el ilyen körülményesen.

Köszönöm meleg szívvvel a te rám gondolasodat. Légy nyugodt, hogy rád rontottam volna úgy is. — Hanem előbb arra felelek, a mit nem irtál ugyan meg, de ott van a papiroson a betűid mögött. Hát én így görbüljek meg, ha rendkívüli alkalmakat kivéve mindig, most pedig lelkem szerint is, nem mondok igazat. Egy vagy másfél év óta nem jártam másként Bpsten, mint estve indulva innen, s reggel érkezve oda: azon nap estéjén már itthon is vacsoráltam. Szóval hihetetlenül és úgy be vagyok én fogva barátom, hogy azt egy hallásra el se hiszed majd.

Ennyit a multa. A jövő hétről semmit se tudok biztosan. Sebőknek megígértem (illetve Herczegnek a S. érdekében) hogy fölmegek a választó ülésre. Közben Vargha Gy. megkért hogy Dóczi Lajos mögé álljak be *tartalék*-nak. Szóval legyenek készen *esetleg* fölolvasni. S mivel most, úgy látszik, olyan világ járja, hogy mindenütt a póttartalékosok behívására kerül a sor: a Vargha Gy. express levele csakugyan «beszólít». Ez a felolvasás tudom, hogy 7 ikén vasárnap leszen, de hogy a választás mikorra esik? azt én máig se tudom. Pedig immár: mondom, szombat este van.

¹ Isten felé. 1901. nov.

² Jogok = két kis vers.

Mindezt pedig nem ok nélkül hordtam össze. Én két-három napot *semmi szin alatt se tölthetek odafent*. Ez több a lehetetlenségnél. (Bródi vagy Pekár ezután csinálnak rá új szavát.) Hogy most már felolvasni megyek-e vagy szavazni? Ez a kérdés. Mert hogy mind a kettőre feljussak: nem hiszem. Légy szives kérlek, mint igaz látója a dolgoknak, megírni egy sorban, hogy szüksége van Sebőknek a magam féle mezei hadakra? Ha igen! köt a szavam, hogy menjek. De akkor futok is vissza, s inkább vasárnap csinálhatnánk tán egy görbe estécskét. Mert okvetlen úgy szólt már az én előleges tervezgetésem is. Valahogy a lelki szükségét érzem immár annak, hogy Veled «eltanyázzgassak». S mivel te úgy látszik kisasszonyos sort tartasz: gondoltam már előre rá, hogy most vagy soha.

Ezek után pedig várom a te hozzászólásodat. Mert most jut eszembe, hogy a *választó gyűlés* estéjén is együtt lehetnénk mi. Másnap délre én úgy is itthon vagyok. Így legalább a felolvasó napnak már az estéjén elvonzhatok, lévén a *hétfő itthon ugyanis nehéz napom*. Ez a jobb plánom!

Minden szeretteiddel együtt mindnyájóknak nevében meleg szívvvel köszönt-vén, ölel csókol szerető

T. 1904. jan. 30.

Miskád.

«Református Lelkeszi Hivatal Temesvár» jelzésű levélpapíron.

3.

Kedves Sándorkám!

Leveledre, melyet nagy örömmel hámoztunk ki a ma reggeli postánkból, sietek emberséges időben válaszolni. Hát először is mi is mindnyájan boldog és üdvös ünneplést kívánunk Mindnyájatoknak! Nekünk, az az hogy csak nekem, nem valami fényes ünnepem lessz. Harmadik esztendeje már, hogy így tavasszal valami gyilkos főfájás vesz elő. Pontos időben jön naponta s pontos időben távozik. Délelőtt 10-től délután 3-ig tart. Ebből gondolom, s a tavaszunkénti visszatéréséből, hogy malarikus természetű. De hogy istentelenül komisz és pogány nyavalya, ezt minden találgatás nélkül modhatom.

A követünkről írott soraidon jól mulattam. Az itteni «egyesült ellenzék» első jelöltje én lettem volna. De természetesen szóba sem állhattam velük. S az itteni kormánypárti vezetők részéről a hála jele akart lenni ez a viziteltetés. Elég komikus volt. Majd szóval a többi.* — — — — —

Husvét után Gárdonyi készülget hozzánk. Sürgőnyzők míg itt lessz, hogy jönnél le akkorban, hátha egy görbe nap ki tudnánk Gézát mellesztetni az ő hűlős kothurnusából. Nem az őseredetű természete ez neki. A mint nem is lehet.

Versekről ne beszéljünk. Legalább ne így! Tőled várok én az örök tapogatódzó, hangos himnuszokat még. Te fiatalabb vagy nálam, s az Anthologiák várhatnak rád még vagy 10 évig.

Egész háznépünk nevében Mindnyájótokat meleg szívvvel ölel szerető hü Temesv. 1904. III. 30.

Miskád.

«A Téli Ujság szerkesztősége» jelzésű levélpapíron.

* Azt tán mondanom se kell, hogy fejvesztés terhe alatt se szavaztam volna rá. S most mégis kinevetsz, hogy szükségét láttam ennek a jegyzetnek. Megállj csak, megállj! (Szabolcska jegyzete.)

4.

Kedves Komám Sándor!

A Jókai temetésén úgy meghültem, hogy azóta alig tudok mind máig kigázolni belőle. (Délben 1.30-kor érkeztem, este 6.50 kor indultam vissza!)

Most főképp Szováta miatt zaklatnak. Mi a plánumotok? Nem változott-e? Mi jul. 5—6 ikán ott leszünk. Van ott Petelei Istvánnak egy kis nyaralócskája. Tán voltál is benne. Azt vettem ki augusztus 15 ikéig. Bár mi egész addig nem maradhatunk. Csakugy 10 ike tájáig.

Irj hogy merről és mikor várjalak?

Mi mind elég türehető állapotban (az én kehes voltomtól eltekintve) várjuk türelmetlenül a nyaralás kezdetét.

Feleségemmel együtt mindnyájatokat meleg szívvvel köszöntvén, ölel szerető barátod

Sz Miska.

U. i. Abban a reményben, hogy ezt a levelem nem protegáld be a Vas. Ujságba, idejegyzem hasznos tudnivalóul, hogy a legjobb bázisimból most pakolok egy értelmes ládányit a nyárra. Nehogy kimenj a tengerekre, az uszó aknákat messze veri a szél, s ha Te fölrobbansz, mi lesz a ládával és velem!

M.

«Téli Ujság szerkesztősége» jelzésű levélpapíroson.

A levél keltezetlen; a Jókai temetésére való utalás mutatja, hogy 1904 tavaszán kelt.

5.

Kedves Sándorom!

Köszönjük a karácsonyi angyalaid gazdag rakományát. Márta erővel saját kezű levelet akart írni, a mivel persze úgy jártál volna, mint én a Beöthy Zsolt kairói lev. lapjaival: semmitse betűzhettél volna ki belőlük. (Ám azért szerethetted volna, mint én a B. Zs. hieroglifjeit.)

A dolog érdemére térve, a karácsonyi meghívásomba valami tollhiba csuszhatott be. Nekem az ünnepből *karácsonyestéje* az ünnep. Ez a családunké, a magunkba szállásé, ez a szent, a poézissal teli része az ünnepnek ugy-e? Hát én Tégedet *erre* az ünnepre semmiképpen sem merhettem hívni. Elhívni a családotól. Buta szóhiba, ha erre hívtalak. De másnapra kelve, sőt 3-adnapra kelve még mindig áll az ünnep. Így gondoltam valahogy, hogy tán lecsalhatlak.

Egyebekben — nem tudom, irtam-e róla — a könyved meleg, szívbeli örömet okozott és hozott nekem. Titkon attól is féltam, hogy nem kell-e majd olyan másodrangú dolgot is bevenned a kiegészítés kedvéért, a mit máskülönbben tán nem vennél kötetbe. Most ünnepélyesen megkövetlek és elismerem, hogy Neked nincs 2-od rangú versed. Így a hogy van, szép, kerek és értékes az egész. «Ejh, de mi a fene lelt engem, hogy szembe dicsérek?»

«Mind a mit mondtam, hazugság, Csunya hazugság volt.» — Hanem erről majd szóval a többbit.

Én hónapok óta alig írok valamit, megbénít az országos örült állapot. Csak káromkodásra megy a pennám.

Neked és szereteteidnek mindnyájuk nevében vidám, békés és boldog üjlesztődöt kívánva, az egész familliónk szeretetével ölel hű komád

Tem. 1906. jan. 1.

SzMiska.

«Téli Ujság szerkesztősége» jelzésű levélpapíron.

6.

Kedves Sándorom!

Ova figyelmeztetek meleg szívbéli szeretetből egy rádfenekedő nagy veszedelemre. A jövő hétfőn, az alkonyati homályban gyilkos szándékkal settenkedik föl hozzád a jámborság minden látszatával egy emberi alak. Nyájasan köszönt majd, sőt mosolyog is rád és régi nagy barátságára hivatkozik. De ne higgy neki, — *verskötet* lessz kéziratban a hóna alatt, s azt neked fogja szegezni! Még ápertébben szólva: e bohó ifju én leszek. — Szeretném az új kötetemet felolvasni előtted s megkérni téged, hogy légy segítségemre a gyöngébb versek «kiírtásában». Tehát 21-ikén hétfőn d. u. 5—6 óra között felkereslek. A többi a jó Isten dolga. Aznap esketést végzek Bpsten, de azoktól én hamarosan megszököm. Mindnyájotokat meleg szívvvel üdvözlünk

Temesv. 907. X. 17.

Ölelő *Miskád.*

Kartonlapon.

7.

Kedves Sándorom!

Az én «fűlmagasztaltatásom» (nem jól hozták a lapok) csak febr. 7 ikén léssen. Én úgy vagyok vele, mint a bögrét eltört gyerek, hogy «bárcsak megverték volna már!» De a ti reám gondolástok gen jól esett. Mindnyájotokat ölelünk meleg szívvvel. Szeretõ komád

SzMiska.

Mikor jöttek? Várunk!

Köszönetem küldöm a Szombatosoknak,¹
A Vadászkürtbeli ifju lakosoknak,
Akiknek a szívéen még tavasz a fél-tél,
S *esteli* tizenkét óra csak az éjfé.

Vegyétek jó szívvvel köszönet mondásom.
Főpásztori kegyes, irigylős áldásom,
S abbéli őszinte jámbor óhajtasom:
Bár lehetnék a ti
Legelső szombati
Ülésteken aki a gyűlést bezárom,
A köznapra kelő szebb és előkelő
Hajnalhasadáson.

Szabolcska Miska.

Kartonlapon, rajta a fölirat, de áthuzva tintával: «Szabolcska Mihály a Téli Ujság szerkesztője, Temesvár.»

¹ *Szombatosok* nevén emlegette magát az a baráti társaság, amely a század első két évtizedében Heinrich Gusztáv vezetése alatt szombatonként vacsorára gyűlt össze a Vadászkürt szálló különtermében. A társaságnak legjobb kedvű tagja Endrődi volt.

8.

Kedves Sándorom!

Köszönöm szépen a névnapi rámgondolásodat. Leveled további részének lemondó és túlzóan keserű hangja ellen pedig szigorúan tiltakozom és protestálok. Nem addig a barátom! Nálunk az idén nem volt semmi névnap. Szegény feleségem súlyos gége-katarrusban kinlódik már vagy 9-ik hete. Kerülnünk kellett minden sokadalmat. Leveled épp aznap érkezvén, este én magamban és egyedül — egy flaska alkoholmentes kécskei bor mellett, — elővettem évek óta tán ujonnan a te négy kötetes «összkiadásodat.» És a nevem estéjét szelid csendes barátkozás közt, Veled töltöttem el. És minél tovább olvastam: annál összébb vontam a szemöldökömet a te kesergésed miatt. Nincs semmi okod rá! A te költői pályád egy gyönyörűen megfutot szép költői egész. Ha soha egy sort nem irsz is többé: van jogod teljes önérzettel ülni ki alkonyatfelé pipázni a házad kapujába. Pipázni és gyönyörködnöd a semmittevésben. A becsülettel lerótt napszám után. Endrődy Sándornak nincs oka és nincs joga letörésről vagy félbemaradottságról panaszkodnia.

A meg nem ivott kvaterkák? Egye fene azokat is. Ha Neked volnék: én még a 2 deciket is elhagynám «csak azért is!» Ad vocem csak azért is. Az antialkoholisták verset kértek tőlem a napokban. S az én lelkem könnyebbségére én válaszul nem minden malícia nélkül adtam le azt a rigmust, amit légy szíves majd átfutni a Vas. Ujs. valamelyik legközelebbi számában.

Egyebekben mindnyájótokat, meleg szível és 100 szoros üdvözléssel köszöntvén: ölel és csókol szerető komád és barátod

Tem. 1909. X. 1.

Sz. Miska.

Legelső bpésti utam persze hozzád visz legelőször.

9.

Kedves Sándorom!

Ma egész nap a te levelednek örültünk. Azért csak ma, mert csak ma kaptam meg Temesvárról, ahol — mint a káplánom írja — a lapok közé volt «rejtőzködve». Azért örültünk pedig, mert ezen át ellátunk egész a Bimbó utcai 32-ik számig, s látjuk hála Istennek, hogy vidáman, a régi jó kedvvel nézed a világot. Sőt mindakét világot. Hovatovább meg kell bizony barátkoznunk a másikkal is. Én hiszek benne ha kinevetnél is érte. Isten nélkül nem tudom elképzelni a mindenséget, s ha van Isten: mi abba visszahulló sziporkák vagyunk. Itt az Ő testté vált gondolatjai.

Kora tavasz óta én is alig irtam valamit. Nem megy. S én még szinte hogy örülök neki, hogy nem «múszáj» dolgozni. Valahogy érzem is, hogy nem veszít vele senki.

Meleg szívvvel üdvözlünk mindnyájan benneteket. Béliékkal együtt.

Marosfelfalu, 1910. aug. 3 ikán.

Ölel szerető komád

Sz. Miska.

«Téli Ujság szerkesztősége, Temesvár» jelzésű levélpapíron. A nyomtatott jelzés tentával áthuzva.

10.

Kedves Sándorom!

Meleg szívvvel köszönöm Neked legfőképpen, a Petőfi Társaság nagy megtisztelését. Szinte nagyobb ez, mint én szerettem volna. Valahogy bántott engem, hogy nem vagyok bent, de nagyon megelégedtem volna a rendes tagsággal is. Őszinte érzésekről számolok be Neked, hogy a Kisf. Társ. (mikor t. i. befogadott) megörvendeztetett. Az Akadémia megijesztett. A Petőfi Társaság most meghatott.

Ami a székfoglalómat illeti: szeretném, ha ti rendelkeznétek erről velem. Úgy t. i. hogy egy-két hónappal előre megmondanátok az idejét, hogy a firkálásaim javát erre az alkalomra félretehetném. Talán most ápr. ben, vagy májusban. Bár azt se bánom, ha a jövő nagy gyűlésre hagytok.

A P. Társ. ra visszatérve: Prohászka é én rég szerelmes vagyok. Tiszta-fejú, nyílt szavu (ezt bámulom főképp!) modern pap. Régóta félttem, hogy egyszer kiközösítik. Hogy a maradiaknak nem tetszik: arra mérget veszek. Büszke lehet rá a Társ. hogy felismerte benne a jövőt! — Sietve és kapkodva irok, tele vagyok ünnepelőtti dolgokkal. A ti új lakástok képe felejthetetlen előttem. Soha okosabb dolgot nem csináltál, mint mikor ezt a lakást kivetted. Annnyit beszéltem már — veszemre, — itthon róla, hogy a feleségemet és Mártát májusban föl kell vinnem. No de még addig találkozunk, talán Te is leszaladsz még addig egy kis disznótorra hozzánk!

Mindnyájotoknak — Béláékat is ideértve, — boldog ünnepeket és áldott újszétendőt kívánva, ölelünk szeretettel benneteket!

Temesv. 1910. decz. 21-ikén

komád, testvéred és barátod

Sz. Miska.

«Téli Ujság szerkesztősége, Temesvár» jelzésű levélpapíron. A nyomtatott jelzés tentával áthuzva.

11.

Kedves Sándorom!

Pünköszt óta halogattam, hagyogattam a levélírást. Az Új Időkbeli «teleplezésed» óta t. i. annyi szeretettel és annyi jóleső melegséggel irtad meg rólunk a kép mellé való írásodat, hogy sürgös szükségét éreztem köszönetet mondani neked a képnek kedvező satirozásáért, vagy nem is tudom miért.

Hogy nekem a legelső levélírásom ez innen az idén: azt a betűdimen is láthatod. Nagy nehezen szántogatok e tavalyi rozsdás ekével.

Külömben elég türethetően vagyunk mindnyájan. Reméljük, te is csak pihenni mentél Kőszegre. Rendíthetetlen a hitünk, hogy Marosfalu — nagy csendességében, s 400 méteres magasságában, — *ugyanazzal* a jó hatással volna rád, mint az a «drága» levegő ott. De hát *híbeli* dolgokon nem lehet vitázni senkivel. Ez is régi igazság.

Püspök jelöltségem eleve kizárt jóformán minden «veszélyt». Csak ismételt erőltetésre. azért adtam oda magamat, hogy a szekularizáló, harcászó párt mellett a komolyabb elemek békés szándékának is legyen némi kifejezésre juttatása.

Magamért örülök, hogy tóga és kothurnus helyett házi kabátomban járhatok továbbra is, de egyházunk jövőjét félttem a tulzó, sőt szélsőséges elemektől én is. (Írásközből bekergetett a vihar. Zöld itatósom fogta meg fönt a papírt!)

Nagyon szívesen látnánk, ha meglepnél bennünket Felfaluban. Mindnyájan meleg szívvvel üdvözlünk és ölelünk.

Marosfelfalu (u. p. Szászrégen), 1911. jun. 27-ikén,

szerető barátod, komád

Szabolcska Mihály.

A «Téli Ujság szerkesztősége, Temesvár» jelzésű levélpapíron.

12.

Kedves Sándorom!

Szeretnék Veled szemtől szemben állva veszekedni és vitázni levelednek szinte komor és magaddal szemben igazságtalan alaptónusáért. Az a pár esztendő, ami van közöttünk, nem különítheti el annyira a hangulat-világunkat, hogy meg ne értenélek és meg ne érthetnélek.

Hogy az üzlet és a vélt «hasznocska szaga» groteszk gondolatra és gyöngédtelen, sőt bántó ajánlatra ösztökélhet egy másképp intelligens embert is: az az ő világukban száz okkal menthető. De Téged ez csak mint *egy* ember akaratlan bántása érhet. Természetes sark igazság, hogy nem mentél bele. Még én sem mentem volna.

Te annyi szépet adtál a nemzetnek, hogy egy sor további írás nélkül is egész ember és Endrődi Sándor maradsz. Mire való hát kétségekkel bántani magadat? Neked, a «sursum corda» poétájának. Nem is tudom ezt másnak venni, mint a magaddal való évvödésnek. De ne is legyen más.

Tegnap, újév napján kiütötte valami a kezemből a levélíró tollat, s ma — 2 ikán — úgy látszik fordulni a dolgom, hogy a jövő hétfőre — 6 ikára — valahogy tán fölmehetek pár versemet személyesen olvasni fel a Petőfi-Társ. ban. Ez esetben persze már vasárnap délutánra fölmegek, s első utam a Bimbó utcába visz.¹

Az új esztendőben áldjon meg a jó Isten minden szeretteiddel együtt. Mindnyájunk szerető vonzalmával és szívével ölel

Temesvárt, 1913. jan. 7.

hű *Miskál*

«Téli Ujság szerkesztősége, Temesvár» jelzésű levélpapíron.

13.

Kedves Sándorom!

«A jó pajtás»-ban — ha ez a neve a Franklin gyermeklapjának, — nem olvashatom rendesen a gyermek verseidet, Csak a hirt róluk. Meg egyet-egyet a vidéki lapok utánküzlésében. Probálkoztam már én is — Sebők biztatására, — ilyesmit írni. De nem megy, Külömben is úgy előnt

¹ Endrődi Sándor akkor a Bimbó utcában lakott.

dolog, hogy szuszogni sem tudok tőle. Öt-hat éve ígéret már az egyházi konventünk egy második káplánságot Temesvárra. De mindenkor még pusztá ígéret maradt ez is.

Mindnyájunk névnap i jókivánságát ismételve ölel meleg szíyvel és szeretettel

Temesv. 1914. márc. 18.

hű komád

Sz Miska

«Szabolcska. Mihály, a Téli Ujság szerkesztője Temesvár» jelzésű levél-papíron; a fölirat tentávi áthuzva.

Közli: SZABÓ DÁVID

ELMÉNYI ELEMÉK TOLNAI LAJOS KÖLTÉSNETÉBEN.

Tolnai Lajosnak, legnyughatatlanabb lelkű regényírónnak, ebben az évben volt száz esztendőš születési évfordulója. Tolnainak éltető eleme volt a harc, a hadakozás, a veszekedés. Mindenkiel — még Istennel is — perben állott. A szűnet nélküli, folytonos harcot, a küzdelmet önmagával és a világgal nem bírták idegei, folyton feszítő energiái testét is széttroncsolták. Összerop-pant, megtört ember volt, amikor meghalt.

Ma már csak a szakember ismeri Tolnai Lajos nevét. Ízes, darabos magyarságú regényei elfeledten hányódnak poros falusi padlások, múzeumok, könyvtárak avult könyvei között.¹ Meghalt már az a világ, amelyben izgalmat okoztak ezek az elsárgult lapok, elmúltak azok az emberek is, akiket talán igaztalanul, elvakultságában bántott a napfényben is árnyakat gyanító külön-c.

Úgy érezzük, hogy nem követünk el kegyeletlenséget azzal, hogy irodalomtörténetünknek Tolnai egyéniségével kapcsolatban homályosan maradt pontjait családi hagyományok, mendemondák és feltáratlan adatok bemutatásával próbáljuk megvilágítani. Reméljük, hogy ezzel Tolnai további értéke-lésén is lényegesen változtatunk.

1. Tolnai Lajos dunaszentgyörgyi emlékei.

Az ember életének jelentékeny részét gyermekkora határozza meg. A gyermekkori benyomások döntő fontosságúak a férfikor törekvéseire; a célkitűzések, amelyek serkentik az alkotó erőt egy életen át, gyakran az első benyomások által felvetett problémákban, az első átélés alkalmával felkeltett érdeklődésen alapulnak. Tolnai legújabb életrajzírója, Förhéc József is ezt az elvet követte, amikor Tolnai önéletrajza nyomán apró részletek kiemelésével rajzolta meg Tolnai gyermekkorát² — anyja rokonsága révén igen elágázó dunaszentgyörgyi kapcsolatait azonban nem kutatta föl. Szerintünk igen sok regényének, elbeszélésének alakjai, hangulatai találhatók

¹ Ez túlzás. A Fővárosi könyvtár 1934-ik évi beszámolója igen szép forgalmat mutat ki Tolnai regényeiből.

² Förhéc József: *Tolnai Lajos élete és művei*. 1935. Ez a mű látszólagos részletessége mellett is hiányos. Sokkal logikusabban foglalja össze Tolnai életét Jakab Ödön «halvány képe» (Kisf. Társ. Évl. Uj F. 1904.) és *A sötét világ* c. önéletrajz alapján Patakné dr. Szegő Rózsi: *Tolnai Lajos*. Győri női ker. isk. Ért. 1928/29.

a dunaszentgyörgyi élményekben.¹ Érdekesen utal erre a körülményre Biró János: «A gyermekifjú Lajos dunaszentgyörgyi vakációzásaiban találta legtöbb örömét. Ez a hely volt t. i. anyja szülőföldje, aki később ide is települt árván maradt gyermekeivel.² Az idősebb fiu szívesen eljárogatott a 'tiprókba', ahogy a nép a kukoricafosztást nevezte. Szép nyári estéken hosszan elmélázott a vidám vagy mélabús nótákon, szerette a szénagyűjtők, szüretelők bohóságait, szerette a természetes, őszinte magyar gyermekek társaságát. Gyermekkorának ezeket a boldogabb emlékeit festette meg olyan meleg liraisággal *Az alvégi kőháznál* című költeményében.»³ Egyszerű szavak kellemes cirógatásával idézi fel emlékeit:

Zsidó kocsmáros lakja mostan
Családunk régi tűzhelyét!
Az ablakot mi ékesíti:
Nem a virág: a rongy, a szemét.
A csönd, a csin, mi egykor régen
Templommá tévé a lakot — —
Milyen világ is volt az akkor
Anyám s hugom hogy itt lakott!

Az ablak mellett állott széke,
S fehér kis varró asztala,
Az ablakban nyíló virágok
— Mert hugom még leány vala —
A tél, tavasz, a nyár s ősz képben
Az ősi címer a falon —
Boldogságnak — mint akkor mondtam,
De másnak most se mondhatom.

Mikor jöttek ugy késő nyárral
Az agasztusi melegek,
Mi boldogan kiáltád sokszor:
«Ahol jönnek a gyerekek!
Eredj fiam, lányom, eredj, menj,
Hamar, hamar ajtót, kaput — —»
S a két diák, anya s a testvér
Sirva egymás karjába fut.⁴

A költeményben említett «alvégi kőház» a régi számozás szerint a 90. számú ház volt; ma Dömötör István tulajdona. Itt lakott valaha Tolnai özvegy édesanyja, s varrásból tartotta fenn magát és gyermekeit, az így keresett pénzből taníttatta fiait. A költeményben említett leánytestvérének neve Zsófi volt. A «másik» diák: testvére, Károly, akivel együtt tanult — később közjegyző lett Pakson. Dédanyám, Kecskeméti Dánielné Kaszás

¹ Patakné szerint «legrégibb élményeiből vett rajzok bőven előzik meg első kisregényét» (id. mű 7. l.). Kár, hogy csak utal a Tolnai-regényekben levő élményszerűségek szépségére, s nem bizonyítja példákkal.

² Föhrhécz művéből ennek az elköltözésnek az említése hiányzik. Valószínűnek tartom, hogy az időpont a győнки iskoláztatás megszűntével jelölhető. Tolnai *A boldogság előtt* c. elbeszélésében gyermekkorának barangolásairól is megemlékezik. Szeretettel idézi fel a hegyremászás után elébe táruló nyönyörű kilátást. «Oda látszott a kölesdi hosszú országúti nyárfasor; a kanyargó és csillogó Sárvize; oda látszottak a szomszéd német luteránus faluk fényes bádogtornyai. Tisztán kivehettük a tengelici kastélyok magas kéményeit s a messzelátó óriási szilfát a hencsei és a földesi puszták fölött, a szentgyörgyi és a faddi szőlőhegyek legmagasabb pontján. Elhitettük magunkkal, hogy a kalocsai kétágu tornyot is látjuk, holott az a mély völgyben, a hegyen túl, a Duna mellett feküdt.» Itt írja később: «Arról a vidékről végkép el is költöztünk, amint az első négy gimnaziális osztályt elvégeztem.» (*A mai Magyarorsz.* I. 98. 118. l.)

³ Biró János: *Tolnai Lajos*. Debrecen 1933. 4. l.

⁴ Tolnai Lajos *Költeményei*. 1865. 223—224. l.

Lidia, mesélgetett nekem Tolnairól gyermekkoromban. Ő ugyanis Hagymássyékhoz közel, a régi számozás szerint a 98. számú házban született, ott is lakott szüleinél, míg férhez nem ment. Fiatal korában sokszor megfordult Hagymássyéknál. Szerinte a későbbi Tolnai igen kedves, gyengéd lelkületű fiú volt; a világért sem bántott volna meg valakit és mindenkivel szívesen tréfálgatott, beszélgetett, a gyermekekkel is szívesen eljátszadozott. Nagyon szerették, mert élénken és színesen tudott mindenről mesélni, előadni. A faluban minden régi és új könyvet elolvasott.

Maga Tolnai *Malvin kisasszony* c. elbeszélésében, melyben valószínűleg első pesti impresszióit, emlékeit önti irodalmi formába, a következőképpen emlékezik meg helyzetükről: «Kissé szégyeltem, hogy atyámnak amaz előkelő ismerőse oly véghetetlenül nyomorult szegénynek festette sorsunkat. Való, hogy szegények voltunk, mert egy özvegy asszony, kire öt mostoha és három édes gyermek támaszkodik, abból a csekély, szebb napokban összeszerезgetett tőkepénzből csak nagy megszorítás mellett élhet úgy is, mint az én boldogult anyám élt.»¹

Tolnai születése idején, 1837-ben, apja, Hagymássy Sándor, györkönyi jegyző volt. Első felesége fiatalon elhalt, később újra megházasodott. Tolnaitól tudjuk, hogy Dunaszentgyörgyről a régi nemes családból származó Kolosváry György földbirtokos leányát vette el, hat eladó leány közül a legidősebbet, Juliannát, Tolnai anyját.² Kolosváry Julianna 1813. febr. 21-én született Dunaszentgyörgyön, anyja Tibai Zsófia volt, akinek testvére Juliánna, a gergyeni prédikátor, Helleh János felesége volt.³ Mindkét család a tekintélyesebb dunaszentgyörgyi nemes családok közé tartozott. A Hagymássy családról Patakné is bővebben megemlékezik,⁴ azonban a fentiek alapján érthetjük csak meg, hogy miért «hevítelte a férjet és a feleséget a nemes származás tudata.»⁵ Tolnai ebben a büszke tudatban nőtt fel. Számtalanszor hallotta civakodások alkalmával, anyja vagy apja büszkélkedését a család ősi nemességével. Egy alkalommal, amint maga Tolnai írja, Hagymássyné, mikor férje a saját nemzetségét tulságosan feldicsérte, ilyeneket mondott Lajos fia előtt: «Hát nem olyan nemzetségből származom én? Nem voltak az én eleim megyei urak?»⁶

«A mostoha anya c. elbeszélésem apámat és anyámat festi» — írja Tolnai emlékezéseiben. Az elbeszélés egy-két helye céloz is erre a körülményre: Éva, az elbeszélés hősnője, «ott ül a diófa alatt a hegyen, az örömhegy szőlőben. Az idő fölötte szép, a levegő átlátszó, a szem egy tekintettel belátja az egész vidéket. Ott folyik — nem — nem nevezlek meg szép folyam, hiszen akkor rögtön megtudná mindenki, hogy Szilvás

¹ Tolnai Lajos *Beszédei*. Pest 1867. II. k. 8—9. l.

² Képes Családi Lapok (a következőkben KCsL.) 1894. 154. l.

³ A dunaszentgyörgyi ref. egyház anyakönyvéből merített adatok. Julianna után majd minden évben szerepelnek a szülők az anyakönyvben, pl. 1814-ben született Sándor, 1815-ben Zsófia, 1817-ben Rozália, 1818-ban Zsófia, 1820-ban Krisztina stb.

⁴ Id. mű, 3. l.

⁵ KCsL. 1894. 331. l.

⁶ KCsL. 1894. 154. l. Ugyanezt kérdi tépelődéseiben Tolnai anyja a *Jobb úgy* c. elbeszélésben. (*A mai M.-orsz.* I. 46.)

nem Szilvás, hanem a mi falunk, s hogy Éva senki más nem, mint a szegény, mostoha anya, s hogy a történet, amit leírok, nagyon is nem mese, hanem igaz valóság!¹

Az elbeszélés tárgya az, hogy a betegágyhoz kötött anya — féltékenységeiben, hogy legnagyobb leánya a ház kormányzását teljesen magához ragadja — olyan emberhez kényszeríti leányát, akit az nem szeret. A férjnek első házasságából öt gyermeke van nyers, indulatos ember. Az erős lelkű fiatalasszony, a «mostoha anya», minden nehézséget legyűr és hősies türelemmel éli végig azt a nehéz életsorsot, amelyet anyja betegségtől kiszáradt keze gyűlölettel jelölt ki számára.

Éva kevély, hideg, akaratos leány; nem kenyere a hízélgés. Anyja fel-fogását a ház ügyeiről rossznak, hibásnak tartja, azonban arra nem érez magában tehetséget, hogy elmagyarázza anyjának, hogy mennyi kelemetlenségtől szabadítja meg őt okos beosztásával. Mivel anyja nem engedi őt azon az úton haladni a gazdálkodásban, amelyet ő maga jelölt ki magának, kész a szerelem nélküli házassággal egész életére a legnagyobb terheket is magára vállalni, hogy megmutathassa: nékem volt igazam! Pedig Évának volt már szerelme évek óta: «egy szegény árendás úr», aki a faluban «kis cserepes házban» lakott, «jobbra, amint az utas a hegyek felől érkezik.» Magas szikár, barna ember volt; nem merte érzelmeit nyilvánítani «a hideg arcú leánnyal szemközt», pedig Éva a lángolásig szerette őt, csak mindezt magába zárta. A leány búcsúzáskor sem bátorította, s így vissza sem nézett utána, pedig tudta, hogy ez az utolsó eshetőség szerelme nyilvánítására.

Apróságok leírásából is éreztük, hogy Tolnai a valóságot rajzolgatja. Éva élénken áll előttünk az író leírásában: «Feltűnően szép arcú, kemény, hideg, parancsoló tekintetű. Magas, tiszta homlokú, szépségét növelte a sűrű szemöldök, a tömött gesztenyeszínű haj, hosszú egyenes orr, kicsinyes, vékony metszetű ajk, s a nem nagy, de szikrázó fekete szem. Egyszerű ruházata jól illett soványos arcához, s karcsu természetéhez.» A férj, akiben Tolnai saját vallomása szerint apját mintázta meg, nyers, önző, begyepesedett fejű falusi tisztviselő. A szép asszony, akit minden különösebb megérőltetés nélkül nyert el, férfiúi hiúságát is fokozta, hidegsége pedig felkeltette benne a féltékenységet, s az évek hosszú során át lelkében parázslott. Tolnainak egyéb nyilatkozataiból is tudjuk, hogy ez a kép nem hazug: apját is, anyját is olyan lelki tulajdonságokkal festi, amelyek valók voltak, és amelyeket ő jól ismert. A Tolnaival foglalkozó irodalom nem méltatta kellőképpen anyja lelki tulajdonságait, pedig valószínűnek tartjuk, hogy nemcsak a zsoltárénekelgetéssel, hanem okosságával, mély lelki életével jelentékenyen hatott forrongó fia hajlítható lelkületére.

Jakab Ödön szerint *A falu urai* c. regényben Tolnai «némely vidéki fészkek selejtes, pajtáskodó, néhány ember önző szövetségéből álló, s gyűke-reíg mételyezett életének olyan-hű képét festette, melyen a színek lehetnek itt-ott fölösen ríktók, de a *lényeg* igazságában kénytelenek vagyunk hinni.»²

¹ Tolnai: *Az én ismerőseim*. 2. kiad. É. n. 253—254. l.

² Kisf. Társ. Évl. Új foly. 1904. 180. l.

Bíró János szerint ellenkezőleg: «az igazságot valósággal arcul csapkodja ebben a regényben az író.»¹ A két ellentétes vélemény közötti távolságot még megnyújtja a regény alapjául szolgáló dunaszentgyörgyi emlékek ismerete.

A regény szerint Szentgyörgynap éjjelén Mező Jóska, a híres gerjeni betyár bandája a Póka családra tört. Pált, Jánost, Erzsikét és apjukat kegyetlenül meggyilkolták az álarcos rablók, akik között ott volt Kondor Gábor is és még egynéhány betyárkodásból meggazdagodott szentgyörgyi gazda.² Ebből a körülményből fejleszti ki Tolnai egy telepítési históriával kapcsolatban egyik legmozgalmasabb regényét.

A regényt Tolnai dunaszentgyörgyi alakokról, dunaszentgyörgyi mendemondák, falusi pletykabeszéd alapján készítette. Még ma is sokat mesélnek Szabó Gáborról (a regényben Kondor Gábor, *Az urak* c. regényében Vörös Gábor), aki a hagyomány szerint «nagy betyár» volt. Vagyonának alapját egy gazdag régi család kiirtásából és kirablásából szerezte. Több betyárral szövetezve éveken át rabolt a környéken. Cimboráit idővel eltette láb alól, vagy távoli vidékre költöztette. A betyárüldözések idején lepénzelte azokat az embereket, akik hatalmukkal vagy tanúvallomásukkal az akasztófára juttathatták volna. Az akkori urakat tömte pénzzel, de a végén mindegyiknek a vagyona az övé lett. Szőke, vörösképu ember volt. Egyetlen leánya Szabó Lidia volt, akit Eötvös (ill. Ötvös) Károly vett el feleségül. A regény is megemlékezik erről: «Lidika férjhezment az esperes fiához, a szolgabíróhoz.»³ Eötvös Károly tudott arról, hogy Tolnai apósa történetét a mendemondák alapján megírta, s a folyóiratnak azon számait, amelyben a regény megjelent, be is köttette.⁴ Ezt a példányt Jó Dömötör Gyula vette meg Eötvös egész könyvtárával együtt.⁵

Több mint valószínű, hogy Tolnai dunaszentgyörgyi emlékeiből írta meg regényét. Szabó Gábor története sokat foglalkoztatta, mert Kondor-Vörös Gábor alakja mellékalakként egy másik regényében, az *Eladó birtokokban* is megjelenik. Ellentmondásnak látszik ezzel szemben Tolnainak az az állítása, hogy gyermekkorában, amikor Váralján egy Rémes Mihály nevű parasztember házába költöztek, a 80 éves vén Rémesné mesélt neki sokat «a gaz Kondor Gáborról, aki az egész falut az ujján csavarja».⁶ Rémesné azonban valószínűleg dunaszentgyörgyi emlékként mesélhette rémes históriáit, mert tudta, hogy Tolnait anyja révén ehhez a helyhez családi kapcsolatok is fűzik. A figyelmet mindenesetre ő hívhatta fel erre a csunya históriára, s Tolnai később, dunaszentgyörgyi tartózkodásai alkalmával a szereplőket is megismerhette. Erre vall legalább a számtalan dunaszentgyörgyi név szerepeltetése is. Az Ilyések, a Pálfiak, a Hajok, a Dömötörök,⁷ Alsó és Felső

¹ I. m. 57. l.

² Ország-Világ (a továbbiakban: OV.) 1885. 106. l.

³ OV. 1885. 362. l.

⁴ «Az Ország-Világban jelent meg először» — írja Tolnai a *Sötét világban*, KCSL. 1895. 426. l. A *falu urait* könyvalakban nem sikerült megszerezni, azért idézem a folyóiratot.

⁵ Oláh Jánosné szül. Parragh Mária dunaszentgyörgyi lakos közlései.

⁶ KCSL. 1895. 139. l.

⁷ OV. 1885. 154. l.

Öreg Kasza Testvérek,¹ a gazdag felső kis Dömötör Mihály és felesége,² a kövér Ényi Samu, aki bíró is volt...³ — mind ma is könnyen felismerhető dunaszentgyörgyi családok, emberek nevei, amelyek más elbeszéléseiben is előfordulnak.

Az *Édes mostoha* c. elbeszélésében a temetőr neve Dömötör bácsi, *Dániel pap lesz* c. regényében szerepel «a kevély Dömötör László is». *Hogy a tojás?* c. elbeszélése hősenek, Tojásos Sándor tanár úrnak anyja — saját szavai szerint — Dömötör-leány, a sógora, «meg az esperes öccse is Dömötör-leányt tartottak».⁴ A tanár úr noteszében az adósok között szerepel: «Dömötör Zsigáné és Ényi Samu vettek föl 515 florest két hónapra (18 auguszt. szept.) fizetnek, azaz hoznak éppen őszire 1000 darab szentgyörgyi tojásokat. Híres, jó minőségű tojások, ritkán fordul elő köztük az insufficiens.» *A rongyosban* szerepel Dömötör Pali és Birkás Juli, egy «erős, megtermett, komor képű asszony».⁵ Nagyapámtól, néhai Dömötör Sándortól hallottam, hogy egyik testvére, Dömötör Julianna, Paksra ment férjhez egy halász-emberhez, s később nagyon szomorú viszonyok közé kerültek. A Dömötör-családnak azt az ágát, melyből Juli is származott, Birkásnak hívták közönségesen a faluban.

A rongyos c. kis regénye egyébként tele van családi emlékekkel a Tolnaitól megszokott torzítások között is. Az indulatos, összeférhetetlen Tolnai ugyanis testvérével összeveszett és a regényben kigyót-békát, minden aljasságot ráfog a köztudat szerint is meleg, jószívű, mindenkin örömmel segítő emberre. Néha csillan csak ki egy-egy kedvesebb rész. Holló Károlynak, a füzési közjegyzőnek, akiben testvérét mintázta meg, és testvérenek, Sándornak vitája a természet csöndes örömei között elcsitul. Mik ezek az örömek? «Melegen süttött még a nap, csillogott a kanyargó Duna az erdők, szigetek között, élénken folyt a munka a szép szőlőhegyeken, kocsik robottak el a keskeny hegyi utakon, s egy-egy szőlősgazda köszönt oda a testvérekhez.» (28. l.) Ebben az elcsendesedő hangulatban kérdi a közjegyző: «Valamikor nagyon szeretettel dalolni. A Magyar-utcában sokat daloltunk. Magyar Laci, a kis koma, Dömötör... Hej, hol, merre vannak ők?» (87—88. l.) — Így találunk törmelékeket az emlékezés nyomán a Hagymássy-testvérek és Dömötör János együttes mulatozásairól is.

A Szentistváni Kéry-család története c. elbeszélésének színhelye Paks környéke, a Fehér- és Tolnamegye egybeszögelő határán levő nemesi birtokok. «Szép föld, termékeny vidék, becsületes, barátságos nemesi osztály, mintha mind atyafiságban volna egymással.» Említi az Orosz, Pécsi, Mészöly, Orbán, Kolozsvári, Tami, Szentiváni, Keresztesi, Erdős, Salamon, Paragh, Váraljai,

¹ OV. 331.

² U. o. 190., 106., 292. l.

³ U. o. 87., 292., 331. l.

⁴ Tojásos Sándor alakjában a dunaszentgyörgyi születésű Duza Sándor nagykőrösi, majd budapesti ref. gimnáziumi tanár gyengéit figurázta ki. Vö. Adám Gerzson: *Nagykőrösi Athenás*. Nagykőrös 1904, Adám Gerzson és Joó Imre: *A nkörösi ref. főgymn. tört.* U. o. 1896. Barthos Kálmán: *A bp. ref. főgymn. első félszázada*. 1909. 79—80. l.

⁵ 104—105. l. «Én vagyok a Juli, a Birkás Juli. Mondok, megvárom a Sándor bácsit, kérem alásan, rokonok volnánk ám mink.»

Hollósi, Turi családokat, nagyrészüket szentgyörgyi család. Érdekes olvasnunk efféleket: «A Kolozsvári vérnek tisztán kell átszállani firól-fira... El ne parasztosodjál... azok a szép formás kezeid, Kolozsvári-kezek, el ne durvuljanak» — halljuk Kéryné intelmeit fiához. Kéryné ugyanis származására büszke: Kolozsvári-lány — akárcsak Tolnai édesanyja.

Dunaszentgyörgyön ma is kedvelt dolog végig kísérni az ősök tetteit, jellemző cselekedeteit, lelki tulajdonságait és így hámozni ki a gyermek fejlődő jellemét, kinyomozni tulajdonságainak eredetét. Ilyenféle beszélgetések Tolnai önéletrajzában is szerepelnek. «Amilyen most vagy, olyan leszel ember korodban is» — feddette Hagymássyné a vásott Lajost. «Én rám nem ütöttél, nekem semmivel nincs bajom, én mindenki elől kitérek. Apám is ilyen volt, mikor megütötte a menykő és meghalt, ott volt udvarunkon az egész falu. Kolosváry Györgyöt szerette mindenki...¹ Nem lehetett a te apáddal bírni, ha a dolga jól ment... Örökké marakodó természetű volt...»² Máskor így morfondírozott: «Károlyt nem félttem, az Kolosváry vér. Ravasz, hizelgő, simulékony, fukar, hazug. Az kivágja magát mindenütt. Te apád fajtája vagy a te makacs gögös természeteddél.»³

Látjuk, hogy Tolnai emlékei gyermekkorára mélyen visszanyulnak: anyja őszinte pillanataiban bizonyára elmesélte gyermekeinek házassága történetét talán a rokonságban is hallott egyet-mást róla. Bár Tolnai későbbi nyilatkozatai nem mindig egyeznek fiatalkori műveiben megírt emlékeivel, mégis bizonyos, hogy első benyomásait a tolnamegyei homokdombos, agyaghegyes vidékeken merítette, és ezek a gyermekkori emlékek kísérték őt egész életén át. Szemléletének középpontja a falu élete. Anyja a paraszti életmódhoz közelálló kismemesi család büszke, dacos leánya, apja izgága természetű, egyszerű gondolkodású falusi jegyző volt. Gyermekkorának problémái tehát mélyen belegyökereztek a falu legbensőbb eseményeinek talajába. Gyermekkorának emlékei telítettek tolnamegyei sváb és magyar parasztok életének mende-mondáival, küzdelmes életük kiemelkedő eseményeivel, amelyekben a főszerepet a vagyonért, a vagyon révén elérhető előnyökért, a falu feletti hatalomért való lázas törekvés játssza. Ezekből az emlékekből a helyi íz sem hiányzik.

Tolnai dunaszentgyörgyi emlékei gyermekkorára legküzdelmesebb éveihez tapadnak, azonban csak az emlékeinek mélyre nyúló gazdagsága után érthetjük meg igazán azoknak a soroknak lírikusan ömlő melegségét, amelyekkel *A falu urait* kezdi: «Szeretem azokat a lankás, erdős hegyeket a nagy Duna mentén, ahol gyermekkoromat töltöttem; szeretem azokat a kövér réteket, zugó nádasokat, halas ereket, ahol éjfelelig, de hajnalig fenn mesélgettünk a legelésző ökrök, tehének s meg-megfutamló csikók mellett, azokon a langyos nyári estéken, mikor a holdvilág majd oly fényes volt, mint a nap; szeretem azt a félig rokon, félig bátyám, néném, vásár-formájú, zsongó-bongó, de mindig jókedvű falut, mely ha egyik oldalán gazdagszik is, de a másik részén ősi magyar kopott fészeknek marad, azt gondolom azért, hogy el ne szakadjon

¹ KCsL. 1894. 138. l.

² KCsL. 1894. 331. l.

³ KCsL. 1894. 267. l.

az apák, ősök kedves szülőtte földjétől, mert ha néha napján följárnak a sirból: mégis jó, ha megismerik régi utcáikat, a Birkás közt, a Zsidó szoritót, a Tóthalált; vagy ha lejárnak a boldogabbak az égből — mert arról is van hír — bizonyosan jó néven veszik, hogy van még valami az ő idejükből, ami kedves az unokák előtt, mint a várdomb, ahonnan meg lehetett látni hozzák-e már az ételt az aratóknak s nem tévedt-e el valamerre az asszony; szeretem...» és sorban mondja el kedves emlékeit Szentmihályról, azaz Dunaszentgyörgyről. Gyermekkora emlékeiből csillogva bontakozik ki a poros dunamenti falu képe. «...szeretem, oh szeretem azt — most is mint akkor — kopár, pemetefüves temetőt, ahol édes anyám aluszik nehéz munkája után (azt gondolva, hogy az enyém könnyebb!); szeretem azt a falut, ahol senki sem bántott bennünket, pedig a Burján Zsófiék után a legszegényebbek mi voltunk; ahol nem laknak gonosz, méltóságos, rongyos urak és uralkodó, kevély, felgazdagodott, lelketlen emberek, kik ma fölemelkednének az égig, holnap lenyomnának a pokolig; szeretem azt a jó boru, jó buzája falut, ahol a koldusok, vándorló legények, de még az oláhczigányok is pártfogót találnak...»¹

2. «Az urak» és a valóság.

Tolnainál már ifjúkori verseiben megjelenik a dunaparti kedves tájék: zúgó malmok, híves fűzlák, zöld szigetek:

Pirosakká lesznek a kékülő felhők,
Szőlőhegyek mögé nyugodni száll a nap.

Daloló, barna menyecske evezget a csobogó, csendes, habos hullámokon, s a Duna «eltanulja szerelmes dalait». (*Dunaparton.*) Szülőföldjének a magyar irodalomban ismeretlen vidékei rendkívüli megfigyelő és leíró készséggel megírt regényeiben eleven, színes képeken jelentkeznek. A lankás tolnamegyei tájak, a Duna lapos árterének homokhullámai, az ingoványos rétek, kalászkok rengő mezeje, az eső után felfrissült föld illata, akácok, eperfák alatt meghúzódó falvak szeretete fűti át az emlékezés megszépítő zománcával bevont finom képeket.

Tolnainak nem volt teremtő képzelete: mindig a valóságot kellett maga előtt látnia, hogy alkot hasson. Alakjai, regényének hősei mind életből vett alakok. Maga írja önéletrajzában: «Gyönyör volt nekem, ha régi ismerőseimet küzdelmükkel, csalódásaikkal, tévedéseikkel, boldogságukkal magam elé varázsolhattam.»² A regények, elbeszélések főhőseinek lélekrajza, vagy a mellék-alakok pár vonással odavetett portréja, mind a valóság telivér talajából merített anyag, csak a kidolgozás az övé, a kialakított formára nyomta rá egyéniségét nyugtalan szelleme.

Az urak c. regényét Tolnai Marosvásárhelyt írta, amikor már csalódott az ottani emberekben. «Kerestem a módokat — írja — hogy e nyomorult viszonyok közül miképpen szabadulhatnék ki. Ekkor írtam *„Az urak”* című regényemet.»³ Nem csoda tehát, hogy emlékeivel azok felé fordult, akiket

¹ OV. 1885. 3. I. Vö. az *Eladó birtokok* hasonlóan lírikus bevezetésével. I. k. 17—18. l.

² KCsL. 1895. 811. l.

³ KCsL. 1895. 202. l.

valamikor nagyon megszerethetett, akiről legjobb barátja, Dömötör János, mindig a legmelegebb, legbensőbb szeretettel mesélhetett: a dunaszentgyörgyiekre. Számtalan apróság, megjegyzés, szavak, leírás bizonyítja azt, hogy rájuk gondolt, amikor regénye alakjait mintázta, s hogy regénye miliőjéhez Dunaszentgyörgy szolgáltatta a vonásokat. Az *új főispán* c. regényében, melyben igen sok a marosvásárhelyi emlék is, írja: «Néztem a messze, messze kék égen át, azokra a homokos tájakra, ahol gyermekekedtem, ahol ösmertek, szerettek és talán még ma is megösmernének, mikor már megkopaszodtam és kész vén ember lettem idegen utonállók kergetései miatt.» (II. k. 4. l.) Az a hangulat foghatta el, amelyet egyik ifjúkori versében (*Falun*) a következőképpen érzékeltet:

Megjött a sok szép, kedves emlék,
Szívem nincs többé egyedül.
Ami vala sötét, borongós —
Érzem, látom, mint fényesül.

Komlós Aladár, Dömötör János életrajzírója, a következőket írja Dömötör családjáról: «Itt (Dunaszentgyörgyön) élnek régtől fogva a Dömötörök. Egyikük faluszerzte becsült, értelmes gazda, messziről hozott uri feleséget: Szentes János kunszentmiklósi tanárnak, majd bogyziszlói papnak és Zelizi Máriának, a 'dabasi homok virágának' leányát, Erzsébetet. Nem volt ugyan paraszt a vőlegény sem, hanem amolyan kékbeli, a menyasszony mégis műveltebb, nagyobb igényű világból került mellé. Művelt és finom leány volt, szerető-feleség lett.»¹ Nem véletlen tehát az, hogy Tolnai a regény legrokonszenvesebb hősének sorsát barátja, Dömötör János apjának éleltörténetéből vett eseményekkel szötte át. A falusi közvélemény felfogásának alapos ismertetése a papleány és a gazdalegény közötti házasságról még részletekben, egészen apró árnyalatokban is Dömötör szülei házasságának históriájából táplálkozik.

A falura a regény első soraiból is ráismerhetünk: «Mező-Mihályfalva a legalkalmasabb közelségben feküdt a Dunához, egy szép, emelkedett, termékeny rónán, s temetője mellett valóságos országut huzódott el.»

Nagypámtól, nehaj Parragh Sándortól, hallottam gyermekkoromban, hogy valamikor németek akartak Dunaszentgyörgyön sörgyárat építeni, azonban általa nem ismert körülmények miatt a nagy port felvert terv elaludt. Binder és Röck serfűzők valamelyik «uri portán» való munkálkodásának tehát a valóságban is felmerült terv lehet az alapja. A német iparosok letelepedésének nyomán járó lehetőségek izgatták Tolnai képzeletét a falu és a város, erkölcsi tisztaság és fertőzött közelet közötti ellentét ily módon való ábrázolására, melyből a tanulság: a falu csak önmagából (András alakja) meríthet erőt a megújodáshoz, a diadalmas élethez. Olyan családra, amely a Bach-korszakban a német hivatalnokokkal atyafiságba keveredett, s amikor azokat elhelyezték, eladták mindenüket és velük mentek: nem emlékeznek a községben. Jellegzetes Tolnai gondolkodására, hogy egy mendemonda, egy terv, egy lehetőség hatása alatt indul meg képzeletének működése. A képzelt emberi gonoszságok legborzalmasabb lehetőségeit állítja aztán a valóságból kiemelt részletek

¹ Komlós: *Dömötör János*. 1918. 6. l.

valószerűségei közé és ezért érzi regényét, embereit igaznak az is, aki nem ismeri a regénynek mintául szolgáló helyeit, embereit, hangulatait.

Bokros Sándor a szegvári országút mentén lévő Jeges csárdában mulat «jóízűen, egy kövér, fekete-barna arcú, borzas, loncosos fehérnép mellett», bizonyos Vica nevezetű kocsmai cselédlánnyal. A Jeges csárda Tolnai *A hü feleség* c. balladájában is szerepel. A csárdában ekkor egy tehetős gazda mulat, akit egy «jómadár csókolgat». Hiába hívja a gazdát felesége haza, a mulató kedvű ember «Szekszárdra» megy vásárolni, mulatozni.¹ Más vonatkozásban szerepel Tolnai *Bakaraszti javasasszony* c. versében a gyermekgyilkos Jeges Erzse, aki lelkiismeretfurdalásai ellen kéri a javasasszony segítségét.² Mindez arra mutat, hogy a Jeges csárda nem volt épen jóhírű hely. Valamikor a mai Gerjeni csárdának volt ez a neve,³ talán a tulajdonosa Jeges nevű ember volt. *A falu urai* c. regényében is megemlíti a híres csárdát: «Mező Jóska (híres gerjeni betyár) a Jeges csárdánál a baltájával ketté csapta a számát...» — mondja a regény egyik hőse.⁴ «A somvári Fényes Ádám úr»-nak egy régi kedves segédje: Jeges Dávid.⁵

A regényben mellékalakokként szereplő Joó Pál, Kaszás Ferencné, Kacz Pálné és László Sárika — apja a nemesek hadnagya — mind dunaszentgyörgyi alakok lehetnek, mert a nevek közismert dunaszentgyörgyi családok nevei ma is. Krisztián, a sánta szabó, ki feleségével együtt a regényben többször is szerepel, szintén dunaszentgyörgyi ember volt. Német ember volt, magyarul sem tudott jól, Szepper Krisztián volt a neve, azonban fiát is csak Krisztián Lajos néven emlegették a faluban. Nem szabó, hanem asztalos volt, olyan mindenhez értő ember.⁶ Tolnai *Dániel pap lesz* c. regényében «Krisztián asztalosné» szerepelteti. A «temetőszori Sényi Böske» a falunak sokat emlegetett szegénye volt, nem egészen normális gondolkodású nőszemély. Vadházasságban élt Komáromi Pállal és együtt lakott velük Vica nevű testvére is.⁷ Nagyon rendetlen, «céda» asszony volt, úgyhogy még ma is mondják, ha valaki rendetlen, vagy nem szépen van bekötve a feje, hogy «olyan, mint a Sényi Böske». Mikor a Böskének meghalt az ura, nem borult rá a koporsójára. A gyászolók figyelmeztették, hogy a halottnak ezt a tisztességet meg kell adni, mert a szokás ezt hozza magával. Sényi Böske azt felelte erre, hogy az ura a halálos ágyon azt kívánta, hogy ő álljon a koporsó előtt. Ha mégis ráborulna, «a menydörgős ménkü vágja agyon.»⁸

¹ *Költeményei*, 203—205. l.

² U. o. 139—141. l. — Patakné a *Bakaraszti javasasszony* tárgyának ismertetésében (i. m. 17. l.) azt írja, hogy Jeges Erzse a hiriéri kocsmárost ölte meg, Fehér Jutka pedig gyermekét emésztette el. A költemény szerint épen fordítva volt.

³ Simon Lajos dunaszentgyörgyi lakos közlése.

⁴ OV. 1885. 74. l.

⁵ M. Könyvesház, I. évfolyam, 2. sz. 60. l.

⁶ Özv. Parragh Sándorné szül. Kecskeméti Lidia dunaszentgyörgyi lakos közlései.

⁷ A 82 éves Kecskeméti Józsefné dunaszentgyörgyi lakos közlése.

⁸ A 83 éves Jó Dömötör Sándorné szül. László Eszter dunaszentgyörgyi lakos közlése.

A regény szerint a faluban van «két-három compossessor»; teljesen eladósodtak s Vörös Gábor zsebében vannak. Ebben az időben nevezetesebb földbirtokosok voltak Dunaszentgyörgyön: Halász Álmos és János, Eötvös Károly, Csapó Vilmos, Mészöly Ambrus, Orosz Lajos, Bankós Elek, Vizsolyi Jenő és Parragh Ignác. Sokan eladósodtak közülük és e miatt kerültek el a községből,¹ de hogy Tolnai kikre céloz a regényben, nem tudtam megállapítani. Más regényeiben azonban elvétele találkozzunk ezekkel a nevekkal is. A regényben említett «rugott kasznár» neve Szekrényesi volt, s a Mészöly családnál volt alkalmazásban. Még ma is mesélnek róla jóízű történeteket.²

A regényben előforduló helynevek is rögzíthetők a községben. A többször is említett «nagy kovács ház, vagy Pécsi ház» ma Weigel Henrik tulajdona (Cigány köz 450. sz.)³ A «kisköz, amelyik az öreg utcára fordult be és a sarkán egy fősvény ember kastélya volt», szintén dunaszentgyörgyi helyet jelöl. Ma Ferenczy Károly kastélya van a helyén. A regényben említett «fősvény ember» valószínűleg Héczey István volt.⁴ A regény «Füge kertje» a templom mögött a Vizsolyi kertben volt. A községnek is volt ilyen gyümölcsös kertje a régi posta helyén.⁵

A regényben találunk utalásokat arra is, hogy Dömötör János szülőháza lebeghetett Tolnai képzeletében, amikor a Bokros-házat leírta. Bokrosné háza «őreg-utcai uri porta», azonban a szobában «barna mestergerenda» van. András hazulról Biróékhoz menve «leballagott a kertek alá, fölment a a szomoru zsidó boltjáig, ott bekanyarodott a temetősoron, s befordult egy alacsony szögletházba». Hazafelé menve «tekintetes Vörös Gáborék háza, azaz kastélya (ma: Dienes-ház) előtt haladt el... Tisztelettel közeledett az utca közepén álló templomhoz.» A templomot *A falu uraiban* is leírja: «... A szép sugár, új torony, a tündöklő csillaggal, melynek ezüstös fénye a tulsó féli falvakra mily szépen elhatott tiszta időben...»⁶ A torony tetőzetét 1862-ben javították,⁷ abban az esztendőben, amikor Dömötör János Pestre került, s Tolnai társaságában szötte fényes terveit a jövőndőről. Pár év múlva Tolnai is ellátogatott Szentgyörgyre, s a falunak ezt a nagy nevezetességét, templomának szép tornyát, tornyának csillogó buzogányát, gombját alaposan lelkébe véste régibb emlékei közé. Ennek a látogatásnak emléke lehet *Az alvégi kőháznál* c. verse is. Ma is szokás «a kertek alatt» menni, ha valaki nem akar az öregutcán a nagy nyilvánosság előtt a falun végigmenni. A «Szomoru zsidó» fősvénységéről volt közismert. Az apa halála után Sári nevű leánya vezette az üzletet. A ház hatalmas, a Cigány-köz sarkáig terjedő telken épült, ma a malom van a helyén.⁸

¹ Özv. Parragh Sándorné és a 70 éves Tígyi Józsefné dunaszentgyörgyi lakosok közlései.

² Jó Dömötör Józsefné dunaszentgyörgyi lakos közlései.

³ Végváry Imre dunaszentgyörgyi lakos közlése.

⁴ Özv. Parragh Sándorné közlése.

⁵ Kecskeméti Józsefné közlése.

⁶ OV. 1885. 122. l.

⁷ Pálczó László: *A dunaszentgyörgyi ref. templom története*. Faks, 1934. 4—5. l.

⁸ Özv. Parragh Sándorné közlései.

Régen elég sok zsidó volt Dunaszentgyörgyön. Igazi nevükre alig emlékeznek már, csak a közhasználatban levő ragadványnevéket őrizte meg az emlékezet. Beszélnek Görbe, Poszka, Aliglebegő, Lekvár, Magló, Torkos zsidóról. Salamon zsidó gazdagon került Dunaszentgyörgyre. Tömérdek pénzért gyilkolták meg szentgyörgyi és faddi legények — fel is akasztották őket.¹ Valószínűleg őt említi Tolnai «Salamon, a benedeki árendás» néven a regényben. A regény szerint a faluban csak Gáspár zsidó tudott németül, ez az «okos s a falu java mellett a maga hasznát is mindenkor szívén viselő tolmács». Gáspár zsidó szintén élő alak volt, nagy vagyonát egyetlen leánya a Schvarcz-családba vitte.² Ez a család ma is Dunaszentgyörgyön él.

A Bese-család Dunaszentgyörgyön igen régi és valamikor igen tekintélyes család volt. Arra nincs semmi adat, hogy valamelyik Bese esküdt lett volna, vagy megyei hivatalt viselt volna.³ Dunaszentgyörgyön kovács, szolga, csapláros is akadt közöttük, azonban tehetős gazdálkodók voltak igen sokáig. Valamikor a mai Ferenczy-kastély helyén laktak, később azonban, amikor már nagyon elszegényedtek, a Salamonközbe kerültek.⁴ Tolnai *Dániel pap lesz* c. regényében «Bese Pál esperes, aki valahonnan atyjafia volt édesapjának», mint az előkelőség megjelölésére szolgáló fogalom szerepel.⁴

A temetősonron lakott a falu szegényebb rétege, a szolgalegényekből és szolgálóleányokból kikerülő családok. A regény szerint, amikor András ideköltözött, azzal a szándékkal tette, hogy megmutatja: «az isten nemcsak az öreg-utcán lakik, de itt a mi sorunkon is». Ilyen tett szintén lázadásnak számított a hagyományos szokások ellen, hiszen ide csak az ment lakni, akit a végső szükség kényszerített rá. Andrásnak ebben a tettében is a hagyományokkal való szembeszállást látták, azért emlegetik olyan sokat a regényben.

Dunaszentgyörgy és Bogyiszló között a kapcsolat igen messzire nyúlik. A két református község között házasság révén néhány család kicserélődött, a rokonszenvet a rokonai kapcsolatok is mélyítették. A látogatások bizonyára elég gyakoriak voltak, és egy-egy látogatás akkor nagyon sokat jelentett mindkét falu életében. Egyáltalában nem volt feltűnő, hogy Dömötör Benő innen házasodott. A szenzáció csak a feleség származása volt.

Tolnai jól ismerhette Bogyiszlót. A regény szerint a Bogyiszló felé vezető út «jó vert út» volt, s «egy szép, fiatal cserfaerdőn vitt keresztül.» Költői szavakkal magasztalja az «iszlói» tájat. «A sötétzöld, harmatos leveleken ragyogott a nyári verőfény; innen-onnan a fák közül átesillámlott a sziget mindkét oldalát bekerítő Duna. Csöndesség volt mindenfelé, de nem élettelen csöndesség; a madarak vígan szökdécseltek a hajló ágakon, ahol pedig madár van, ott zaj is van annyi, amennyi egy csöndességszerető szívnek épen elég.»

Pataké szerint Tolnait «avval vádolják, hogy hőseit élő mintához híven ragaszkodva rajzolta meg és így az alakokból könnyen visszakövet-

¹ Özv. Parragh Sándorné közlései.

² Dr. Hadnagy Albert szíves közlése.

³ Özv. Simon Lajosné dunaszentgyörgyi lakos közlése.

⁴ A kenesei ref. eccl. Protocolluma 1820—30 körül említi Bese János madari káplánt.

keztethetünk élő emberekre».¹ Láttuk, hogy ez a «vád» igaz, a művészet szempontjából nézve a dolgot, egy és más tekintetben veszedelmes is, másfelől azonban ad bizonyos jelentőséget a regénynek — részben esztétikait is: megőrizte hű társadalomrajzával Dunaszentgyörgy régi életét a tudatos társadalomrajz módszerei nélkül ugyan, de az átéltség hitelével. Nem egy regényének, elbeszélésének épen ez a «lokális íz», a dunaszentgyörgyi élményekre való utalás adja meg a maradandó becset.² A falusi élet, a falu világa, amelyben Tolnai egykor élt, szubjektív erejű képeivel ma már mindenképen emlék. Senki nem gondolt tudatosan leírására, azonban a falusi közösség hatását az egyénre tudományos elvontsággal bárki is nehezen írhatta volna meg olyan megelevenítő erővel, mint Tolnai. Tolnai éles szemével, megfigyelő erejével megmentette számunkra a mult egész sereg olyan társadalmi kérdését, amelyről írott forrás más formában nem maradt reánk.

DÖMÖTÖR SÁNDOR.

LÉSTYÁN MÓZES ISKOLADRÁMAI.

A magyar jezsuita iskoladrámák szerzői (többnyire fordítói) közül a székegy Léstyán Mózesről eddig az irodalomtörténet nem igen vett tudomást.³ Pedig már Csaplár Benedek idézte⁴ Hyross Sámuelnek, a pozsonyi kir. kat. gimnázium igazgatójának Révai Miklóshoz 1793. július 20-án írt, s most az Orsz. Széchenyi-könyvtárban őrzött azt a levelét, amellyel Faludi *Caesarjának* és *Constantinusának* kéziratait neki megküldötte. «Adiunxi... deinde — folytatja — *Attilium Regulum* et *Josephum Aegyptium* a Moyse Léstyán red-ditas hungarice. Has a P. Jacobo Hebeler Vienna accepi, ut eas tibi, si edendas censes, traderem.» Léstyán e szerint a két legnépszerűbb iskoladráma fordítója volt, de egy másik forrás a *Salamon-drámát* is neki tulajdonítja.⁵ Az *Attilio Regolonak*, Metastasio melodramájának csak *egy* magyar fordítását, de ennek (három kéziratban) két változatát ismerjük;⁶ az egyikből kimaradtak a szerelmi motívumok. A nagyszombati és a gyulafehérvári szöveg 1752-ből, a gyöngyösi 1754-ből kelt, ez utóbbi (amelyhez a zirci latin nyelvű áll közelebb) az azonos szövegű, de megnyirbált átdolgozás. Az előbbieket kell tehát Léstyán fordításának elfogadnunk, amelyet *így* nem adtak elő, az utóbbit Gyöngyösön dolgozták át iskolai előadásra. Hat előadásáról tudunk.⁷ — Az *Egyiptomi József* lehet a jezsuitáknál régen forgott

¹ Id. m. 39. l.

² Vö. Patakné id. m. 41. l.

³ Nevét említi Juharos, *A magyarorsz. jezs. iskoladrámák története*. 1933. 104. l. «Léstyán Mózesről Egyiptomi Józsefet említik az egykorú források. Ugyanattól Salamont.» De nem nevezi meg az «egykorú» forrásokat. L. még Jablonkay, *A jezs. iskoladráma*. 1927. 18. l.

⁴ Révai élete IV. 45. l.

⁵ L. Juharos id. disszertációját.

⁶ Zambra, *Metastasio és a magyar iskoladráma*. EPhK. 1919. 13—24. l.

⁷ 1754. Gyöngyös, 1755. Kassa, 1755., 1765., 1766. Buda, 1758. Sel-mechánya.

sok József-dráma egyikének átültetése,¹ de valószínű, hogy ez is a Bartakovics-gyűjteményben latin fordításban² meglevő Metastasio-dráma fordítása. Ugyanott megvan a *Salamon* is,³ de megvan a zirci levéltárban is — ez Friz Andrásnak, a Zrinyi-dráma spanyol származású alkotójának műve. Latinját és magyarját a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár őrzi. Sem a József-, sem a Salamon-dráma előadásáról nincs tudomásunk. Léstyán József-drámájának szövege, amely Révaihoz még eljutott, nem maradt ránk; a Salamon-drámáról föltehetjük, hogy a gyulafehérvári szöveg a Léstyáné.

Léstyán Mózes⁴ Csíkszentkirályban, 1720. szeptember 17-én született, a kolozsvári jezsuita-kollégium tanítványa volt s elvégezte a filozófiai osztályt is; innen lépett 1743. okt. 18. a rendbe s Trencsénbe került ujoncnévre, majd Nagyszombatba teológiára. Ungvárt szentelték pappá. 1758-ban Udvarhelyt negyedik fogadalomra is bocsátották. A filozófiának doktora volt. Tanított Kolozsvárt, Egerben, Szatmárt, ugyanitt és Ungvárt hitszónok volt, majd Székelyudvarhelyre került és — a Felsőbányán töltött felesztendő nem számítva — itt működött majdnem három lustrumon át, részint mint hitszónok, részint mint a szeminárium rectora. A rend feloszlátása után u. ott plébános lett és 1774-ben halt meg.⁵ Paintner följegyezte róla, hogy oláhul is tudott.⁶ Két, nyomtatásban megjelent munkájáról — Horatius Tursellinus Szent Ignác-, és Xaveri Szent Ferenc-életrajzának magyar fordításáról — már Horányi is dicsérően emlékezik:⁷ «nitide, eleganter et copiose in patriam transfudit idioma.»⁸ Paintner még két munkáját nevezi meg. Az egyik egy latin nyelvű költemény (Kolozsvár, 1749.): *Metempsychosis sive fabulosa transmigratio animae Fl. Pulcheriae Orientis Imperatricis in Augustissimam Occidentis Imperatricem Mariam Theresiam*. Carm. eleg., in 12. — A másik ismét fordítás, amelyről «úgy hallja,» a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban van: «*Pia desideria Hermani Hugonis in hung. vertit.*»

GÁLOS REZSŐ.

FALUDI FERENC EGY KIADATLAN KÖLTEMÉNYE.

Faludi Ferencnek, bár dalszerű alkotásai a XVIII. század végén úgyszólván magvai minden énekes könyvünknek, kevés eddig ismeretlen költeménye került elő. Verseghy Ferencnek most fölbukkant *Parnassus hegyén zengedező Magyar Músája* (L. Lavotta Rezső cikkét, Magyar Könyvszemle, 1937. 57. l.) mégis megőrzött egyet, amely Négyesy kritikái kiadásában (Olcsó Könyvtár, 1900.) nem szerepel.

¹ A József-drámák népszerűségére utal Juharos id. m. 37. l.

² *Opera poetica idiom. lat. et hung.* N. Múz. 69. Quart. Lat. II. 72/b. — 74/b. *Joseph a fratribus suis adoratus et agnitus*. Auctore Metastasio.

³ U. o. II. 1—6/b. l. *Salomon*. Declamatio.

⁴ Paintner, *Bibliotheca Scriptorum S. J.* Kézirat a pannonhalmi főmonostori könyvtárban. (118. c. 35. sr.)

⁵ Sommervogel IV. k., Stoeger 205. l.

⁶ *Catalogus Prov. Austr. pro anno 1767.*

⁷ *Memoria Hung.* II. 482. l.

⁸ Horányi szerint Kassán jelent meg, 4-r., 1760. — Paintner szerint 1754.

Ez a *Magyar Músa* nagyobb részint Verseghy Ferenc zsengeinek (amelyekre még visszatérünk), de részben mások «énekeinek» is megzenésített gyűjteménye. Az első könyv épen Faludi költeményeivel kezdődik:

Első Ének. *Virágok' tántza*. Faludi Munkája. (Négyesynél *Tündérkert*.)
 Második Ének. *Erdők' Boldogsága*. Faludi. (Négyesynél *Erdő*.)Harmadik Ének. *Hajnali üdö*. Faludi. (Négyesynél *A hajnal*.)

Negyedik énekül sorakozik mögéjük, szintén Faludi névvel:

Tavaszi üdö.

Már a mord télnek
 's fene szeleknek
 hullanak napjai 's multon mulnak;
 virágzó fáknak
 gyöngyvirágoknak
 jádzó szemei nyilton nyílnak.

Kertek palánkja,
 mezők virágja
 zöldellő színben öltözködik,
 mosolyog Flóra,
 pirul ortáza,
 Narcissus előtt kevélykedik.

Jönnek a fetskék,
 a kis gyermetskék
 a violáknak szepét szedik,
 a gyöngye Nymphák
 kerteket ássák,
 s a virágoknak ágyát vetik.

Erdők újjúlnak,
 rétek sárgúlnak,
 hegyek és völgyek mind változnak;
 amott rósákkal,
 itt tulipákkal
 ligetes berkek illatoznak.

A Dám vadaknak,
 kis madárkáknak
 közlött zengése völgyekben hat;
 Echo Phyllisnek,
 Pán seregeknek
 tavaszi karban salvét fujat.

Kesely pintyekkel
 verset énekel
 a bojtörványos tengelitze;
 szája meg száradt,
 már el is fáradt
 a szépen zengő Fülemile.

De éjjél korban
 ül a zöld karban,
 szokott nótáját megint kezdi:
 víg zengésével,
 's trillás nyelvvel
 az egész erdőt fel serkenti.

A hajnal pirul,
 harmat is le hull,
 vidám sugárral a nap fel kél,
 hangos szólással,
 's madár zúgással,
 vélnéd, az egész erdő hogy él.

Sivölt a Rigó,
 tsatsog a szajkó,
 a gakambok is nyájaskodnak:
 egymásra nézve
 fordúlnak rendre
 fel borzott tollal burkololnak.

A gonosz varjúk
 egybe tódulnak,
 midőn ezt látták és korognak:
 meg görbült nyakkal,
 's dugúlt torokkal,
 kár! kár! kiáltván tsufolódnak.

A Für tilinkál,
 Faunus furullyál
 hangos zúgással verset szólnak;
 a kis gedátskák,
 gyöngye báránykák
 edgyütt küzködnek és tántzolnak.

Mennyünk kedvesim!
 és bölts pajtásim
 a zöld erdőbe sétálgatni;
 komor kedvünket,
 fáradt elménket
 nyájas játékkal vigasztalni.

Pan Satyrussal,
 Flóra Faunussal
 Driadesek közt itten jadjik:
 mosolygó Nymphák,
 zengéjét hordgyák
 a violáknak 's fűrtben kötik.

Itt van Diana,
 Chloris utánna,
 jönnek élénkben a sok Nymphák:
 Rosa pártákkal,
 szép bokréttákkal
 várnak bennünket a Napaeák.

Utána: Ötödik Ének. *Sokféle szíveknek vágyódási.* Faludi. (Négyesynél *Phyllis.*)

A most közölt költemény ugyanabban a barokk-mitológiai világban él, az ébredő természetén érzett ugyanazt a friss örömet árasztja, ugyanavval az üde változatossággal, mint Faludi megelőző három leíró költeménye, ugyanaz a szólásképzlete is, csak versformájával különbözik tőlük, inkább a *Clorindára* emlékeztet. Faludinak egyik kéziratában sincs meg; de *A hajnal* sincs meg a költő kezeírásával, Révai mégsem habozott fölvenni 1787-iki kiadásába «írása módjának teljes egyenlősége» miatt. Verseghyről pedig eddig is tudtuk, hogy 1806-iki másolatának is egy ma ismeretlen Faludi-kézirat volt a forrása. Ez, vagy még egy másik kézirat volt előtte már pálos ujonekorában is: bizonyosságaink nemcsak a fenti, megzenésített másolatok, hanem már Márianosztrán született zsengei is: mind Faludi leíró költeményeinek erős hatását tükrözik.

GÁLOS REZSŐ.

PETELEI ISTVÁN ISMERETLEN LEVELEI.

Folyóiratunk 1933-as évfolyamában (305—308.) közöltem Peteleinek azt a kilenc levelét, melyeket Gyulai Pálhoz írt. Azóta a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattára, ahonnan ezeket is közöltem, újabb tíz levéllel gazdagodott. Ezek közül egy az Erdélyi Irodalmi Társaság, egy pedig a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság megalapításához fűződik. Hat levelet Petelei mint a Kolozsvár c. lap szerkesztője Szilágyi Sándorhoz, a kiváló historikushoz írt, karácsonyi cikkeket és visszaemlékezéseket kérve tőle. A levelek érdekesek, mert élénk világosságot vetnek a korabeli irodalmi viszonyokra. Megható az írónak az irodalmi decentralizációért való heroikus küzdelme: a vidéki irodalom föllendítése érdekében. Ezért alapít irodalmi társaságot, szerkeszt lapokat, tárgyal írókkal, levelez művészekkel, csak hogy a magyar szó minél szélesebb körben szárnyalhasson. Elsősorban a Szilágyi Sándorhoz írtakat adom s ezek után a többiekét kronológikus sorrendben.

1. Szilágyi Sándorhoz.

Nagyságos ur!

A két kolozsvári szabadelvűpárti lap: a «Kolozsvári Közlöny» és a «Magyar Polgár» egyesülése folytán új lap támad, mely «Kolozsvár» czim alatt e hó 24-én indul meg és melynek szerkesztését én vállaltam el.

Azon szíves jóindulatra támaszkodva, melyben Nagyságod a «Magyar Polgár»-t sok éven keresztül részesíteni méltóztatott: bátorodom arra kérni, hogy e jóindulatot és támogatást az alapítandó új lap számára is megőrizni méltóztatassék. Megszerezni és megtartani óhajtván mindazon barátokat, támogatókat, melyekkel az eddigi két lap dicsekedhetett, — e szándékom bátorít föl, hogy Nagyságodhoz a fennebbi kéréssel forduljak.

Magamat és lapomat becses jóindulatába ajánlva maradok Nagyságodnak alázatos szolgálja

Petelei István.

Kolozsvár, 1886. decz. 18-án

2. Ugyanahhoz.

A «KOLOZSVÁR» SZERKESZTŐSÉGE. Kolozsvár, 1887 13/XII

Nagyságos Uram!

Kérem irjon egy araszos cziket a karácsonyfámra. A régi Erdély társadalmi és politikai életét jellemző cikkeket adok karácsonyra azok tollából kik élték az elmúlt egyszerűbb jobb idöket s a Nagyságod nevével kivált szeretnék eldicsekedni azoké között kik megtisztelnék közleménnyel.

Bizonyosan lesz egy kis jól jellemző történetkéje Nagyságodnak. A kit annyian szerettek annak oka van visszaemlékezni az elmúlt jó napokra.

Kegyeskedjék egy rövidke történettel megajándékozni a Kolozsvárt — ha lehet e hó 19-éig.

Mély tisztelettel Nagyságodnak

Petelei István.

3. Ugyanahhoz.

Kedves Bátyám!

Az a dolgozat igen fiatalos lehet. Én már nem emlékezem egyébre belöle — felette érdekes tárgyán kívül. A megjelenés előtt látnom kellene, mert (bocsánat a szerénytelenségért!) tartózkodom ugy láthatatlanban a nevemet aláírni. Egy esetben nem nézem át előlegesen, ha Bátyám egy sort ir elibe, melyben elmondja, hogy mikor iratott a dolgozat és megjelenését most mi indokolja. Nagyon kérem Bátyámat kegyeskedjék e két óhajítás egyike szerint intézkedni. Természetesen nagy tisztességnak venném az utóbbit.

Brassai bácsinál az első sürgetésem a következöket eredményezte. Ö így szólt.

«Felkérem s megbizom Nagysádat, hogy tudassa a pesti urakkal s kivált Szilágyi Sándorral, hogy mikor Gyulai bevégzi a Romhányit azon napon én hozzá kezdek az emlékiratokhoz. Addig nem.»

Kérem Bátyámat sürgesse a dolgot ott.

Majd én *aztán* magamra veszem a többit teljesen itt.

Mélyen lekötelezett Bátyám, azzal a hízeltő véleménynyel melyel a demokráciáról irt cikkeket kiténtette.

Öszinte nagyrabecsüléssel

Petelei István.

Kolozsv. 1888 7/V.

4. Ugyanahhoz.

A KOLOZSVÁR SZERKESZTŐSÉGE.

Kolozsvár, Nov. 28. 889.

Nagyságos Uram, mélyen tisztelt Bátyám!

Karácsonyra mindig megajándékozta Bátyám a Kolozsvárt egy cikkel. Bizony a legdrágább ajándék volt. Ebből a jóságából meritem a bátorságot, hogy az idénre is kérjek.

Nagy mellékletet adok s az idén is szeretnék tartalmast és maradandó becsüt adni.

Erdélyről adok közleményeket. Multjáról, jelenéről, kötelességeiről, közgazdasági, kulturális, nemzetiségi tekintetben.

Egyik fejezete a közleményeknek az erdélyi magyarságról szóló három czikk. Egyik mely az erdélyi magyarság multjáról, másik a ma folytatott küzdeleméről, harmadik jövődjéről szól.

Arra kérem Bátyámat írjon a Kolozsvárnak az erdélyi magyarságról a multban.

Senki se tud erről sem olyan melegen, sem olyan igazán és jól írni. A Bátyám könyvein tanultunk és melegedtünk mind.

Alássan kérem írja meg.

Ebből a néhány sorból is Bátyám tudja legjobban megítélni mennyit és mit jó elmondani a kért tárgyban.

Az én erős hitem szerint ami tájainknak itt fél orvossága ha helyes képet adunk helyzetünkről. Ezt célzom egy kis részben az Erdélyről szóló karácsonyi számmal.

Mély tisztelettel kérem a Bátyám kegyes segítségét.

Petelei István.

5. Ugyanahhoz.

A KOLOZSVÁR SZERKESZTŐSÉGE.

Kolozsvár, 6. Dec. 889.

Nagyságos Uram! Mélyen tisztelt Bátyám!

Senki és semmiféle czikk nem pótolhatná a Bátyámat. Kérem ne vonja meg ezt a díszet a Kolozsvártól. Az erdélyi magyar küzdelmeknek nagy czéljairól a multban csak akkor beszélhet magyar historikus ma, ha Bátyám hallgatni akar. Kérem ne akarjon.

Nem kérek én mást, mint egy hirlapi cikket. Nem nagy, Bátyámat fárasztó tanulmányt, hanem utmutatást, a legméltóbb helyről, arra nézve, hogy mit *akart*, mit célzott az erdélyi magyar, százados harczi alatt. Hogy a szabadságért, a liberalizmusért, a vallási és politikai jogokért fáradozott és vérzett. A jelen számára egy ujmutatást kérek a multból.

Az irányok ismertetését kérem csupán. S arra számítok, hogy ennek megadására nem kell tanulmányok tételével fárasztanom Bátyámat.

Természetesen minden terjedelemben örömmel veszem, de én 1 $\frac{1}{2}$ —2 hasábos közleményt kérek csupán.

Esedezem ne vonja meg Bátyám ezt a a Kolozsvártól.

Mély tisztelettel

Petelei István.

6. Ugyanahhoz.

A KOLOZSVÁR SZERKESZTŐSÉGE.

Kolozsvár, (1890.)

Nagyságos Uram, kedves Bátyám!

Karácsonyi mellékletül 1848 czimmal egy egész csomó visszaemlékezést közlök a nagy napokra öreg honvédektől. A mellett, hogy becses történelmi adatok lesznek ezek mindenkifelett érdekes találkozóhelye lesz az a szám egy bokor nagy dolgokat megért öreg embernek. Közlök a csatákról a tömlőczből való visszaemlékezéseket — s számítok rá, hogy Bátyám megdicsér majd érte.

Kérem (s mindig csak kérek valamit Bátyámtól! kérem írjon nekem ha 40—50 sort is, egy kicsi episodot amire élénkebben visszaemlékezik

a szabadságharczból. Nem «dolgozatot» kérek, de egy tiz szónyi történetcskét.

Az én gyűjteményem minden számottevő ember ítélete szerint idehaza értéktelen lenne ha a Bátyám igen tisztelt nevével nem diszithetném.

Kérem becsüljön meg s ne vegye zokon hogy ilyen kérésekkel terhelem.

A kéziratnak szerdára (20 ára) itt kellene lennie, de természetesen amikor küldi bátyám akkor veszem nagy köszönettel.

Legőszintébb tisztelője

Petelei István.

7. Prielle Kornéliához.

A KOLOZSVÁR SZERKESZTŐSÉGE.

Kolozsvár, Jan. 14 1890.

Nagyságos Asszonyom!

Mélyen köszönöm, hogy engedelmet adott nekem e kérésre.

Nagyságod alapítja meg az Erdélyi Irodalmi Társaságot, mikor nekünk tehetetleneknek segítségünkre jön.

A kolozsvári közönség mely olyan őszinte mély tisztelettel adózik a Nagyságod művészetének egyszerre teljes mértékben érdeklődik estélyeink iránt arra az igen-igen kedves hirre, hogy alkalma lesz Nagyságodat viszontlátni.

Tehát: egészen ünnepélyes formában esedezem Nagyságodnak jöjjön el a (parancsa szerint) jövő hónap második felében Február 21 én vagy 24 én rendezendő estélyünkre s mondjon el ott egy magánjelenetet.

Igyekezünk azon — a siker reménytelenségével bár — hogy olyan keretet rendezzünk a Nagyságod előadásához, mely méltó legyen.

Az időpont megállapítását a Nagyságod parancsától tesszük függővé, melyet ezennel kérek is.

És esedezem értesítsen Nagyságod, miben rendelkezik veünk az Igazgatóságtól szükséges engedély megnyerése érdekében.

Szabadjon még egyszer a cél és a magam nevében mély tiszteletem, köszönetemnek kifejezést adnom.

Nagyságodnak

őszinte hódolattal

Petelei István.

8. Réthy Lajoshoz.¹

Nagyságos Uram, igen tisztelt Bátyám!

Sok esztendő után, más munkakörben csak a régi mesterségemet folytatom: búsítani igyekszem Bátyámat egy kéréssel.

Egy esztendeje csináljuk itt a Kemény Zsigmond Társaság dolgát. Felolvasásokat rendezünk, kiadványokkal szoktatjuk a betűre a közönséget. Tán Bátyám, ki észre szokott venni minden jó törekvést, észrevette is.

Az elhunyt érdeklődést azzal ébresztgetjük, hogy a régi becsült tagokat kérjük fel: — álljon ismét közénk. A Bátyánk vidékéről Kuun gr becsült meg minket, egy igen becses tanulmányt olvasva fel a májusi gyűlésünkön.

¹ Tanfelügyelő volt, a szépirodalmat is művelte. (1840—1912.)

A tanulmány épen a napokban jelenik meg a «Marosvásárhelyi füzetek»-ben.¹

Most december 16 án felolvasást tartunk s nagy örömünk volna, ha Bátyám nevével dicsekedhetnénk.

Azzal búsitom hát Bátyámat: vegyen valami szépliteraturai dolgozatot ki a fiókjából s küldjön nekünk akkorra. Leginkább azon örvidenék, ha egy olyan kedves prózai, elbeszélés, visszaemlékezés féle dolgot adna a milyeneket küldött régebben a «Kolozsvárba» nekem. A dolgozatot akár Vass Tamás olvashatná fel vagy igen jó más felolvasóval adatnám elé. Ha aztán megengedné Bátyám a februári füzetbe közölhetnénk nyomtatásba is.

Kérem Bátyámat legyen jóindulattal, a régi szives érdeklődéssel a Kemény Zsigmond Társaság iránt.

Jó célt szolgálunk és becsületes törekvéssel. Kérem legyen segítségünkre, — mint mindig fel szokta karolni a kulturális törekvéseket

Mély tisztelettel

Maros-Vásárhely 1896 November 24.

Petelei István.

9. Zempléni Árpádhoz.

Kedves Uram, szives kérdésére a következő: én igen ritkán búsitom a P. T.öt² felolvasásokkal. Nincs is szándékom, hogy ez évben olvassak. Jó idő óta haragban vagyok a betűvetéssel, tehát ne vegye rossz néven ha nem jelentkezem; nem tudok odavalót írni.

Kérem jó érzéséből ne dobjon ki ez udvariatlan válaszáért. Ha megjobbulok majd jelentkezem szives rokonszenvvel.

Szives köszöntéssel

Petelei.

Maros-Vásárhely 1901 16/II.

10. Kerner Istvánhoz.³

Szováta 906 Jun. 7.

Kedves Kerner István, nem látta az írásomat, tán nem is fogja látni (a mi a maga szerencséje hogy ez ocsmány betűket nem látja) de két szót ide vetni jól esik nekünk. Helyes elmondanom, hogy mi mind a ketten minden szeretettel gondolunk magára nemcsak a nagy művészre, de a szeretetre méltó, egész emberre, ki iránt érdeklődni könnyű és kedves dolog. Olvasom, hogy a kellemetlenségének vége vagyon az Operaháznál s maga tovább ott marad minden ismerőse (tehát tisztelője) örömére, büszkeségünkre. Ennyit kifejezni jól esik nekünk s kérem higgye el hogy jóban roszban itt igazi jóbarátai vannak, felesége önagyságát melegen köszöntve szeretettel üdvözljük

Petelei István.

Közli: KOZOCSA SÁNDOR.

¹ Gr. Kuun Géza: *Ünnepi beszéd*. Marosvásárhelyi Füzetek. 1896. 11—13. l.

² Petőfi Társaság.

³ Az Operaház karnagya volt. (1867—1929.)

TIZENHETEDIK-SZÁZADI IRODALMUNK IDEGEN EREDETŰ MŰVEIHEZ.

1. *Politica Philosophiae Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet valamely Istenét, vallását, Királyságát és hazáját igazán szerető Nemes ember G. C. I. Deákból Magyarra fordítván, és ez mostani Udvarisággal tellyes Világh fiainak elméjékhez illetetvén különböző indulattyok és tudományok megh jobbitására rendeltetett.* Lőtsen. 1674. — A könyv egy családhoz tartozik az *Udvari scholákkal* (Szepsi Csombor Márton), *Tanácsi tükrökkel* (Gyulai Pál-Csepregi Turkovics Mihály), *Serkentő-órákkal* (Guevara, Rozsnyai Dávid), *Királyi tükrökkel* (Pataki Füsüs János), *Királyi ajándékokkal* (Jakab király-Szepsi Koróc György), *Fejedelmi lelkekkel* (Weber-Teleki Mihály). A kívül-belül mértékettartó, igazságos, kegyes, abszolút, eszményi uralkodó szemléltető iskolája. Át van itatva a keresztény Stoa elemeivel és erkölcsi patoszával. Böven merít abból a kiapadhatatlan politikai és államfilozófiai anyagból, amelyet Platon, Aristoteles, Cicero, Szent Ágoston, Petrarca, Guevara, Machiavelli és Justus Lipsius, Campanella, Grotius Hugó között száz meg száz könyv szivárogatott az európai irodalmakba. Magyar szempontból az a jelentősége, hogy elejétől végig az új államra és barokk «udvariság» gondolatát szolgálja, s ez nyelvén is észrevehető nyomot hágy. Eredetije: *Philosophia Politica sive Ratio Status Recta ex Principiis Theoricae Philosophiae formata et in Alma Universitate Pragensi primum proposita.* Cassoviae, 1674. (Változatlan lenyomata az *Aristoteles theopoliticus Christianus* c. megjelent prágai kiadásnak.) A magyar fordító betűszerinti hűséggel követi a latin szöveget.

2. Kéri Sámuel: *Keresztlyen Seneca, Az az Lucius Annaeus Seneca, Leveleiből ki-szedetett, és XXXVIII. részre osztatott Keresztlyeni virágok...* Bécs, 1654. — Harmincnyolc fejezetben foglalja össze Seneca *Erkölcsei leveleinek* gondolati tartalmát. Justus Lipsius *Manuductioja* és *Flores Senecaeje* mellett a XVII. századi magyar keresztény-sztoicizmus leggazdagabb forrása. E mellett döntő esemény a humanizmus magyarországi történetében: magyarul tolmácsolja a római Stoát a latinul nem értő laikusoknak s első ízben szólaltat meg magyar nyelven összefüggő antik filozófiai szöveget. Túléli a barokk századot és a felvilágosodás korában sem veszít eleven erejéből. Szilágyi Sámuel 1740-ben új, modernebb életre kelti, Mihály István jezsuita pedig négyesarkú tizenkettősökben dolgozza föl. (1768. — Kéri *Senecájának* európai és magyar vonatkozásaival részletesen foglalkozom *Keresztlyen Seneca* c. dolgozatomban, Archivum Philologicum, 1937. I.) Eredetije: Joh. Baptist Schellenberg, *Seneca Christianus id est Flores christianiani ex L. Ann. Senecae Epistolis collecti et in 38 capita digesti.* Augustae Vindelicorum, 1637. (Új kiadásai: 1639, 1645, 1769. Szövegű utánnyomata: Lőcse, 1660; későbbi magyarországi kiadásai: Nagyszombat 1696, 1700. A XVIII. sőt a XIX. században is rendszerint együtt adják ki Epiktetosszal, Cebesszel, Plutarchos válogatott mondásaival.) Kéri a bevezetésen kezdve az utolsó mondatig ígérő-ígére, fejezetről-fejezetre, rövidítések és kihagyások nélkül fordítja Schellenberget.

3. *Lex Politica Dei, Az az, Mindenféle Törvények, Iteletek es Rendtartások, Kik főkepen az külső Polgari tarsasagra tartoznak: Melyben meg irattatik, az Isten mit kívannyon es mit tiltson az emberektül. Az szent Irasból özve zedegettetven... Németből magyarra fordíttatott.* Debrecen 1610. — A könyv céljára rávilágít az *Előljáró beszéd*: Mivel a bibliai törvények «az Bibliában nincsenek rendel egymás után irva, es azért egy hamarjában nehez föl találni: Azokat egy fő tudos ember az Bibliából kiszedegetven, Nemet nyelven ki bocsátotta volt. Mely könyvetske mikor kezembe akadott volna, hasznosnak es meltonak itelem vala lenni, hogy azt Magyar nyelven is meg irnam; es azt ki nyomtatvan az Magyarok köziben kibocsatanam.» — Eredetije: Leonard Warner, *Lex Politica Dei das ist von allen bürgerlichen Satzungen u. Rechten. Erklärung aus Heiliger Schrift.* Frankfurt 1578.

4. *Jesvita Paterek Titkai. A' magok írásból ki-szedegettettek. A' mellyekben Tanítanak az Ignatius Loyola eredetiről, és Mennyei Szenté változtatásáról, a' Jesuiták tudományiról...* Nyomtatott Magnovárdiában (Várad), 1657. A nemzetközi jezsuitaellenes irodalom jellegzetes képviselője. Eredetije: *Mysteria Patrum Jesuitarum ex ipsorum scriptis cum fide eruta...* Lugduni Batavorum, 1633.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

ISMERETLEN VERS-TÖREDÉK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL.

A sárospataki főiskola könyvtára őrzi Komáromi Csipkés Györgynek *Az keresztény isteni-tudomány...* című Utrechtben, 1653-ban megjelent művének egy példányát (M. 470. jelz.) — eredetijét Vollebuis írta. A könyvbe a következő jól gördülő verset írta be ismeretlen kéz, valószínűleg még a XVII. században.

Midőn el kezd a test hajléka bomlani,
Repedezett fala tétova omlani
... malom zugása törten (me)g állani
... mindig más helyre kíván ki hullani

Az ezüst kötelek mihelt (me)g tágulnak
A palaczk forrásnál kerek kutnak [hulnak] (?)
Mihelt járt utai a vérnek szorulnak
Emberek orvoshoz menten el indulnak

Tehát ha az lélek betegségben esik
Ha ellenségei halálra keresik
Végét szomjuhozó irigyei lesik
Bizony életéről méltán értekezik

Mert mennyivel ritkáb arany a köveknél
Kárbunkulus drágább alávaló réznél
Safir, smaragd, jaspis Alabástrom kőnél
Annyival a lélek beteseb a testnél.

Már pedig a lélek élete csak halál
Magában épséget bűn után nem talál
Nyavalyákkal el tölt nyoszolyájában hál
A kegyelem kívül sikamló jegen ál

A ki hát foghatja lelke nyavalyáját
 Meg alutni érzi élete fákláját
 Mig e földön futja élete pályáját
 E könyvet olvassa s tartza mint fő...

Ebből meg tanulja az élet kezdetét
 Ellenben meg látja halál eredetét
 A lélek élete okát, módját jelét
 Mind kettőt követő Isten ítéletét

Éljen hát sokáig.....

Az utolsó szak teljesen megrongált, olvashatatlan. A könyv alján egyébként Komáromi Csipkés sajátkezű névalírása olvasható: Georgii Csipkés Comarini ab Anno 1654. 1. Jan. A könyv végén ugyanazon tintával, mint a vers, s hasonló betűformákkal, ez van írva:

Possides Jure ac legitime Nomine
 Michael Cognomine Czékus Patria
 Lökínus Religione Christianus.

Közli: GULYÁS JÓZSEF.

A RÍMKOVÁCS KOVÁTS JÓZSEF (1786—1809) ISMERETLEN VERSEI.

A mesterkedők közé sorolt Kováts József felsőpátkai tanítónak a versei két ízben jelentek meg, 1817-ben és 1835-ben. A két kiadás egyezik, de amint a Figyelő XIX. 392. lapján megállapítja Illéssy János, egyik sem teljes. Valóban a Figyelő I., II., XII., XIII., XIX., XXIII., XXVI. kötetében pótolták is e kiadások hiányait. De még mindig nem teljesen. Pl. Jókai József füzete 80 költeményét őrzi. A sárospataki főiskola kéziratárában is sok kézirat őrzi névtelenül, vagy K. J. jeggyel ellátva az ő verseit. Vegyük ezeket sorra, kiválasztván azokat, amelyek nincsenek közölve sem az 1817. és 1835-i kiadásban, sem a Figyelőben.

A kéziratok közül a legfontosabb, a legtöbb Kováts-verset adja a 463. számú. Tisztázat jellegű; sok vers felé oda van írva a dátum is. (1—132 sz.)

Pfeffel meséje. (1804. szept. 2.)

A parókás német. (1800. jún. 15.)

A kicsapott mester éneke.

A kopottabb nemesekhez.

A frizura. (1800. nov. 3.)

Dórishoz. (Kész csontváz vagy... 1801. szept. 15.)

Alszik Fanni. (Jan. 10.)

Dórishoz. (Jer Doris.)

Hegedű szóban szép mesét jelentek.

Névnapi köszöntő a kaposvári tömlőben. (Csitt rabláncom csörgése, csitt.) Említi: *Uj m. Athenas* 236. l.¹

Szokolay Dánielné asszonyság nevenapjára ugyanazon fogságból. (Más a kedves asszonyságot...)

A szabadulásért. (Csak innen futhassak távol.)

Munus poetarum. (Mi a Heliconon lakunk.)

¹ Ez a vers eldönti azt a vitát, milyen tömlőbe volt zárva Kováts József.

A poëzis. (Semmi, ha minden halandó.)
Hazafiúi panasz. (Boldog, kit elcsókolának.)
O tempora! o mores! (Legyen titok, ami titok.)
A magyar szépekhez. (Bokrétát, ugy-é, bokrétát.)
Erőtlen még Chloé. (Erőtlen még, lerogyik a...)
Melpomenéhez. (Szeretöm, kedvesem, néném.)
Igyunk, szép szó. (Iszik a barom.)
Eltört pipa siratása. (Szakadatok, kövér könnyek.)
Félre dogma. (Venus heves, barna fattya.)
A Hernád partján. (Boldog folyó.)
Egy quodlibetre. (Mi a világ, ha képzelem.) L. Csokonai versei közt.
 (Harsányi-Gulyás II. 262. l.)

Voltér. (Igy szólt egyszer Voltér.)
Egy angyal képénél. (Illyen volt, de a kellemet...)
Czenczihez Budáról. (Mit? Buda...)
Az estve. (Jer vezess te, csendes estve...)
Nem szeretem már ezeket. (Ah az én vasárnapjaim.)
Egy sírdombon kesergő hazafi jaj dalja. (Tsitt körültem.)
Ibis. (Jertek tudomra ti...) Említi Alszegehy. (IK. 1917. 480. l.)
Meggyónás. (Nem mentegetem én magam.)
Rózsához. (Nézd a bamba...)
Egy festett vén asszony. (Ifjúnak látszol...)
Pozsonyi csuda. (Mit látok...)
Elégia ősz utolján. (Sűrű ködnek...)
 Ezek közül a versek közül egypár megvan más sárospataki kéziratokban is, ugyanott találunk olyanokat is, amelyek ebből a kéziratból hiányoznak. Ilyenek az 1722. sz. kéziratban:

Idő-vers. (Hogy egy vért ivó...)
Idvez légy Szent Péter.
 A 762. sz. kéziratban:
Szakállas farkas. (A híves rétek lanyházó...)
 Az 1735. számúban: (196. l.)
A bujó kikircshez. (Te az ifju tavasz fattya...)
 A 129. sz. kéziratban: (121—141 l.)
Lalagéhoz. (Minden kellemetlenségek.)
Désy Sándor obsítja. (Mi Venus...)
Concubitus Corinnae. (Meleg volt már...)
 E versek egyike-másika drasztikus, de a legtöbbje közölhető volna.¹
 Van még egy költemény, amelyet Kovátsnak tulajdonítanak: *Két forintos tallér, réz krajcár, kajla Máriás beszélgetése.* (Figyelő XXIII. 251. XXVI. 380 l.) Mindkét közlés csonka. Teljesen megvan az 1722. számú pataki kéziratban, ahol föléje «Bányai József debr. teog. deák » neve van írva. S csakugyan, Jókai az *És mégis mozog a föld* c. regényében B. J. szerzeményének tartja. Viszont 1666. 127. sz. és a 762. sz. kéziratok kötetünkben Kováts József versei közt szerepel.

GULYÁS JÓZSEF.

¹ Bizonyára a N. Muzeum Oct. Hung. 56.340, 360, 590, 595, 602. sz. kézírataiban is van Kováts Józseftől eredő vers.

ADALEK HORATIUSNAK KAZINCZYRA TETT HATÁSÁHOZ.

Kazinczynak *A szabad Erdély a török elűzetése után* c. költeményében — erdélyi útja közben írta 1816-ban, meglátogatván a kenyérmezei diadal színhelyét — a harmadik versszak e két sora:

Paripáink neki nyihogtak,
Gyapját neki nyirta meg a nyáj;

emlékeztet, bár egészen más vonatkozásban szerepel, Horatius Grosphus-hoz írott ódájának (Carm. II. 16.) néhány sorára:

...tibi tollit hinnitus
Apta quadrigis equa, te...
— — — — —
Vestiunt lanae...

Tudva azt, hogy Kazinczy milyen jól ismerte s mennyire magasztalta Horatiust, aligha vehetjük ezt véletlen egyezésnek.

NAGY BÉLA.

BAJZA JÓZSEF KIADATLAN LEVELE SZABÓ KÁROLYHOZ.

Bajza Józsefnek csak azok a levelei vannak kiadva, melyeket Badics Ferenc gyűjtött össze *Munkáinak* levelezését magábanfoglaló kötetében (VI. köt. 3. bőv. kiad. 1901.), és újabban a Kiss Sámuelhez írottak.¹ — 1848 június 1-én vette át Bajza a Kossuth Hirlapja szerkesztését. Munkatársakra volt szüksége, így fordult figyelme Szabó Károlyra, a későbbi kiváló történetíróra és bibliografusra, akiről több helyről, kivált Toldytól, kedvező felvilágosítást kapott. Ennek beszédes bizonyítéka az alábbi június 10-én kelt Bajza-levél, melyet Szabó Károly unokájától, Szabó Géza egyetemi hallgatótól kaptam. A levél jellemző arra, hogy mennyire szükség volt akkor jótollú ujságírókra.

Szabó Károly úrnak.

Önt nekem több ismerősi és baráti igen jól ajánlották, azért bár személyesen nincs szerencsém ismerni, ezennel tudtára adom, hogy a Kossuth hirlapjánál alkalmazása leendő vagy a Tárcza mellett, vagy mint újdonság író havonkénti 50 pengő ft fizetéssel. Kérem, tudósítson, elvállalhatja-e és ha igen, e' hónap' 20-dika körül Pesten lehet-e már, mert ekkor hihetőleg elkezdődnek a' foglalkodások.

Kérem, ne mulassza el, minél előbb felelni.

Pest, június 10. 1848.

Lekötelezettje:

Bajza.

Borítékon: Szabó Károly úrnak. Tisza-Tokajban. Pavelkovics tanácsnok urnál. Bélyegzőn: Pesth 11/6.

Közli: KOZOCSA SÁNDOR.

¹ Szűcsi József: *Bajza levelei Kiss Sámuelhez*. IK. 1931. 190—201., 323—332. l.

KÖNYVISMERTETÉS.

Magyar versek könyve. Szerkesztette: *Horváth János.* Budapest, Magyar Szemle Társ. 1937. N. 8-r. 592 l.

Aligha szükséges ma már a komoly antológiák nagy hagyományörző és ízlésnevelő jelentőségét hangsúlyozni. Különösen nálunk, ahol a változás alig egy-két esetben jelent egyúttal szerves, nyugodt növekedést is, és az irodalmi fejlődés fordulót nem egyszer az öntudatlan szellemi lomhaság s a hagyománytalan, izgatott előresietés mély szakadéka jelzik. Van-e szebb feladata az irodalomtörténeti kutatásnak, mint ezeknek a szakadékoknak az áthidalása, a végeredményben mégis csak az egységes nemzeti művelődést szolgáló harcos mozgalmak értékes eredményeinek összegyűjtése? Az irodalom egyes részletjelenségeit felölelő, egy-egy ízlésforma, egy-egy írói csoport szellemét bemutató antológiákban — ha nem is versenyezhetünk a nyugati nagy irodalmakkal — nem vagyunk épen szegények, de ma is híját érezzük olyan gyűjteményeknek, amelyek irodalmunk egészének minden időtálló, hatni és termékenyíteni tudó értékét magukban foglalják. Horváth János kitűnő gyűjteménye, a Magyar Szemle Társaság gondos és szép kiadásában megjelent *Magyar versek könyve*, most legalább költészetünk területén pótolja a legégetőbbnek érzett hiányokat.

Az új gyűjtemény elődjeként rendesen két ilyenféle művet emlegetnek: az Endrődi Sándor féle *Kincsesházat* és a Zlinszky Aladár és Vajthó László szerkesztette két kötetes gyűjteményt. Pedig a *Magyar versek könyve* mindkettőtől lényegesen eltér. Endrődi munkája a középiskolai tanítói gyakorlatból nőtt ki, «tisztán oktatási céllal» készült, a Zlinszky-Vajthó féle gyűjtemény szűkreszabott kereteinél fogva nem egy ponton nagyon is vázlatos. A *Magyar versek könyvének* voltaképpen csak egy méltó elődje van, a minden avultsága mellett is még mindig igen nagy értékű Toldy Ferenc féle *Magyar költészet kézikönyve*. (Első kiad. 1855, második 1875.) Toldy a történelmi folytonosság, a nemzeti szellemiség és az erőtgyűjtő önismeret mély sugalmaira hallgatott, ezek vezették Horváth János válogató kezét is. «Igyekeztünk lehető teljességgel továbbörökíteni költői emlékeinkből azt, ami a művelt magyarság köztudatában elevenen él, kiselejtezni a méltán feledettet, új fényre hozni a méltatlanul mellőzöttet s örök értékek mellett a pusztán fejlődéstörténeti érdekükről sem feledkezni meg», írja *Bevezetésében*. A két nagy mű összehasonlítása rendkívül érdekes és tanulságos. A válogatók célja és magatartása hasonlít egymáshoz, mindkettő a maga

kora irodalomtörténetének mestere, de műveikről nemcsak irodalomtudományunk fejlődésének és gazdagodásának, nemcsak az egyéni és korszerű ízlés változásainak nyomai olvashatók le; összehasonlításuk kapcsán ismét egész határozottsággal öntudatosodik a kérdés: mit kell irodalmunk multjából elidegeníthetetlen, elfeledhetetlen, emberi mértékkel mérve: örök értéknek tartanunk?

A *Magyar versek könyve* irodalomtörténeti kutatásunk minden komoly eredményét értékesíti. Elég erre vonatkozóan csak egy-két példát felemlíteni. Toldy még alig vett fel egy-két darabot XVII. század előtti költészetünk emlékeiből, Horváth könyve a XIV. század elejéről való Mária siralommal kezdődik és XVI. századi költészetünknek egész sor remek versét adja. Balassinak az ő válogatásában még diadalmasabban bontakozik ki költői nagysága. A XVII—XVIII. század világi és egyházi énekköltészetéről Toldy sem feledkezett meg, Horváth azonban itt is erős kritikai rostálást végzett: egészen újszerű anyagot válogatott össze s biztos kézzel, erős történeti és kritikai érzékkel mutat rá ezeknek a félig irodalmi, félig népköltészeti, nagyjából csupán kézíratos énekeskönyvekben megőrzött emlékeknek jelentőségére. A kuruc költészet kérdésében is a legszigorúbb kritikai álláspont érvényesül, a kiselejtezett versek közül azonban legalább egy: a *Sebes víz a Garam* kezdetű mégis belekerült a gyűjteménybe, mint Thaly Kálmán verse. Hogy a különféle variánsok közül mily gonddal válogatott a gyűjtemény szerzője, csak a hozzáértők tudják igazán megítélni; a szerkesztő a nagyközönségre való tekintettel a lehető legszűkebbre fogta a magyarázatokat s a filológiai gépezetet egészen elrejtette.

A filológiai problémák igazi területe a régi magyar irodalom; újabb költészetünk emlékeinek kiválogatásában már sokkal inkább a szellem- és ízléstörténeti szempontok jutnak előtérbe. Bizonyos, «hogy ily kiválogatásban a szerkesztőnek is érvényesül nemcsak történeti érzéke és tájékozottsága, hanem egyéni ízlése is», mondja a *Bevezetés*. Toldy gyűjteménye valóban a maga kedvenceinek, a felújulás és a romantika íróinak javára volt kissé elfogult, Endrődi a maga kortársainak, a nemzeti klasszicizmus epigonjainak szónokiasan lírai nemzedéke javára. Horváth János tárgyilagossága igen nagy: valószínű, hogy nemcsak történelmi szempontja hozta magával, hogy az élő jelen határánál leeressze sorompóit, hanem az a szándék is, hogy a zavaró kortársi elfogultságokat és érzékenységeket elkerülje. Az egyénieskedő szeszély, az öntelt ízlés önkénye távol áll tőle: vonzalmait alárendeli a tudományos igazságnak és annak a történelmileg kialakult, legnemesebb értelemben konzervatív ízlésnek, amelyet legjobb szellemeink örökségként vett át. Klasszikus magyar szellemiségünk legöntudatosabb képviselője ő ma s irodalomtörténeti anyagunk legjobb ismerői közé tartozik. Irodalomtörténeti jelenségekkel szemben elsősorban irodalomtörténeti szempontokat érvényesít, az alakításokra, a nyelv, a forma fejlődésére, a humánus nyelvi-költői megnyilatkozásaira figyel, de igyekszik a tényleges állapot minden más tényezőjével is számolni. Válogatása a fejlődés tényéhez igazodik: «Fordítást, egyházi — templomi — énekeket, névtelen műveket csak addig az időpontig — nagyjában a XVIII. század végéig — vettünk figyelembe, ameddig maga az irodalmi köztudat nem látott az ilyenekben

a közmagyar irodalom határain kívül álló szakokat és kategóriákat, felállítva az eredetiség és világiasság új követelményeit, s mű- és népköltészetet élesebben megkülönböztetve egymástól — írja a *Bevezetés*.

Ez az elv Horváth János következetesen átgondolt és alkalmazott irodalomszemléletéből folyik. Gyűjteményének szigorúan tudományos szempontból ez második nagy erénye: nincs még egy antológiánk, amelyek ennyire öntudatos irodalomtörténeti elvrendszer jegyében készült volna. Csak az, aki ismeri az «irodalmi köztudat» történeti rekonstruálásának nagy nehézségeit, fogja igazán megbecsülni azt a lelkiismeretes felderítő munkát és azt az önzetlen tárgy szeretetet, amely a *Magyar versek könyvének* nem egy részét olyan felejtethetetlen irodalomtörténeti élménnyé is teszi. A történeti valóság iránt érzett nagy tisztelet lehet oka első sorban annak is, hogy a gyűjtemény aránylag olyan sokat vett fel a múlt század második felének szónokias epigonizmusából. A *fogoly lengyel*, az *Árpád apánk*, a *Czobor Erzsike* és az egész költészet, amelyet ezek képviselnek, mai közvéleményünk előtt, az ízlésfordulók szinte törvényszerű dinamikája szerint, kedvezőtlen színben tűnik fel. Horváth János tiszteletreméltó bátorsággal érvényesíti a közvetlen elődjét rendesen türelmetlenül megvető és kigúnyoló maiság ellenében is az elfogulatlan tárgyilagosság szempontjait. Egy ponton azonban fájdalmas veszteséget eredményezett a módszeres következetesség: a múlt században összegyűjtött népköltési emlékeink kimaradtak a kötetből. Ezt a hiányt, akár függelék, akár «betét» formájában pótolni kellene. Olyan értékekről van itt szó, amelyek nemcsak megtermékenyítették klasszikus költészetünket, de feltételei voltak kifejlődésének, amelyeket az egykorú antológiák — tehát a kor tudatának és ízlésének kifejezői is — mindig felvettek valamilyen módon, s amelyek Horváth János szívéhez is nagyon közel állanak.

Módszeresség és a mai ízlés meg-megszólaló vitájában végül is mind határozottabb formát nyer a kérdés: mi hát az irodalomtörténeti érték viszonylag legmegbízhatóbb mértéke? Horváth János a történelmi változások felől közeledik a kérdéshez: tudni s megőrizni való érték «mindaz, aminek olvasását, ismeretét egy-egy korszak minden művelt embertől elvárja... tekintet nélkül arra, hogy kinek mi a foglalkozása, szakmája, rangja, hivatala... S mai irodalomfogalmunk értelmében csak a költészetnek ily jellegű, a multa is kiterjedő ismerete érdemli meg az irodalmi műveltség nevet.» A történelmi szerep jelentőségének megfelelően nőtt meg így a teremtő egyéniségének súlya a kötetben. A *Magyar versek könyve* nagyobb korból kevesebb anyagot vesz fel, mint Toldy kézikönyve, de részleteiben is időtállóbbat, emberi és művészi szempontból egyaránt sokkal egyenműbbet. A «törzsanyagot» legnagyobb vagy jelesebb költőink művei adják, ezek a nagyok szabják meg a kötet értékszínvonalát. A válogatás egészen a múlt század közepéig mintaszerűnek mondható s nem egy ponton állítja helyre a helyes értékarányokat. A közepes testőrírók pl. s a különböző «iskolák» másodrendű verselői kellő helyükre kerülnek vissza, vagy el is maradnak; annál ragyogóbban emelkedik ki azonban közülük Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey s elsősorban Vörösmarty. De a kisebbek közül is nem egy jut ismét jelentőségének megfelelő szerephez, hogy csak az újabban méltánytalanul

kisebbitett két Kisfaludyt, az érdemtelenül feledett Batsányit és a Toldy gyűjteményéből kimaradt Fazekast említsük. Klasszicizmusunk nagyjainak bemutatása — üzleti szűkkeblűség miatt — sajnos, nem sikerülhetett ilyen jól, s a XX. század költőiről is, akik közül csak Ady jelenhetett meg nagyságához mért terjedelemben, teljesebb képet fog adni majd egy nagyobb messzeségből visszatekintő gyűjtemény. Az alkotó egyéniség nagysága mellett a formai szépség, teltség vagy érdekesség is szerepel mint az értékelés mértéke. Horváth János a formák nagy értője a nélkül, hogy formalista lenne. Nagyra értékli a tiszta, befejezett alkotásokat, a klasszikus esztétika «belső idomát», de kitűnő érzékkel tudja kiemelni a részletszépségeket is. A nagy epikai kompozíciókból kiválasztott szemelvények — különösen a Vörösmarty-részletek — tanúbizonyságai biztos tapintásának.

Az a végső, átfogó érték-szemponthoz azonban, ami történelmi, egyéni, tárgyi és formai értéket összefoglal, Horváth János mély és tiszta humanitásából fakad. Türelem jellemzi ezt az emberséget, alkalmazkodó, beleélő megértés s valami férfiasan gyengéd fogékonyság minden iránt, ami tiszta emberi megnyilatkozás. Újabban egyre hajlamosabbak lettünk arra, hogy költészetünk multjából is elsősorban a magyar sorsézés szenvedő, borús árnyait idézzük fel, a *Magyar versek könyvében* ismét megszólalnak vidámságunk, életörömünk dalai, sőt egy, sajnos, nagyon is elfeledett magyar kedélyszinnek, a kedves «nyájasságnak» hangjai is. Az ember megnyilatkozásában keressük tehát a legmélyebb értékeket, a lélekben, «mely lélek szerint kíván szólni olvasójához, mint magához hasonló emberhez, magyarhoz, stílus és divat különbözőségei ellenére, esetleg évszázadok messzeségein át». Ez a mély és ősi magyar humanum az, ami olyan nagy nemzetnevelő értéket kölcsönöz ennek a régen nélkülözött antológiának.

KERESZTURY DEZSŐ.

Giovanni Hankiss: Storia della letteratura ungherese, tradotta da Filippo Faber. Torino, Paravia, é. n. 8-r. 356 l.

Aki külföldi közönség számára ír magyar irodalomtörténetet, bizonyára azt a hármas célt tűzi ki maga elé, hogy világos képet nyújtson tárgyról, kiemelje azokat az elemeket, melyek az illető nemzet érdeklődésére különösen számot tartanak, és hogy felfogásban, megírásban alkalmazkodjék olvasóinak ízléséhez. Bocsássuk mindjárt előre, hogy Hankiss János, aki a külföldi magyar kultúrpropaganda egyik legrégebb és új kezdeményezésekben gazdag harcosa, ennek a három feltételnek derekasán igyekezett megfelelni. Ha mégis minden ponton bizonyos fenntartással kell élnünk, az semmiképp sem kisebbíti a könyv egészének az értékét.

A kép világosságának szempontjából Hankiss irodalomtörténetének legsikerültebb része kétségtelenül a XIX. század. Nagyon világos képét kapjuk itt a Petőfi—Arany nemzeti realizmusának, a regényírás első virágkorának, a magyar népszínmű fejlődésének Szigligetitől Kodály *Háry János*áig. A részletek jól kiegyensúlyozottan vannak egytíve szerkesztve, az összefüggések helyesen hangsúlyozva, az előadás hangja pedig általában az a folyamatos és tárgyilagos hang, melyre az ilyen munkában szükség van. A szerző ezt

a helyes módszert azonban nem alkalmazza következetesen könyvében. A XVIII. század tárgyalását novellisztikus beállítottságú arcképekre tagolja, mint ezt a fejezetcímek is bizonyítják: «A poéta, aki tollából akar megélni» (Csokonai), «A sorsüldözött, aki megindítja az irodalmi életet» (Kazinczy), «A nagy nemzeti ügyek prókátora» (Kölcsy) stb. Az előző kor meg épen gyakran válik — Balassa és Zrinyi arcképét kivéve — íróknak és könyveknek irányelveket nélkülöző nomenklaturájává, míg az újabb irodalomra vonatkozó fejezet, a szerző saját bevallása szerint, megelégszik a gyors filmbeszámoló szerepével s nem szervesen vezeti tovább a korábbi fejtegetéseket.

A módszer egyenetlensége a részletekben is megnyilvánul. Így például jó lett volna az eredet kérdését nem a kelet és nyugat szembeállításának a közhelyével elintézni (6—7. l.), viszont a nemzetiségi kérdés rövid történeti beállítása okvetlenül ajánlatos lett volna ott, ahol Dugonics vagy Petőfi szláv eredetéről és a magyarság asszimiláló erejéről esik ismét csak kissé novellisztikus stílusban. Egyáltalán tévedés azt hinni, hogy bizonyos kalotaszegi himzéses (5. l.), «idegenforgalmi» beállítás hasznára válnék egy kultúrpropagandánakat külföldön szolgáló tudományos munkának. Olaszok számára írott irodalomtörténetet elhibázott dolog egy *Haza és szépség* című fejezettel kezdeni és kijelenteni, hogy az egész magyar irodalomban egyetlen, a Hungária-asszony iránt érzett szerelem húzódik végig. Az érdeklődéskeltésnek sincsen okvetlenül arra szüksége, hogy egy féllapön öszszehalmozza a rovásírást, cserkészetet, a keletiek fürdőkultuszát és a totemizmust (8. l.), vagy hogy Jókai *Uj földesúrával* kapcsolatban egyszerre csak azt kezdje magyarázni, hogy Trianon után az utódállamokban a hódítók tanulnak magyarul (?), hogy a diplomaták, ha Budapestet el kell hagyniuk, titkos könnyet törölnek le, «rara come una perla», a háború alatt pedig francia és angol nevelőnők békésen élvezhették Molière-t és Shakespeare-t a Nemzetiben (24. l.). Azt sem értjük nagyon, hogy a XVI. századi Sztárai megértéséhez (36—38) mire kell Prohászktát, a klerikalizmus hiányának kérdését és azt emlégetni, hogy nálunk a pap népszerűbb mint másutt. Akarja tudni a szerző, mi az olasz olvasó véleménye a tudományos tárgyalás ily felhígításáról? A tekintélyes *Rassegna Italiana* 1937 márciusi számának könyvszemléjében (223. l.) Salvatora Rosati, nem ismervé félre egyébként Hankiss fáradozásának értékeit, így ír: «Jellemző s nem ép kíváncs mindenn magyar ember által írott irodalomtörténetben (a kritikus Császár Elemér pompás kis összefoglalását, mely a Corvina 1924-i évfolyamából és külön füzetben is megjelent, bizonyára nem ismeri), hogy ott is, ahol legkevésbé volna szükség rá, folytonos kitéréseket iktatnak a társadalmi és politikai életéről... *Ez a kétségbeejtő politikai mánia* található meg jórészt H. könyvének lapjain is...» Sőt a szerző hazafias jószándékával a bíráló bizalmatlanságát váltotta ki teljesen helytálló értékeléseivel szemben is, s ez annál is inkább érthető, mert az efféle nagyon általános kijelentések sem szolgálnak bizalomkeltésre: A középkori magyar költészet «fejedelmi palota» volt, melyet a tatárok és az írásbeliség hiánya pusztítottak el (25. l.), vagy «Nincsen lendületesebb, merészebb drámába oltott történet-filozófia, mint a Madáché, *semmi sem* világosabb, tisztább, logikusabb ennél

a hasonlíthatatlan (gotikus) ablakoktól besugárzott világnál» (252). Pedig velük szemben Hankiss könyvének ereje ép az irodalmi művek bő tartalmi ismertetésében s a tömör méltánylásokban rejlik. Ha a XIX. század tárgyalásánál alkalmazott módszert vezette volna végig következetesen, s ha nem kísértette volna őt közben-közben egyrészt a publicisztikai beállítás, a novellisztikus színezés, a minden nevet felölelés szelleme, másrészt nem bibelödnék olykor-olykor módszertani műhely-kérdésekkel (7., 71., 129., 325. l.), könyve még egységesebb és áttekinthetőbb lenne. A fordító azonban úgylátszik határozottan publicista-novellisztikus irányba rontott a szövegen, mert nem tartom valószínűnek, hogy Hankiss János leírta volna, hogy Csokonai neveléséről — akinek különben «aranyszíve» volt — apja «derék Figaro módjára» gondoskodott (97), vagy hogy ilyesmiket mondana: «A magyar nyelv és költészet nagyszerű lendületének szüksége volt olyan hajlékony és művészen kifaragott ugródeszkára, mint a latin nyelv» (72). «A naiv népek képzelete, mint éhes vadállat foga, úgy ragadta meg a hallottakat». Ezekhez járulnak a fordító ilyesfajta tréfás kifejezésbeli pongyolasságai: «Kukorica Jánost azért nevezik így, mert a romantikus szokás szerint szülei ismeretlenek és Isten napja alatt a kukoricásban találták» (168), «Petőfi teljesen lerombolta a magyar lélek külső korlátait» (182), «Petőfi után azt hinné az ember, hogy a magyar jellemet nem lehet többé tökéletesíteni és növelni... Arany János bizonyos tekintetben a lehetetlent vitte végbe...» (183), «míg a magyar költők Petőfiig nemes születésűek voltak, ő egy kocszmárossá lett hentes és egy szegény cseléd gyermeke» (161). Mégis csak jó lett volna egy az olasz tudományos stílussal ismerős irodalomtörténésszel átnézni a fordítást!

S ha már a részleteknél tartunk, olyan könyvben, melyben a Csokonai csikóbőrös kulcsához írott szerelmi dalának egy egész szakasza helyet talál, a *Hymnusból* is jó lenne többet idézni két verssornál. (100., 115. l.) A versidézetek fordítóinak nevét vagy mindenütt vagy sehol sem kellene kitenni. Jókai *Il nuovo possidente*jéről szólva, (Az új földesúr, 239. l.) jó lenne megemlíteni, hogy az nem ezen, hanem *Il fascino della terra magiara* címen olvasható olaszul. A könyv végére iktatott bibliográfiából is hiányzik sok mással együtt ez az adat. Hogy csak úgy hirtelen, «kapásból» egészítsem ki: Edoardo Bolla, *Liriche di A. Petőfi*. Trieste, 1880. (Cassone sem fordított volna egyebet, mint a *János vitézt*?) Vincenzo Gelletich, *I. pagani*. Fiume, 1908; S. Gigante, *La rotta di Zalamo*, Fiume, 1911; G. Sirola, *Amore e dolore di terra magiara*, Firenze, 1932; u. a. Michele Babits, *il poeta dell' Ungheria mutilata*. Ateneo Veneto, 1935. stb. A bibliográfiát összeállító Márffy Oszkár — ha már nem is szól a fiumei fordítók példás buzgalmáról — megemlíthette volna, hogy nincsen szándékában teljes összeállítás adni és megjelölhette volna, hogy milyen elv alapján ejtette meg a kiválasztást.

Ami a második szempontot illeti, Hankiss általában jól kiemeli az olasz irodalmi hatás kérdését, így Balassánál, a XVI. századi széphistóriákban, Zrinyinél, Faludinál, Csokonainál, Kisfaludy Sándornál, el nem felejtve Petőfinak a szicíliai forradalomra és Aranyinak Danteről írott költeményét sem (208—209. l.) Egyes kisebb kiaknázatlanul maradt részletek: F. Mar-

sigli szerepe a rovásírás emlékének megőrzésében, a középkori krónikák Attila-legendájának a pannóniai római romokhoz való fűződése, a Róma-eszme Sz. István intelmeiben, a Jókai-kódex olasz franciskánus eredete, Hess András első budai nyomdájának Rómából beszármazása, Kazinczy hű Petrarca-sonettjei, Pázmány ellenreformatori munkálkodásának olasz-gráci gyökerei, Debreceni Márton *Kiövi csatájának* Tasso-utánpótlása. Főleg azonban az olasz humanizmus magyarországi hatásának kellő méltánylása hiányzik a könyvből. Az Anjouk alatt meginduló és Zsigmond alatt már bontakozó humanizmus előkészítő korszakát szeretné az olasz irodalomtörténész ábrázolva látni, s azután a humanizmus népnyelvűvé-fordulását, az olasz és német forrás keveredését, majd a latin irodalmi műveltség folytonosságát Berzsenyiig és Vörösmartyig. Hankiss tárgyalásában a humanizmus Mátyás korára szorítkozik s még ezen a ponton is ez az olasz irodalomtudományt különösen érdeklő kérdés mostoha elbánásban részesült.

Végül, hogyan igyekszik a szerző közelebb hozni a magyar írókat és műveiket az olasz olvasó lelkéhez? Újból hangsúlyozom, hogy ez ott sikerült legjobban, ahol egyszerűen és világosan adja elő a tényeket, kiaknázva olykor az olasz irodalom nagyjait (Petrarca, Ariosto, Tasso) fennálló jellegbeli analógiákat. Az sem baj, hogy Hankiss mint francia irodalomtörténész sokszor igyekszik francia példával megvilágosítani fejtegetéseit. Csak olykor az összehasonlítások erőltetettek. Balassát aligha magyarázza a Villonhoz hasonlítás (49), Mikest sem az, ha «új Joinville»-nek nevezem, aki «egy új Sz. Lajos életét örökíti meg, de a krónika szárazsága nélkül» s ha azután Montaigne és Mme. de Sévigné nevét említem a *Törökországi levelekkel* kapcsolatban. Erőltetett az *Ember tragédiájának* kifejezési tökélyét is a «Heredia által dicséret szicíliai ezüstérmek veretének tisztaságához» hasonlítani.

Ismétlem azonban, hogy a kiemelt előnyök mellett, mindez csak részlet — a jó névmutatóval ellátott 350 oldalas kötet érdeméből mit sem von le. Hiszen ne feledjük, hogy Császár Elemér munkája óta az első olasz nyelven megjelent magyar irodalomtörténetről van szó.

KOLTAY-KASTNER JENŐ.

Jean Hankiss: Défense et illustration de la littérature. Paris, Sagittaire, 1936. 8-r. 204 l.

A csinosan kiállított kötet Hankiss János 11 irodalomelméleti vonatkozású dolgozatát foglalja össze. Magyarul mindegyik tanulmány megjelent már, hat közülük abban az *Irodalomszemlélet* c. kötetben, amellyel annak idején részletesebben is foglalkozott az IK. (1934. 204—206 l.) Az azóta készült dolgozatok nem módosítják, de részletesebben kifejtik s több oldalról megvilágítják a szerző kétségkívül helytálló alaptételét: «élet és irodalom állandó, szoros kapcsolatban van egymással, a műveltség, a világnézet, a művészi alkotókedv minden megnyilvánulása, sőt az élet minden vonatkozása valamiképpen az irodalom befolyása alatt áll». A francianyelvű kötet bizonyos belső rend szerint fűzi össze a tanulmányokat: az irodalomtörténet és a kritika válságának ismertetése után a realizmus kríziséről esik szó, azután arról, hogy indul a lírai költő felfedező útra a lélek titkai

felé; bizonyítást nyer, hogy az irodalom az ember megismerésének legjobb eszköze s e felismerés gyakorlati igazolásaként találkozunk az irodalmi jellemfestés egy-két problémájával. Az olvasók szerepének hangsúlyozása az irodalmi élet társadalmi vonatkozásaira utal, az irodalom szellemi hatásainak útját a képzőművészetekkel, a tudománnyal, a nemzeti szellemmel és a vallással való kapcsolatának vizsgálata közben követhetjük. A kötetet a végső nagy kérdés, író és olvasó halhatatlanságának kérdése zárja le. Hankiss főerőssége nem a módszeres teljesség és következetesség — irodalom és irodalomtörténet szempontjait és jelenségeit pl. sokkal határozottabban külön kellene választania; ebben a könyvben is az a művelt csevegő keresi fel újra francia ismerőseit, aki már régibb munkáiban is olyan megnyerő módon tudta párosítani kellemes modorát s európai tájékozottságát a magyar ügy szolgálatával. Előadása a mértéktartó vezető: nemcsak tárgyára figyel, hanem közönségére is; nem meríti ki ugyan tárgyát, de gondolkodásra késztet; nem fáraszt, de mégsem ereszt el üres kézzel. Ferd. Baldensperger előszava a tudóst tiszteli meg, fűzzük ehhez hozzá a legjobb értelemben vett magyar kulturális hírverő dicséretét. A sorok között, az elveket megvilágító példák ügyén, minden tolakodás nélkül való természetességgel feltűnnek a magyar irodalom értékei is, meggyőzőbben érvelve minden hangos propagandánál.

KERESZTURY DEZSŐ.

Várkonyi báró Amade Antal versei. Kéziratból, bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta *Gálos Rezső*. Budapest, M. T. Akadémia, 1937. (Régi Magyar Könyvtár, 40.) 8-r. 130 l.

Azóta, hogy Paszlavszky Sándor 1885-ben Abafi *Figyelőjében* (18. k.) közzétette Amade Antalnak az alsókubini Csaplovics-könyvtárban tölfedezett vallásos költeményeit, az irodalomtörténetírás nem sokat törődött sem velük, sem írójukkal. Nem látott bennük akkora értéket, hogy a további foglalkozásra érdemesnek tartotta volna őket. Jóideig Amade Antal életéről sem tudtunk többet annál a pár adatnál, melyeket Paszlavszky megállapított róla. Csak esetleg, fiához, Lászlóhoz való viszonyában bővült reá vonatkozó ismeretünk, különösen akkor, midőn a Vég hely-hagyaték hozzáférhetővé lett a kutatás számára. (L. főleg Vértessy Jenő cikkét: *Adatok Amade László életéhez*. IK. 1902.) Ez a kiadás is annak a beható munkának mellékhatása, melyet Gálos évek hosszú során át Amade Lászlónak szentelt. Az ő életrajzához keresve adatokat bukkant a bösi (csallóközi) kastélyban Amade Antalnak eddig ismeretlenül maradt világi költeményeire.

Hogy Amade Antalnak a Paszlavszkytól közzétett vallásos költeményeken kívül más tárgyú versei is voltak, az bizonyosnak látszott, hisz egyet már megtalált az Orsz. Széchenyi-könyvtárban és ki is adott Kerestély Olga Amade Lászlóról írt életrajzában (Kolozsvar, 1905.) Gálos szerencsés felfedezéséből megtudjuk azt is, hogy azt a két költeményt, melyeket Négyesy László CXXXVI és CXXXVII. sz. alatt közölt Amade László versei között, szintén az apa, Antal, írta.

Gálos most kiadja Amade Antalnak összes eddig előkerült verseit, mégpedig a költő kéziratából, kivéve a Kerestélytől közzétett darabot. Ez

ugyanis nincsen meg a bősi leletben, Kerestély könyvtári jelzése pedig nem volt elég a kézirat megtalálására. A Kerestély adta szöveget nyomtatta tehát le újra Gálos is.

A töredékeket is számítva összesen 22 világi költeményt tartalmaz a gyűjtemény. A vallásos költeményeknek három eredeti kéziratára bukkant Gálos, de csak az egyik (C) teljes. Ennek alapján első 10 strófájával teljessé egészül a Paszlavszkytól I. sz. alatt közölt 3 szakos töredék, de a III. sz. költeménynek 2. része is 2 strófával bővül az 1. után.

A kiadás — a fentebb említett kivétellel — híven követi a kéziratot. A filológiai természetű felvilágosítások, kiegészítések, szövegkritikai észrevételek a nagy gonddal készült *Jegyzetek*ben találhatók.

Itt vallja meg Gálos, hogy a világi költemények sorrendje önkényes a kötetben, mert csak kevés támasztéka volt a versek keletkezése időpontjának megállapításához. Szerintünk a több «támaszték» is csak igazolni — legalább is nagyjában — Gálos elrendezését. A költemények legnagyobb része (az első 12, a 16. és 17.) Amade házasságával kapcsolatos — sorrendjük elég jól tükrözi annak válságait. Legfeljebb a 7. verset lehetett volna a 11. után tenni, ha ugyan nem tévedek amott a 9., emitt a 18. versszak első sorának időmeghatározó jellegében.

Ez az óvatosság és önkritikai hajlandóság megnyilvánul az életrajzban is, Amade Antal életének első vázolásában. Nem nagy terjedelmű (12 lap), de eléggé megismerjük belőle a költő szerencsétlen földi pályafutását. Adatai megbízhatók és jórészt újak; sok utánjárásnak, levéltár-kutatásnak eredményei. Gálos természetesen fölhasználja a már mások közléséből ismert adatokat, azonban mindig visszamegy az eredeti forráshoz.

A kiadás nyomán eléggé kibővült Amade Antalra vonatkozó ismeretünk. Teljesebb képünk van költői egyéniségéről is. Gálos érthető szeretettel foglalkozik vele. Szerinte Amade Antal «ugyanazokon a húrokon játszik, amelyeken a jezsuita-kor minden magyar poétája». Barokk a formakészlete, a jezsuita iskolázás emléke, azonban ismerhette Balassát, Zrinyit is olvasta, Beniczky Péter, Koháry István is hathattak rá, de a két utóbbinál «több benne a költőiség s ezt Gyöngyösi olvasása váltotta ki belőle». A kompozíció nem ereje, sokat elmélkedik fölöslegesen, de van kitűnő ritmusérzéke, élénk képzelete, és az érzés nem egyszer meglepő frissességgel jelenik meg nála. Érdekes, hogy ennek a legtöbbször unalmasan terjengő költőnek milyen üde, eleven versszakai vannak. Előadása is sok elcsépett mitológiai sallangot hurcol magával, helyenkint azonban meglepően tömör és magyaros nyelven tud írni.

Vallásos költeményeinek indítékait eddig is ismertük, a mostan előkerült világi költemények főtáplálója jól indult, de szerencsétlenné vált házassága. Vágyódik jegyese, majd tőle távol lévő felesége után, panaszkodó, keserű vádakban tör ki ellene, végül gyűlölettel gúnyolja. Sokban hibás lehetett az asszony, de sokat mentik — Amade tudtán kívül — e költemények. Amade szerelmi életében nem igen lehetett finomság, a versek tanúsága szerint nagyon érzéki oldaláról nézte a házasságot. Nem vonható kétségbe vallásossága, de nem hatotta át lelke minden rétegét. Gálos nem méltatta elég figyelemre a mozzanatot, különben óvatosabban fogalmazta volna meg

e mondatát: «A katolikus barokk szellem és Gyöngyösi magyaros világa Amade Antalnál mutatkozik legfejlettebben». Hol van Amade Antal Zrínyi és Pázmány lelkétől, a magyar kat. barokk legnagyobb képviselőitől, vagy azoktól az apostoli szellemű férfiaktól, akik a XVIII. században a magyar katolicizmus újjáteremtésén dolgoztak!

Gálos abban látja Amade Antal helyét irodalmunk fejlődésében, hogy a barokk-kor főúri lírikusainak utolsója, de meleg szerelmi lírájával, erős képzeletével felülmúlva Beniczkyt és Koháryt nem tűnik el nyomtalanul. «Az ő költői világa fejlődik tovább és teljesül ki fia költészetében». Példáadó hatása fiára kétségtelen, ritmusérzéke, stíluskészzege is gazdagodást jelenthetett reá nézve, de László szélsőségekben hánykolódó lelke is sokat örököltetett apja belső ellentétéből.

KOC SIS LÉNÁRD.

Berzsenyi Dániel költői művei. A M. T. Akadémia Irodalomtört. Bizottsága megbízásából kiadta *Merényi Oszkár*. Budapest. A kaposvári Berzsenyi Társaság támogatásával kiadja a M. T. Akadémia, 1936. (Régi Magyar Könyvtár 39.) 8-r. 438 l.

Irodalomtörténetírásunk utolsó két évtizede méltó folytatása a nagy és tisztos multnak. A kutatók idősebb és fiatalabb nemzedéke a nehéz idők ellenére is töretlen hittel, kitartó — s tegyük mindjárt hozzá — önzetlen, sőt sokszor önmegtagadó buzgalommal munkálkodott a tudomány haladásán. S hogy fáradozása nem volt hiábavaló, azt az újonnan feltárt adatok tekintélyes tömege, a részletkérdéseket biztos ítélettel tisztázó tanulmányok döntő eredményei, a művészi és kritikai tollal írt jellemzések, a rendszerező és összefoglaló munkák, az elvi kérdések tisztázását elősegítő fejtegetések hosszú sora bizonyítja. Csak egy tekintetben maradtunk el az előző korszakokhoz képest: a kritikai szövegkiadásokban. Ugyan melyikünk kutatását nem akadályozta az a körülmény, hogy legnagyobb költőink számos alkotása csak avult, megbízhatatlan vagy nehezen hozzáférhető kiadásban olvasható, kit nem érint fájdalmasan, hogy halhatatlan íróink munkásságának, levelezésének egy része ma is kéziratban hever? Pedig ezek nélkül alig képzelhető eredményes munka az irodalomtörténet többi területén: filológiai alapvetés nélkül a legszebb szintézis is csak délibábos légvár lesz.

Ezért szolgál különös örömünkre, hogy a Régi Magyar Könyvtár, anyagiak híján tíz évi kényszerű szünetet tartva, most két újabb kötettel gyarapodott. Az egyik Berzsenyi Dániel költői művei — ezt halálának százéves évfordulója alkalmával adta ki a M. T. Akadémia a Berzsenyi Társaság támogatásával. Szegben, méltóbban alig lehetett volna megülni a centenáriumot. Hála illeti ezért a kaposvári irodalmi kört — példátadón megmutatta, hogyan emelkedhetik a helyesen értelmezett és irányított «lokalpatriotizmus» egyetemes nemzeti szolgálattá. És dicséretet érdemel a kiadás gondozója, Merényi Oszkár. A nagy és fáradságos munkát kellő hozzáértéssel, alapos körültekintéssel, lelkiismeretes elmélyedéssel, mindennek felett pedig lelkes szeretettel és odaadással végezte.

Merényi jószándékú ügybuzgalma, sokoldalú érdeklődése, mint minden túlhajtott erény, már-már hátrányára is vált. A szövegvizsgáló mellett szót kért az esztétikus, s a kettő arányos és stílusos érvényesülését nem mindig

szabályozta kellő önfegyelem. A kötet bevezető fejtegetései — Berzsenyi költői pályája, egyénisége és világnézete, költészete és költői sorsa — finom megfigyelésről, helyes ítéletről tanuskodnak; új és szép az a részlet, amely Berzsenyi «hősies» magatartásáról, szellemes, amelyik a költemények elrendezésében megnyilvánuló írói öntudatról szól. Mindez azonban nem tartozik egy kritikai kiadás elé — folyóiratban, önálló tanulmány formájában tudományos használhatósága is nagyobb lenne. A bevezetés utolsó fejezete, a tanulmányos kiadástörténet már helyén való, de kevesebb itt is több lett volna.

A részletek helytelen adagolása következtében nem érvényesül érdeméhez és jelentőségéhez mértén a kötet főrésze: Berzsenyi versei és azok változatai. Pedig ez hibátlan munka, a szöveg hűsége és hitelessége a megkövetelhető eszményt teljes egészében megvalósítja. A feladat nem volt könnyű. Tudjuk, hogy a költemények szövege sok viszontagságon ment keresztül. Kazinczy és pesti hívei, majd tanácsukra maga Berzsenyi is sokat javítottak az eredeti fogalmazáson, de változtattak az első kiadók, Helmecki és Döbrentei is, többnyire önkényesen. Toldy Ferenc kiadása csak részben állította helyre a szöveggrontásokat, azonkívül sok benne a sajtóhiba. Merényi elvszerűen járt el; főszövegül azt közli, mely «a lehetőség szerint pontosan megvalósítja a költő szándékát». Ez általában a Helmecki-téle 2. kiadásnak felel meg. Húsz versnél azonban — épen a legismertebbeknél — Toldy *Handbuchja* (1828) volt irányadó. Merényi ugyanis felfedezte Stettner Györgynek egy levelét, amelyből kitűnik, hogy a *Handbuch*ban közölt változat tekinthető a költő végső alakításának. Eltérés ugyan csak egyes szavakban mutatkozik, el kell azonban őket fogadnunk, még akkor is, ha a nemzeti köztudat meggyökeresedett hagyománya áll velük szemben, mint pl. a *Wesselényi hamvaihoz*, vagy a *Közelítő tél* esetében. (Más kérdés, hogy szükséges-e a változtatásokat a köztudatba átvinni; a «gőztorlatok alpesi» már a Kölcsény-kritikához való kapcsolata következtében is jellemzőbb, mint a végső fogalmazás: «gőztorlatok éjjeli».)

Az új kiadás másik főérdeme lehető teljessége. A *Kupa* támadásának teljes szövegén, több versváltozaton, Berzsenyi egy népdalgyűjteményén kívül hoz néhány olyan költeményt is, amelyek kézirat alapján most kerültek először kiadásra. Merényi az eddig teljesen ismeretlen versekre a költő niklai hagyatékában bukkant, s a felfedezés jelentőségét nem kisebbíti az a körülmény, hogy a versek nem gazdagítják új színnel vagy különösebb értékkel Berzsenyi költészetét.

Nem oldja meg azonban ez a kiadás sem — részben, mert a jelenlegi adatok birtokában nincs is rá mód — a költemények időrendi sorrendjét. A régi felfogás az időmértékes és rimes verseket mereven szétválasztotta s ez utóbbiakat mint «gyermekkori dalokat» Berzsenyi első költői kísérleteinek tekintette. Ezt a feltevést meggyőző érvekkel és kétséget kizáró párhuzamokkal Gálos Rezső megdöntötte (V. ö. IK. 1936: 477—479 l.). Szerinte 10 óda már a század fordulóján készen volt; írhatott Berzsenyi közben rimeshangsúlyos verseket is, de a Matthisson költészetét tükrözők később keletkeztek. Merényi is elveti Toldy sorrendjét, helyesli, sőt meg is toldja Gálos érveit, állásfoglalása a két véglet között azonban nem eléggé határozott s a helyzetet inkább bonyolítja, mint tisztázza. A *Küprishez* célzását ténynek veszi,

A felkölt nemességhezét — Gálos egyik szellemes bizonyítékát — ellenben nem, holott ez (Méltán buslakodám előbb...) sokkal határozottabb, szubjektívebb, mint amaz. (Eldanlom első ömledezésimet...) Gyenge lábón áll Merényinek az az ellenvetése is, hogy a Kisfaludy-hatást »korrektúra-korszaknak» lehetne felfogni. Berzsényi sokszor javított egy-egy kifejezésén, de merő képtelenség az a feltevés, hogy egy már meglévő versben minden második sort kicseréljen a Himfy-strófák szó szerinti fordulataira. Viszont a perdöntőül hívott esztétikai szempontot illetőleg éppen nem lélektani valószínűtlenség, hogy a költő sikerült versek után gyengébbeket írjon, annál kevésbbé, mert két egymástól teljesen elütő stílusról van szó.

Az elmondottakból önként következik, hogy a szövegkritikai apparátus első, a kéziratokra és kiadásbeli változatokra vonatkozó része szinte tökéletes magasságban áll a versek keletkezésével és megjegyzések felett. Nem mindig helyeseltethetjük a forrás megjelölését sem. Itt bizony sokszor túloz Merényi — kapcsolatnak alig minősíthető, véletlenül alapuló szó- és képegyezést már «forrás»-nak jelöl meg, miközben az egyik legközvetlenebb ízlés-áramlatról, a rokokóról teljesen megfeledkezik. A rokokó nyomaira már Gálos is felhívta a figyelmet, s bizonyára nem lenne meddő a kutatást ebben az irányban is kiterjeszteni. Az olyan versek, mint pl. a bujkáló erotikájú *Lillibe*z, annyira kiütözik a puritán erkölcsű Berzsényi alkotásai közül, hogy bátran feltételezhetjük és nyomozhatjuk a divatos stílusát. Más versek meg — *Az örömhöz*, *A műzsához* — egyenesen Csokonai szellemét idézik. E költemények mintáinak megtalálása az időrendi problémát is közelebb hozná a megnyugtató megoldáshoz.

A magyarázatok sem mindig elégtik ki a mélyebb érdeklődést. Verstani útmutatást sehol sem kapunk, nyelvészetit is csak gyéren. Ezzel szemben egyik-másik szövegintepretáció egész kis értekezéssé dagad s hőven kárpótol az előbbi hiányokért. Nagyon helyes gondolat volt a mythologiai nevek megoldását külön jegyzékbe foglalni.

Az új Berzsényi-kiadás nagy erényeinek és kisebb hibáinak szembeállításából önként adódik a megnyugtató és örömdetes végeredmény. A tudományt jelentősen gyarapító kötet azt az óhajt kelti, bár minél előbb minél több követője akadna. A folytatást elsősorban Merényi Oszkártól várjuk — hisszük és reméljük, hogy a Berzsényi prózai munkáit és levelezését magába-foglaló kötet méltó befejezése lesz a sikeres kezdetnek.

SOLT ANDOR.

Keresztury Dezső: Arany János. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1937. K. 8-r. 78 l.

Arany János kétségkívül az a költőnk, akire legjobban ráillik ez a századvégén született szó: elmemozdító. Emberi valója a maga bonyolultságával és mélységeivel, költészete a maga gazdagságával és művészetével éppannyira érdekes, mint amilyen érdekes — nemcsak lebilincseli, aki foglalkozik vele, hanem gondolatokat is ébreszt benne. Ezért, bár egyike a legtöbbet magyarázott magyar költőknek, az elmélyedő vizsgálat még ma is, ötven évvel halála után, talál megértetésére új szempontokat és jut segítségükkel új megállapításokra. Valóban minden esztétikusunk szinte

kötelességének érzi, hogy megragadja Arany lelki vagy költői világának kellően meg nem világított mozzanatát s róla újat, vagy legalább mást mondjon — s ha célt érnek, abban jelentős része van magának a költőnek, aki, mint a csiszolt gyémánt, százféle szint játszik.

Keresztury Dezső is újszerű föladatra vállalkozott Arannyal kapcsolatban. Ő az egész Aranyt akarja szemünk elé állítani, az embert és a költőt, de jól tudva azt, hogy 80 kis lapon teljes életrajz helyett csak halvány vázlatot adhatna, új nézőpontot keres. Dolgozatában magukról a költői alkotásokról kevés szó esik, még a legnagyobbakról is csak minimálisra kicsinyített képet kapunk, de a kép egyéni, egy-egy színárnyalata mutatja, hogy a szerző átszűrte a maga lelkén Arany műveit. A súlyt átbillenti az *alkotóra*, érdeklődése Arany egyéniségének és költészetének változásai és e változások belső összefüggése felé fordul, célja megrajzolni, mégpedig kapcsolatban egymással, Arany emberi és költői pályáját. Föladatát, fölhasználva az Arany-irodalom értékes termékeit, igen jól oldja meg. Megállapítja azoknak az erőknek munkáját, amelyek Arany lelki szervezetét kifomálták — származás, emberek, élet, irodalmi hagyomány, korszellem — azután vizsgálja, hogyan kelt életre ebben a lelki talajban Arany költészete, mit adott magából s mit adott a nemzeti közműveltségnek. Kettős érdeme, hogy a filológiaiilag igazolt tényekre támaszkodva emelkedik a lelkeség és szellemiség világába: nem konstruál, hanem rekonstruálja Arany valóját, másfelől, hogy előadásában szerencsésen egyesül a tárgyszerűség az emelkedettséggel — választékos az, keresett szólamok és túlzások nélkül.¹

Szereftük volna, ha a szép dolgozat ment maradt attól a pár folttól, amelyet egy kis gondossággal könnyen el lehetett volna kerülni. Ha a szerző gondot a *Toldi szerelmére*, akkor nem írja le azt az állítást, hogy Arany költészetének harmadik korszakában (1867 után) «nem törekedett az 'élet' intenzitásának fokozására» (55. l.); ha visszaemlékszik Voinovich könyvének a *Daliás időről* szóló fejezetére, akkor nem ismétli meg Riedl tévedését a töredékes dolgozat tervezett *derűs* befejezéséről (66. l.); az Arany-tanította eposzi hitelt így határozza meg: «a történeti mult döntő eseményeiben megnyilatkozó, a mondákban öntudatosodni kezdő nemzetsors megragadása». (57. l.) Ez tudományos meghatározás ugyan, erősen szellemtörténeti csomagolásban, de nem Aranyé, hanem a szerzőé. Aranytól hiába keresnek a meghatározásnak nemcsak a szavait, hanem a lényegét is — hiszen az ő elgondolásában az eposzi hitel objektív valami, a tárgyra jellemző, Keresztury pedig szubjektívvé teszi, az alkotóra vonatkoztatja.

Egyebekben azonban a szerző hű, megértő tolmácsa Aranyinak, sőt annál is több: áhítatos tisztelője Arany lángelméjének. Ez még vonzóbbá teszi dolgozatát.

CSÁSZÁR, ELEMÉR.

¹ Túlzás azonban elvétele mégis akad a könyvben, így a 13. lapon: «Arany nem találkozott olyan emberrel, aki képes lett volna egészen megérteni» — hogy mást ne említsünk, ott volt Gyulai és Csengery; a 43. lapon «Tompá és Arany leveleikben halálra kínozták egymást» — szerencsétlen fogalmazás, többet mond, mint amennyit akar, s ez a kevesebb sem áll meg: Arany levelei valósággal balzsam volt Tompa beteg kedélyére.

Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században. Irodalomtörténeti tanulmány. Kolozsvár, Ady Endre Társaság, 1936. Kis 8-r., 281 l.

Abafi Lajos összefoglaló munkája, *Geschichte der Freimaurerei*, a szabadkőműves páholyoknak kereteit, külső történetét, vezetőségét és főképen szervezeteinek alakulását ismertette — ezeket is csak 1785-ig — de nem rajzolta meg szellemi tevékenységüket, azt a munkát, amely egyik irányban a magyar nyelv jogainak érvényrejuttatását mozdította elő, másfelől azonban a szerencsétlén Martinovics-összeesküvéshez s egy másik hullámmal a közelmúlt összeomlásához vezetett. Valószínű, hogy működésük területe a politikai és a társadalmi élet, s már összetételüknél fogva is — kezdetben leginkább főurak vagy katonák voltak a páholyok tagjai, s csak lassan terjednek eszméik a köznemesség felé — kevés a valószínűsége irodalmi törekvéseiknek. Közöttük, amennyire a tagok névsora ismeretes, aránylag kevés az író. A vizsgálat anyaga azonban — jól mondja Jancsó — tisztázatlan s irataik ismerete nélkül «tudományosan megalapozott ítéletet nem lehet mondani». Pedig a kor szellemi életének alapos ismeretéhez tudni kellene, hogy volt-e a szabadkőművességnek szerepe Bessenyeiék törekvéseiben — ma még az is tisztázatlan, páholytag volt-e maga Bessenyei, s tudni kellene, része volt-e a szabadkőművességnek abban, hogy irodalmunkban Mária Terézia uralkodásának utolsó tizedében bevonult a felvilágosodás? Végül, volt-e a szabadkőművességnek közvetlen szerepe irodalmi alkotásokban és beszélhetünk-e irodalmi értékű magyar szabadkőműves alkotásokról?

Körülbelül itt tartottunk Abafi munkájának megjelenése óta és semmivel sem viszi előbbre ismereteinket Jancsó Elemér most közzétett könyve sem. Kereteiben is, tartalmában is Abafi nyomán jár, adataiban legnagyobb részt ugyanazokra a forrásokra épít s noha maga mondja, hogy az elkobzott (ma hozzáférhetetlen) pesti iratokon kívül a bécsi titkos levéltárak deríthetnének fényt sok ismeretlen dologra, alaposan nem kutatót, nem nézett meg főúri könyv- és levéltárakat sem, csupán néhány erdélyi közgyűjtemény irattárával pótolta meg a kutatás területét. Csak időpontban jut Abafin túl, szól pl. Kármánról, de a lényegről nem mond újat s a tekintélyes anyagból alig valamivel tudta eddigi ismereteinket gyarapítani. Új adalékaihoz sorolhatjuk Kazinczynak a pesti páholyhoz Szilágy György felvétele érdekében írt, eddig kiadatlan, de jelentéktelen levelét. Bár szerinte a dégi levéltárban Kazinczy pesti páholyműködéséről *sok* új adat van, ezenkívül csak egyet mond el, s ez talán a legérdekesebb, meglepő újsága könyvének: hogy Kazinczy is — ismert vallomásai ellenére és eddigi tudomásunkkal ellenkezően — rózsakeresztes volt. Új az a — nem bizonyított — föltevése is, hogy Kis János is tagja volt egyik páholyoknak. Ezzel szemben sok ismert részletet — pl. Székely László történetét is — bőszerűen ismétel el, Kazinczy szabadkőművességének jólismert előzményeit, amelyeket Toldytól Abafin át Váczy Jánosig már mindenki üntig elmondott, Kazinczynak állítólagos «kiadatlan önéletrajzából» közli. Felületesség (55. l.), hogy Horváth Endre szabadkőműves és Hajnóczy József jóbarátja volt (Hajnóczy kivégeztetésekor Horváth 17 éves!), hogy Katona István szabadkőműves és a pesti páholy tagja volt. A 87. lap szerint «nem lehetetlen», hogy Széchenyi Ferenc is az volt, de maga idézi a

Széchenyihez írt leveleket (IK. 1934.), amelyekből kétségtelen Széchenyi Ferenc szabadkőművessége. Nem áll, hogy Barcsay és Bárótti «1761 óta» szolgáltak együtt Bessenyeivel a gárdában (106. l.), s hogy Bárótti a 70-es és 80-as években *rangjánál fogva is* vonzóerőt gyakorolt testőrtársaira. (111. l.) Kármán atyja által nem a budai prot. zsinaton jutott a Rádayakkal ismeretségbe, a családi kapcsolatok sokkal régibbek (229. l.), Cornides Dániel nem *Jenából* jött haza (139. l.). Jellemző, hogy tanulmánya végére «gazdag» bibliográfiáját ígéri a szabadkőművességgel foglalkozó magyar irodalomnak s «néhány francia, német, angol, olasz és román munka» felsorolását (8. l.); az előbbiből alig van benne valami, mert a legtöbb felsorolt magyar munka nem tartozik a szabadkőművességre, olasz és oláh munkát pedig a bibliografia egyet sem említ. A könyv a sajtóhibáknak szokatlan tömkelege; a német szövegek az értelmetlenségig torzak.

Kevés a reménység, hogy a páholyok XVIII. századi belső életébe igazában bepillantassunk. De legalább az irodalom szempontjából adatszerűen tisztázni kellene, kik voltak a magyar írók közül szabadkőművesek; mit nevezhetünk magyar szabadkőműves irodalomnak; ki kellene kutatni bizonyos irodalmi szabadkőműves csoportok munkájának összefüggését: pl. Orczy Lőrinc két fiának, Fekete János grófnak, Batsányinak stb. eléggé még nem ősmert szerepét, Teleki Sámuel és Aranka György, vagy Bárótti, Kazinczy, Ráday Gedeon, Földi János összeműködésének szabadkőműves indítékait. Érdekes, hogy Kisfaludy Sándor bécsi köre Somssich Lázártól Alxingerig csupa vezető szabadkőműves, a testőrség vezetői is azok, ő maga még sem lett azzá: ezeknek kutatása valóban megszerezne új ismeretekkel a XVIII. század irodalmi életének történetét. Jancsó könyve mindebből semmit sem látta.

GÁLOS REZSŐ

Gedeon Jolán: Ady és a francia irodalom. Budapest, 1936. 8-r., 29 l.

A komoly fölkészültséggel és gondos körültekintéssel írt dolgozat a francia szimbolista költők hatását keresi Ady költészetének kialakulásában. A Makai és Heltai chanson-irányán felnőtt, lelkileg még egészséges poéta eleinte tudatosan játssza meg a dekadenciát, de önmagára eszmélésében Baudelaire és Verlaine csak fordításokból ismert verseinek nincsen része. Az ébredő Ady lírájának ösztönös ereje ellentétben van Verlaine nőies lágy-ságával, Baudelaire halálköltészete más talajból fakad, mint Adyé, akinek száguldó képzelete elég hatalmas ahhoz, hogy Baudelaire-től függetlenül is megteremtse mítoszvilágát. Másrészt a Léda-versek különösségei a francia költőre emlékeztetnek, s néhány ifjúkori vers hangulatában is Baudelaire tükrözik. Ez az ellentétes néhány megállapítás okozza, hogy a francia dekadencia hatásának kérdésében a kritikusoknak két végletes táborra egyenként sem egységes. Gedeon Jolán tárgyilagosan vezet végig ítéleteiken, kiemeli Horváth János Ady-tanulmányának történeti és tárgyi jelentőségét, arra a következtetésre jut, hogy a kérdés ma is eldöntetlen: a végső szót csak összehasonlító stílusvizsgálat után lehet majd kimondani. A nagyon világos, fejtegetéseivel érdekes tanulmánynak ez a nemleges eredménye is tiszteletre-méltó eredmény: várjuk folytatását, amely hivatva van e kérdést végképen tisztázni.

GÁLOS REZSŐ

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1936-ik év irodalomtörténeti munkássága.

(Harmadik közlemény.)

- Ignotus Pál.** *Hevesi András.* Ignotus Pál. Toll. 12—14. l.
- Illyés Gyula.** A puszták népe. (Korkép.) — *Ism. Tükör.* 467. l. — *L. Művészet.* 24. l. — *Németh Andor.* Szép Szó. 2. k. 306. l. — *Szalatnai Rezső.* M. Írás. 10. sz. — *Farkas Géza.* M. Minerva. 235—238. l. — *Babits Mihály.* Nyugat. 409—411. l. — *Cs. Szabó László.* U. ott. 465—468. l. — *I. Szemlér Ferenc.* Erd. Helikon. 551—553. l. — *Sinkó.* Új Élet. 364. l. — *Braun Róbert.* Századunk. 267—271 l. — *Erdős Jenő.* Társadalomtudomány. 75—87. l. — *Kodolányi János.* Válasz. 451—454. l. — *Bálint György.* Gondolat. 402—403. l. — *I. E. Korunk.* 783—784. l. — *Ijjas Antal.* Újkor. 245—246. l. — *Schöpfung Aladár.* P. Napló. 125. l. — (—y—n.) M. Hirl. 125. sz. — *Illés Endre.* Bp. Hirl. 130. sz. — *Makkai János.* Új Magyarország. 130. sz. — *Katona Jenő.* Magyarország. 170. sz. — *Kállay Miklós.* Nemzeti Ujs. 170. sz.
- Németh László.* Emberek a nemzet alatt. Tanu. 66—73. l.
- Elszakadás.* Nyugat. 333—337. l.
- Imre Sándor.** *Pintér Jenő.* Imre Sándor. Irodört. 1—9. l.
- Indig Ottó.** Két ember eltéved. (Regény.) 305 l. — (h. b.) Szép Szó. 2. k. 312. l. — P. Lloyd. 62. esti sz. — (b. a.) P. Hirl. 76. sz. — (R. G.) P. Napló. 135. sz. — Az író válasza. U. o. 141. sz. — (i.) Bp. Hirl. 114. sz. — *Kállay Miklós.* Nemzeti Ujs. 108. sz.
- Dénes Tibor.* Az Ember a hid alatt filmen. Kat. Szemle. 341. l.
- Istvánffy Miklós.** *Holub József és Juhász László.* Nicolaus Istvánffy: Carmina. 63 l. — *Ism. F. B. Pannonh.* Szemle. 227. l.
- Iványi Rella.** Az ifjú remete. (Versek.) — *Ism. Rónay György.* Élet. 63. sz.
- Izsák Domokos.** Dalok erdön, mezőn. (Versek.) — *Ism. (Ö.) Pásztor-tűz.* 30—21. l.
- Jacobi Edit és Vághidi Ferenc.** Házasságtörök. (Regény.) 247 l. — *Ism. Molnár Kata.* Napk. 408—409. l. — *Goda Gábor.* Toll. 154—155. l. — *Literatura.* 107. l. — P. Hirl. 98. sz. — (p. h. gy.) P. Napló. 63. sz. — szp. á. Népszava. 124. sz.
- Jakab Ödön.** *Falu Tamás.* Megemlékezés Jakab Ödönről. Kisz. Társ. Évl. Új. f. 59. k. 213—214. l.
- Jakubovich Emil.** G. P. Jakubovich Emil. Irodört. 127. l.
- Szekfü Gyula.* M. Szemle. 26. k. 182—184. l.
- Jámbor László.** A gondolat lámpása mellett. (Versek.) 47 l. — *Ism. Radnóti Miklós.* Nyugat. 307—310. l.
- Jankovics Marcell.** Hangok a távolból. (Elbeszélések.) 292 l. — *Ism. Rády Elemér.* Kat. Szemle. 528. — *Haraszthy Gyula.* Bp. Szemle. 241. k. 250—252. l. — *Marék Antal.* Napk. 626—627. l. — *Rády Elemér.* Élet. 2. sz. — *Bánhegyi Jób.* Pannonh. Szemle. 227. l. — *Rónay György.* Vasárnap. 315—316. l. — (Rma.) P. Napló. 27. sz. — s. Nemz. Ujs. 9. sz. — B. A. Magyarország 1. sz.
- Marék Antal.* Jankovics Marcell. M. Minerva. 13—14. l.
- Jankovits Ferenc.** Zsuzsanna. (Regény.) — *Ism. K. S. Öserő.* 7. sz.
- Jánosi Béla.** (rb.) Jánosi Béla emlékezete. P. Napló. 27. sz.
- Jánossy Béla.** A király daliája. (Elbeszélés.) Kolozsvár. — *Ism. Vasárnap.* 58. l.

- Janovits Jenő.** Janovits Jenő. Új Idők. II. 263. l.
- Janus Pannonius.** *Kardos Tibor.* Janus Pannonius bukása. Pécs. 26 l.
- *Ism.* Waldapfel Imre. IK. 116—116. l.
- Jászai Mari.** *Békey Béláné.* Két ismeretlen Jászai-levél. P. Hirl. 227. sz.
- Borgisz.* Jászai Mari. Népszava. 227. sz.
- Gergely István.* Jászai Mari utolsó napjai. P. Napló. 227. sz.
- Kazatsayné Lázár Jolán.* Jászai Mari. Műkedvelők Lapja. 1. sz.
- Rédey Mária.* Jászai Mari lelke. Szinpad. 259—265. l.
- Jávor László.** szomorú vasárnap. (Regény.) — *Ism.* b. l. Művészet. 5. sz. — Ujs. 280. sz. — s. Népszava. 280. sz. — P. Hirl. 296. sz.
- Jókai Mór.** *Czunya Miklós.* Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. 61 l. — *Ism.* Kerekes Emil. IK. 374. l.
- Hankiss János.* Jókai forrásaihoz. Irod. tört. 24—25. l.
- Hegedűs Loránt.* A sárgaház látogatói. (Emlékezés Jókai Móra.) A százéves Kisfaludy-Társaság. 321—323. l.
- (n. a.) Az új földesúrról. Szép. Szó. 79. l.
- P. I.* Lebontják az «Aranyember» komáromi kúriáját. P. Napló. 204. sz.
- Rajka László.* Az utolsó budai basa. IK. 293—304. l.
- U. az.* Jókai és Pitaval. IK. 46—60. l.
- A Jókai-villa háziasszonya. M. Hirl. 23. sz.
- Jókai bukása a Józsefvárosban. P. Napló. 170., 172. sz.
- Jókai Róza, Feszty Árpádné.** *G. P.* Jókai Róza. Irod. tört. 128. l.
- Jósika Miklós.** *Rass Károly.* A százéves Abafi. Vasárnap. 167—169. l. — *Réty Andor.* Páztortűz. 108—110. l. — *I. Szemlér Ferenc.* Erd. Helikon. 66—67. l. — *Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 89. esti sz. — *Kemény István.* M. Hirl. 85. sz. — *Császár Károly.* Páztortűz. 123. l.
- József kir. herceg. R—r.** A Tudományos Akadémia életének sorsfordulata. Napk. 262—263. l.
- József Attila.** 1. Medvetánc. (Versek.) 108 l. — *Ism.* Egri Viktor. M. Figyelő. 328—329. l. — *Ignotus Pál.* Esti Kurir. 50. sz. — K. S. Öserő. 5. sz. — 2. Nagyom fáj. (Versek.) — *Ism.* Ignotus Pál. Esti Kurir. 296. sz.
- Juhász Gyula.** *Nagymihály Sándor.* Fiatalok, még itt vagyok. M. Hirl. 51. sz.
- Révész Imre.* Juhász Gyula. Erd. Helikon. 789—794. l.
- Juhász Margit, Méreyné.** Meőtiszti ének. (Regény.) 296 l. — *Ism.* R. K. Elet. 26. sz. — *Fábián István.* Napk. 765—766. l. — *Sándor István.* Diárium. 12—13. l. — M. Kultura. I. 93. l. — Ujkor. 40. l. — B. A. Magyaraság. 45. sz.
- Méreyné Juhász Margit.* Diárium. 83—84. l.
- Justh Zsigmond.** *Anonymus.* Emlékezés Justh Zsigmondra. Bp. Szemle. 241. k. 264—292. l.
- Galamb Sándor.* Justh Zsigmond parasztszínháza. Szinpad. 152—154. l. (—y.) A két Justh. M. Hirl. 130. sz.
- Kaczér Illés.** Ikongó nem hal meg. (Regény.) I—II. köt. Pozsony. — *Ism.* Kelényi László. Láthatár. 384—386. l. — *Sándor László.* Korunk. 987—988. l. — Ujs. 268. sz. — Szalmás Piroska, Népszava. 290. sz.
- Kacsári Imre.** Szélid vágyak perceiből. (Versek.) — *Ism.* Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l.
- Kaffka Margit.** Színek és évek. (Új kiadása.) 256 l. — *Ism.* Művészet. 50. l. — *Marék Antal.* M. Írás. 9. sz. és Napk. 832—834. l. — *Molnár Lajos.* M. Kultura. II. 185—186. l. — (K—ly. K.) P. Napló. 227. sz. — *Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 262. reggeli sz. — —y —s. Nemzeti Ujs. 239. sz.
- Agoston Julián.* Kaffka Margit. 163 l. — *Ism.* Solt Andor. IK. 241. l.
- Dóczy Jenő.** Új Magyarország. 275. sz. — *Fejtő Ferenc.* Szocializmus. 557—558. l. — f. g. M. Hirl. 221. sz. — *Radnóti Miklós.* Tükör. 689—690. l. — *Schöppfin Aladár.* M. Hirl. 227. sz.
- Kállay Miklós.** A roninok kincse. Nemzeti Színház, 1936. ápr. 24. — *Ism.* Rédey Tivadar. Napk. 415—417. l. — *Kozocsa Sándor.* Fáklya. 6. sz. — *Szira Béla.* Kat. Szemle. 403. l. — *Berényi László.* Elet. 18. sz. — *Schöppfin*

Aladár. Nyugat. 479. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 305–306. l. — Ebeczki György. Új Idők. I. 731–732. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 27. k. 250–251. l. — Fűsi-Horváth József. Korunk Szava. 178. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 284. l.

Jaschik Almos. A roninok kincsének színpadképei. M. Iparművészet. 5–6. sz.

A roninok kincse Bécsben. Nemzeti Ujs. 198. sz.

Kalló Ferenc. Nostalgia d'amore. (Regény.) 390. l. — Ism. Incze István. M. Kultúra. II. 284–285. l. — Bánhegyi Jób. Pannonh. Szemle. 383–384. l. — Nemzeti Ujs. 239. sz.

Karácsony Benő. Napos oldal. (Regény.) 229, 193 l. — Ism. Pusztai Sándor. Korunk Szava. 480. l. — Kozocsa Sándor. Budapesti Kéz. 1. sz. — Féja Géza. M. Írás. 9. sz. — Thurzó Gábor. Napk. 482–484. l. és Élet. 41. sz. — Császár Károly. Pásztortűz. 241–242. l. — Szántó György. Erd. Helikon. 332–335. l. — Borbély László. Szép Szó. 3. k. 186–187. l. — Ernst István. Szocializmus. 561–562. l. — Gaál Gábor. Korunk. 458–461. l. — (dkl.) P. Napló. 245. sz. — P. Lloyd. 227. reggeli sz. — Ujs. 227. sz. — Dóczy Jenő. Új Magyarország. 295. sz. — — — s. Nemzeti Ujs. 239. sz. — (szakár.) Népszava. 244. sz. — (m. j.) Bp. Hirl. 245. sz. — P. Hirl. 230. sz.

Karinthy Frigyes. Nevető betegek. (Novellák.) 163 l. — Ism. Németh Andor. Szép Szó. 2. k. 308. l. — Kardos László. Nyugat. 378–379. l. — P. Hirl. 89. sz.

Borgisz. Halló, Karinthy. Népszava. 141. sz.

Kármán József. *Hevesi András.* Kármán József. Szép Szó. 2. k. 137–145. l.

Kárpáti Aurél. A bagoly. (Elbeszélések.) — Ism. Rónai Mihály András. P. Napló. 268. sz. — P. Lloyd. 285. reggeli sz. — Ujs. 274. sz.

Rubinyi Mózes. Kárpáti Aurél. Literatura. 20–22. l.

Kassák Lajos. I. Három történet. (Regénykék.) — Ism. Komlós Aladár. Toll. 152–153. l. — Fűsi József. Szép Szó. 89–90. l. — Schöpplin Aladár. Nyugat. 146–148. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 66. esti sz. — Nyirgi Imre. Népszava. 21. sz. — (B. Gy.) P. Napló. 119. sz. — 2. Akik eltévedtek. (Regény.) — Ism. Művészet. 77. l. — Szerb Antal. Nyugat. II. 459. l. — Németh Andor. Szép Szó. 3. k. 95–96. l. — Barabás Gyula. Szocializmus. 556–557. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 262. reggeli sz. — (B. Gy.) P. Napló. 285. sz. — (— — — a.) M. Hirl. 262. sz. — M. Pogány Béla. Gondolat. 560–564. l. — i. p. Esti Kurir. 274. sz.

Bánáti Oszkár. Kassák Lajos. Literatura. 52–54. l.

Hatvany Lajos Kassáknak ajánlom. M. Hirl. 164. sz.

(ny. i.) Új állomás. Népszava. 249. sz.

Szélpál Árpád. Az új Kassák. Szocializmus. 137–138. l.

Író — a könyvről. M. Hirl. 268. sz.

Katona Ilona. M. Árva Krisztina. (Regény.) 254 l. — Ism. E. K. Élet. 35. sz. — sz. zs. Ujs. 135. sz. — T. L. Nemzeti Ujs. 125. sz.

Katona József. Bánk bán. Új színrealkalmazása a Nemzeti Színházban. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 273–274. l. — Papp Jenő. Új Magyarország. 64. sz. — Pünkösdi Andor. Ujs. 64. sz. — [Rm.] Népszava. 68. sz. — Schöpplin Aladár. Nyugat. 322–323. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 251–252. l.

Dezső Gyula. A drámaíró és jogászkatona. — A Luca széke magánjogi vonatkozásai. A kecskeméti ref. jogakadémia Évkönyve. 1935/36. 3–28. l.

Erődi Jenő. Bánk bán vidéki pályafutása. Színpad 200–201. l.

Gyalui Farkas. Mellőzték-e 1814-ben a Bánk bánt a kolozsvári pályázaton? Ujs. 96. sz.

Horváth János. Katona József. — Ism. Keményfy János Irodört. 217–219. l.

Janovics Jenő. Biberach. Pásztortűz. 8–10. l.

Kállay Miklós Bánk bán a toronyban. Nemzeti Ujs. 63. sz.

(k. i.) Aki megjósolta halála napját. Magyarország. 250. sz.

Kozocsa Sándor. Nagy Ignác levele és jegyzetei a Bánk bánról. IK. 359. l.

- Németh Antal.* Bánk bán száz éve a színpadon. 279 l. — Ism. Staud Géza. Színpád. 102. l. — k. m. Nemzeti Ujs. 21. sz.
- Németh László.* A rejtélyes költő. Válasz. 321—325. l.
- Péterfy László.* Babérlevelek. Pallas Debrecina. 279—296. l.
- Kazinczy Ferenc. Csahíen Károly.* Kazinczynek egy eddig föl nem ismert műve. IK. 101—104. l.
- Herczeg Ferenc.* Kazinczy Budán. P. Hirl. 141. sz.
- Ort János.* Irodalomesztétikai kérdések Kazinczy korában. 54 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Esztétikai Szemle. 214—215. l.
- Szimonidesz Lajos.* Emlékművel örökítették meg a jakobinus Kazinczy rabságát. M. Hirl. 147. sz.
- T. E. Kazinczy kútja* — és a börtöne. P. Hirl. 147. sz.
- Zimándi Pius.* Kazinczy véleménye kora irodalmáról. 126 l.
- Kazinczy Gábor. Kristóf György.* Kazinczy Gábor levelei Mikó Imre grófhhoz. IK. 203—207. l.
- Kecskeméthy Aurél. Kemény István.* Így él és így hal meg egy magyar újságíró. Ujs. 158. sz.
- Kemény István.* Kákay Aranyos különös élete. Magyarság. 239. sz.
- Keleti Jenő.* 1. Ünnepeq délután. (Versek.) 32 l. — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 156. l. — Forgács Antal. Válasz. 459. l. — 2. Asszony és kenyér. (Versek.) — Ism. b. o. Literatura. 22. sz.
- Kemény János.* Kutyakomédia. (Regény.) 192 l. — Ism. Dénes Tibor. Napk. 629—630. l. — Egri Viktor. M. Figyelő. 338. l.
- Kemény Simon.* Ördögök, tündérek. (Novellák.) 143 l. — Ism. Marék Antal. Napk. 637—638. l. — Kishéry János. Kalangya. 343—344. l. — Kardos László. Nyugat. 378—379. l. — Marék Antal. Literatura. 198—200. l. — P. Lloyd. 44. esti sz. — Salgó Ernő. P. Napló. 39. sz. — Kárpáti Aurél. Magyarország. 40. sz.
- Kemény Zsigmond. Ignotus Pál.* Kemény Zsigmond. Szép Szó. 2. k. 204—215. l.
- (k. i.) *Kemény Zsigmond* lassú haldoklása. Magyarság. 250. sz.
- Kenedy Géza. Szász Károly.* Kenedy Géza ravatalánál. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 377—378. l.
- A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 360—361. l.
- Kenessey Béla.* A magyar sors tragédiája. (Dráma.) — Ism. K. P. Napló. 274. sz.
- Kerecsényi Dezső. f. j.* Kerecsényi Dezső humanista tanulmányai. Szép Szó. 1. k. 189. l.
- Kertész Erzsébet.* Juliusi szerelem. (Regény.) 304 l. — Ism. Jose Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 32. esti sz. — K. N. Ujs. 33. sz.
- Késmárky Róza, B. 1.* Elethalálharc. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Berényi László. Élet. 32. sz. — P. Lloyd. 89. esti sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 63. sz. — 2. Még egy Slemil. (Regény versben.) 240 l. — Ism. n. a. Szép Szó. 3. k. 186. l. — i. P. Napló. 221. sz. — Ujs. 239. sz. — H. B. Bp. Hirl. 233. sz. — P. Hirl. 238. sz.
- Keszi Imre.* A versírás mesterség. (Versek.) — Ism. Devecseri Gábor. Nyugat. 318—319. l.
- Keszthelyi Zoltán.* Árkon, bokron át. (Versek.) — Ism. Tiszavize. Uj Magazin. 7. sz. — Nagy Méda. Napk. 568. l. — v. e. Szép Szó. 2. k. 408. l. — Forgács Antal. Válasz. 409. l. — (B. Gy.) P. Napló. 130. sz. — szp. á. Népszava. 125. sz. — (—cent.) Bp. Hirl. 135. sz.
- Király Tibor.* Ég a nádas. (Versek.) Debrecen. — Ism. Rónay György. Élet. 23. sz. — Radnóti Miklós. Nyugat. 307—310. l.
- Kis Ferenc.* Fegyvertelen. (Versek.) — Ism. Forgács Antal. Válasz. 371. l. — Ujváry László. Korunk. 699—700. l. — (— Rma. —) P. Napló. 130. sz. — (sz. á.) Népszava. 116. sz.
- Kisfaludy Károly. Horváth János.* Kisfaludy Károly. — Ism. Keményfy János. Irodört. 217—219. l.
- Komáromy Béla.* Gaal György levelei Kisfaludy Károlyhoz. IK. 220—233. l.

(L. L.) Téten, ahol Kisfaludy Károly született. Új Nemzedék. 45. sz. *Lyka Károly*. Kisfaludy Károly, a festő. A százéves Kisfaludy-Társaság. 388—393. l.

Voinovich Géza. Megemlékezés Kisfaludy Károlyról. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 185—187. l. és Bp. Szemle. 240. k. 365—367. l. — L. Gaal György.

Kisfaludy Sándor. *Horváth János*. Kisfaludy Sándor. 85 l. — Ism. Keményfy János. Irodört. 217—219. l.

Pekár Gyula. Érzékeny román egy széplélekről, ki legjobban szeretette Vitze-hadnagy Kisfaludy uramat. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 144—151. l.

Kiss Dezső. Költemények. — Ism. (p. á.) P. Napló. 158. sz.

Kiss Ferenc. *Vetítő*. Kiss Ferenc életéből. Műkedvelők Lapja. 1. sz.

Kiss Gábor. Majtény után. (Versek.) Császár Elemér előszavával. Szolnok. 80 l. — Ism. Függetlenség. 28. sz. — P. Hirl. 294. sz.

Kiss József. *Kiss Jenő Sándor*. Tánc az írás körül. P. Napló. 298. sz.

Klement Ilona. Szavak, miket megtagadok. (Versek.) Miskolc. 112 l. — Ism. S. K. Kat. Szemle. 402—403. l. — Rónay György. Élet. 23. sz. — Mérő Mihály. M. Kultúra. II. 46. l.

Kóbor Noémi. ...és tedd rá éltedet. (Regény.) 103 l. — Ism. Steiner Lenke. Libanon. 87—88. l. — Mult és Jövő. 121. l. — Birkás Endre. Korunk Szava. 216. l. — (r. gy.) Újkor. 284. l. — P. Lloyd. 62. esti sz. — (b. a.) P. Hirl. 70. sz. — (B. B.) P. Napló. 135. sz. — (ny. é.) Népszava. 157. sz. — Bodor Aladár. Magyarság. 80. sz.

Kóbor Tamás. Hamlet az irodában. (Regény.) — Ism. Nemes Vazul. Pannonh. Szemle. 63. l.

Halmi Bódog. Kóbor Tamás, az író és az ember. 127 l. — Ism. Literatura. LXXV. l.

Kocsis László. Két külön világ. (Versek.) — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 49. sz.

Marék Antal. Találkoztam Kocsis Lászlóval. M. Minerva. 239—241. l.

Kodolányi János. A vas fiai. (Történelmi regény.) I—II. 359, 355 l. — Ism. Josef Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 157. esti sz. — Kozocsa Sándor. Budapesti Korzó. 1. sz. — Féja Géza. M. Írás. 8. sz. — Bóka László. Szép Szó. 2. k. 402—403. l. — Csuha Zoltán. Láthatár. 452—454. l. és Prot. Szemle. 408—411. l. — Kovács György. Erd. Helikon. 722—724. l. — Clauser Mihály. Napk. 761. l. — Szalmás Piroska. Szocializmus. 510—511. l. — Szabó Zoltán. Újkor. 252. l. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 124. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 208. sz. — Dóczy Jenő. Új Magyarság. 170. sz. — Pethő Sándor. Magyarság. 164. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 135. sz. — Kelemen János. Gondolat. 567—569. l.

Kolozs Gyula. Aforizmák. — Ism. Lovass Gábor. Prot. Szemle. 133—134. l.

Kolozsvári Grandpierre Emil. 1. A nagy ember. (Regény.) — Ism. (—s.) Ujs. 291. sz. — 2. Dr. Csibráky szerelmei. (Regény.) 302 l. — Ism. Dénes Tibor. Kat. Szemle. 211—212. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 104. l. — Tolnai Gábor. Válasz. 318—319. l. — Thurzó Gábor. Élet. 12. sz. — Benedek Marcell. Nyugat. 153—154. l. — Kovács József. Páztortűz. 100—101. l. — Senczei László. Erd. Helikon. 297. l. — Kerecsényi Dezső. Prot. Szemle. 186—187. l. — Nagypál István. Szép Szó. 3. k. 93. l. — Fejtő Ferenc. Szocializmus. 90—91. l. — Makkai László. M. Út. 5. sz. — (T.) Korunk Szava. 80. l. — Szabó Zoltán. M. Kultúra. I. 89. l. — Boldizsár Iván. Újkor. 19. l. — B. Gy. P. Napló. 39. sz. — M. Hirl. 4. sz. — (i.) Bp. Hirl. 63. sz.

Komáromi János. 1. Őszi harmat után. (Harctéri élmények.) — Ism. G. G. Magyarság. 141. sz. — 2. Vihorláti szél fúj. (Regény.) 274 l. — Ism. Rónay György. Élet. 24. l. — Kardos László. Nyugat. 317. l. — Karácsonyi Sándor. Prot. Szemle. 128—129. l.

Komlós Aladár. Néró és a VII. A. (Regény.) 214 l. — Ism. Vajthó László. Napk. 271. l. — Kozocsa Sándor. Kat. Szemle. 598. l. — M. Pogány Béla. Libanon. 35—37. l. — K. S. Öserő. 6. sz. — Kardos László. Válasz. 189—

190. l. — Egri Viktor. M. Irás. 5. sz. — Bálint György. Toll. 69—70. l. — Thurzó Gábor. Élet. 13. sz. — Karinthy Frigyes. Nyugat. 73. l. — Thurzó Gábor. Erd. Helikon. 141—142. l. — Fejtő Ferenc. Szocializmus. 89—90. l. — Kádár Kata. Gondolat. 412—413. l. — Papp Miklós. Korunk Szava. 48. l. — Ujvári László. Korunk. 266—269. l. — B. A. Magyarság. 69. sz.

Ujvári László. Bukott tanárok. 266—269. l.

Kont Ignác. Kiss Sándor. Kont Ignác. Debrecen. 32 l.

Korányi Frigyes. G. P. Korányi Frigyes. Irodrtört. 128—129. l. — *Cs. Szabó László.* Toll. 3—6. l.

Korcsmáros Nándor. Az Úr hintáján. (Regény.) 282 l. — *Ism. Mihály László.* Napk. 407—408. l. — *P. Hirl.* 89. sz. — (B. B.) *P. Napló.* 74. sz.

Kornis Gyula. Berzeviczy Albert. Elnöki üdvözlő beszéd. A Kislafud-Társ. Évl. 59. k. 110—111. l. — *Kornis Gyula* válasza. U. ott. 111. l.

Kós Károly. Budai Nagy Antal. (Dráma.) Kolozsvár. — *Ism. Féja Géza.* M. Irás. 9. sz. — *Erd. Helikon.* 233—234. l. — *Gaal Gábor.* Korunk. 979—984. l. — *Pásztörtűz.* 165. l.

Vásárhelyi Z. Emil. Kós Károly. Erd. Helikon. 757—762. l.

Kossuth Lajos. Csóka Lajos. Zarek Ottó. Diárium. 53—54. l.

Kemény István. Kossuth Lajos szerkesztő úr nehéz évei. M. Hirl. 152. sz.

Hegyaljai Kiss Géza. Mit tartott jó pénznek Kossuth? Debrecen. Szept. 6. sz.

U. az. Cegléd örök Kossuthja. Ker. Család. 86. sz.

U. az. A debreceni egyetem Kossuth-képe. Debrecen. 1. sz.

U. az. Kossuth Lajos az Ondava partján. Debrecen. Okt. 4. sz.

Máriássyné Szemere Katinka. Amikor Kossuth Lajost "arcátlan lázadó"-nak nevezték. Bp. Hirl. 239. sz.

Zarek Otto. Egy nép szerelme. (Regény.) I—II. köt. — *Ism. Surányi Géza.* M. Figyelő. 1935. 321—323. l.

Kosztolányi Dezső. Tengerszem. (77 történet.) 402 l. — *Ism. Hankiss János.* Napk. 400—401. l. — *Juhász Géza.* Válasz. 315—317. l. — *Hevesi András.* Szép Szó. 1. k. 280—281. l. — *Thurzó Gábor.* Élet. 51. sz. — *László István.* M. Kultúra. II. 157. l. — *Schöpplin Aladár.* Nyugat. 463—465. l. — *Thurzó Gábor.* Ujkor. 178. l. — *P. Hirl.* 89. sz. — *u. P. Lloyd.* 95. esti sz. — *Kárpáti Aurél.* P. Napló. 85. sz. — *Kállay Miklós.* Nemzeti Ujs. 108. sz. — *Alszeghy Zsolt.* Jelentés a Weiss Fülöp-jutalomról. Akad. Ért. 75—81. l.

Babits Mihály. Emlék régi levelekből. Kalangya. 157—158. l.

Bálint György. Kosztolányi és a nép. Gondolat. 497—500. l.

Gyergyai Albert. A stilus. Nyugat. II. 438—443. l.

Kádár Imre. Bevezető a kolozsvári Magyar Színház Kosztolányi-émlék-estjén. Erd. Helikon. 737—741. l.

Kállay Miklós. Kosztolányi Dezső, a forma misztikusa. Kalangya. 159—161. l.

Kisbéry János. Technika és zsenialitás. Kalangya. 211—219. l.

Kolozsy-Csuka János. Látogatás Kosztolányi édesanyjánál. Kalangya. 195—196. l.

Schuster Gyula. Kosztolányi és az orvosok. M. Hirlap. 262. sz.

Székelly Tibor. Tedd, hogy éljek! Uj Idők. II. 744. l.

Szta. Kosztolányi Dezső és az új magyar nyelvművelés. Erdélyi Múzeum. 293—295. l.

Török Sophie. Harc a félelemmel. Nyugat. II. 432—437. l.

Ambrus Balázs. Kalangya. 188—184. l. — *Arató Endre.* Kalangya. 193—194. l. — *Ascher Oszkár.* Nyugat. II. 444—449. l. — *Babits Mihály.* Nyugat. II. 395—401. l. — *Benedek Marcell.* Századunk. 368—369. l. —

Bóka László. M. Ut. 22. sz. — *Bory István.* Nyugat. II. 457—459. l. — *Dóczy Jenő.* Uj Magyarság. 256. sz. — *Ebeczki György.* Uj Idők. II. 730. l.

Farkas Imre. P. Hirl. 292. sz. — *Füst Milán.* Nyugat. II. 427—430. l. — *Gálfi László.* Vasárnap. 404—405. l. — *G. P.* Irodrtört. 238—241. l. —

(i. e.) *Uj Magyarság.* 252. sz. — *Ignotus Pál.* Szép Szó. 5. k. 97—111. l. —

Jékely Zoltán. P. Napló. 289. sz. — *Kállay Miklós.* Napk. 824—826. l. — *Karinthy Frigyes.* Nyugat. II. 421—426. l. — *Kárpáti Aurél.* P. Napló. 252. sz. — *Katona Jenő.* Magyarság. 196. és 252. sz. — *Keresztury Dezső.* M. Szemle. 28. k. 343—351. l. — *Kovács László.* Erd. Helikon. 731—736. l. — *Thomas Mann.* P. Hirl. 268. sz. — *Márai Sándor.* Ujs. 252. sz. — *Nagy I. Béla.* M. Nyelv. 330—331. l. — *Németh Andor.* Szép Szó. 3. k. 111—114. l. — *Németh László.* Kalangya. 171—173. l. — *Schöppflin Aladár.* Nyugat. II. 418—420. l., Nouvelle Revue de Hongrie. II. 539—543. l. és Kalangya. 174—175. l. — *Sebestyén Karl.* P. Lloyd. 251. esti sz. — *Szentimrei Jenő.* Páztortúz. 439—440. l. — *Szirmai Károly.* Kalangya. 145—153. l. — *L. Újváry Lajos.* Diárium. 192. l. — *Vajthó László.* Prot. Szemle. 481—484. l. — P. Hirl. 252. sz. — P. Napló. 252. sz.

Kosztolányi Dezső levelei Babits Mihályhoz. Nyugat. II. 402—416. l.

Kovács Ferenc. 1. Lélektükör (Versek.) 79 l. — 2. Elindulok még ma... (Versek.) 48 l.

Kovács Dezső. Kollégiumi történetek. (Novellák.) — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 36. sz. — Finta Gerő. Páztortúz. 389—391. l.

Kovács Endre. 1. Panoptikum. (Versek?) Pozsony. — Ism. Erdőházi Hugó. Nyugat. 318. l. — 2. Börtön. (Versek.) — Ism. (szp. á.) Népszava. 244. sz.

Szomory Dezső. A fiatal költő. P. Napló. 233. sz.

Kovács Pál. Balogh Jenő. Megemlékezés Kovács Pálról. Győri Szemle. 89—97. l.

Bánkúty Ernő. Kovács Pál és a Győri Ismeretterjesztő Egylet. Győri Szemle. 115—118. l.

Kovrig János. Elsőosztályu fedélzetén. (Regény.) — Ism. D. M. Új Magyarság. 285. sz.

Kozma Andor. Berzeviczy Albert. Negyven esztendő. A Kisfaludy-Társ. Évl. 59. k. 7—14. l. — U. az. Kozma Andor ravatalánál. 374—376. l.

Halni Miklós. Kozma Andor. 1861—1883. 54 l. — *Harsányi Zsolt.* A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 228—231. l. — *Szász Károly.* A százéves Kisfaludy-Társaság. 477—482. l. — sz. k. Bp. Szemle. 243. k. 380—384. l. — A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 351. l.

Kéký Lajos. Kozma Andor szülőháza előtt. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 383—384. l.

Szabó Richárd. Kozma Andor költészete. 91 l. — Ism. Kerecsényi Dezső. Prot. Szemle. 511—512. l. — P. Lloyd. 285. reggeli sz.

Kozma Andor és Budapest. Ujs. 262. sz.

Kozocsa Sándor. —ry. Kozocsa Sándor. Napk. 641. l.

Kölcsy Ferenc. Pitroff Pál. Kölcsy jegyzetei Kazinczy Egmont-fordításának dalairól. Irod. tört. 22—24. l.

Zsoldos Jenő. Kölcsy és Jeremiás. Libanon. 28—29. l.

Körmendi Ferenc. 1. A boldog emberöltő. (Regény.) 850 l. — Ism. Bözödi György. Páztortúz. 276—277. l. — 2. Abschied von Gestern. (Regény.) Berlin. 1047 l. — Ism. (y.) Ung. Jahrb. 97. l. — 3. Tóparti muzsika. (Elbeszélések.) 166 l. — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 49—50. l. — K. S. Öserő. 3. sz. — 4. Bűnösök. (Regény.) 449 l. — Ism. Szabó Zoltán. Napk. 191—193. l. — Thurzó Gábor. Élet. 16. sz. — Farkas Géza. M. Minerva. 140—141. l. — Szabó Zoltán. Ujkor. 39. l. — P. Hirl. 23. sz. — Nemzeti Ujság. 21. sz.

Körmendi Zoltán. Regény helyett. (Versek.) 95 l. — Ism. Forgács Antal. Nyugat. II. 152. l. — U. az. Válasz. 459—460. l. — (B. Gy.) P. Napló. 108. sz. — (ny. i.) Népszava. 118. sz. — (—ley.) Bp. Hirl. 130. sz.

Kőrösi Albin. G. P. Kőrösi Albin. Irod. 129. l.

Kövr Erzsébet. Kövr Erzsébet. Vasárnap. 436. l.

Köves Tibor. Csavargók menetrendje. (Írások.) 217 l. — Ism. (p. h. gy.) P. Napló. 295. sz. — (r. m.) M. Hirl. 262. sz. — Ujs. 262. sz. — —y —s. Nemzeti Ujs. 262. sz.

Kristály István. Kristály István. Kalangya. 431—432. l.

- Kristóf György.** Krisztof György. Diárium. 118. l.
- Krúdy Gyula.** *Hevesi András.* Krúdy Gyula. Apollo. 266—273. l.
(k. i.) Egykorú ujságtudósítás Krúdy Gyula haláláról. Magyarság. 250. sz.
- Varga Károly.** Nyíri tájak, emberek, legendák. Szabolcsi Szemle. 47—56. l.
- Krúdy Ilona.** Ezért nem vette el. (Regény.) 192 l. — Ism. (b.) P. Hírl. 64. sz. — (p. h. gy.) P. Napló. 63. sz. — (—b—) Függetlenség. 74. sz.
- Kuncz Aladár.** *Tavaszy Sándor.* Találkozásom Kuncz Aladárral. Pásztortűz. 283—284. l.
- Küküllői János.** *Waldapfel Imre.* Küküllői János. Szép Szó. 2. k. 21—36. l.
- Kluy is. — Ism. —ld.— Libanon. 171—172. l.
- Laborfalvy Róza.** *Galanb Sándor.* Laborfalvy Róza. Magyarság. 266. sz. — (C. L.) P. Lloyd. 266. esti sz. — k. i. Laborfalvy Róza. Új Idők. II. 782. l. — R. F. P. Hírl. 264. sz. — *Tamás Ernő.* P. Hírl. vasárnapja 47. sz. — P. Napló. 266. sz.
- s. g. Gertrudis — mentében és mamuszban. Literatura. 321—326. l.
- A kis Benke Judit nagy útja. M. Hírl. 268. sz.
- Laczkó Géza.** Sánta Ámor. (Elbeszélések.) — Ism. Rónai Mihály András. P. Napló. 249. sz. — Ujs. 256. sz.
- Lakatos Demeter.** *E. L.* Lakatos Demeter. Új Magyarság. 96. sz.
- Lakatos László.** 1. A gazdag ember. (Víg.) Magyar Színház, 1935. dec. 14. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 81—82. l. — Rédey Tivadar. Napk. 63—64. l. — Schöppflin Aladár. Nyugat. 82. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 96. l. — 2. A királyné. (Játék.) Vígyszínház, 1935. dec. 20. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 142—143. l. — Rédey Tivadar. Napk. 126—127. l. — Muhoray Elemér. M. Írás. 1. sz. — B. L. Élet. 25. l. — Schöppflin Aladár. Nyugat. 157—158. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 96. l.
- Lambrecht Kálmán.** *G. P.* Lambrecht Kálmán. Irod. tört. 129—130. l.
- Lampérth Géza.** *Lőrinczy György.* Lampérth Géza ajánlása. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 390—391. l.
- Láng Erzsébet.** Egy szavába kerül. (Játék.) Royal Színház. — Ism. Tábori T. Új Magazin. 1. sz.
- Lázár István.** *G. P.* Lázár István. Irod. tört. 183—184. l. — Koszorú. 248—249. l. — Óserő. 5. sz. — Erd. Szemle. 6—7. sz.
- Léc András.** Csendes betűk. (Versek.) 32 l. — Ism. r. m. Literatura. 29. l.
- Lefler Béla.** *Sz. F.* Lefler Béla. Literatura. 23. sz.
- Legény Elemér.** 1. Pénz a szelek szárnyán. (Regény.) — Ism. Mérő Mihály. M. Kultura. II. 46. l. — 2. Uszály a Dunán. (Regény.) 267 l. — Ism. Literatura. XX. l.
- Lenkei Gusztáv.** *G. P.* Lenkei Gusztáv. Irod. tört. 184. l.
- Lévay József.** *Balázs Győző.* A Sajó völgy pacsirtája. (Tanulmány.) — Ism. Komáromy Béla. Orsz. Középisk. Tanárregyes. Közl. 69. k. 207—208. l.
- U. az.* A «Szentpéterei üres fészkek.» Részletek Lévay József naplójából. Miskolc. 192 l. — Ism. Császár Elemér. IK. 119. l.
- Kéký Lajos.** Lévay József miskolci szobrának leleplezési ünnepélyén. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 386—387. l.
- Mónus Ferenc.** Lévay József és Debrecen. Debreceni Ujs. Jún. 21. sz.
- Sőregi János.** Ki volt P. Zsuzsika, Lévay József költő debreceni szerelme a szabadságharc alatt? Debreceni Ujs. Júl. 2. sz.
- U. az.* Pápay Zsuzsika, Lévay József debreceni szerelmének relikviái a Déri Múzeumban. Debreceni Ujs. aug. 30. sz.
- Lévay József.** Diárium. 118. l.
- Lovik Károly.** Vendégségben ősainknél. (Regény.) — Ism. (R.) P. Napló. 33. sz.
- Lukács Imre.** 1. Mi nem felejtünk. (Versek.) — Ism. Zeik Zoltán. Nyugat. II. 151—152. l. — (B.) P. Napló. 153. sz. — 2. Rab költő. (Versek.) 32 l. — Ism. u. Korunk. 1085. l. — Darvas József. Gondolat. 414. l. — szp. á. Nép-szava. 191. sz.
- Lukács István.** A vihar útjában. (Elbeszélések.) Kalocsa. 104 l. — Ism. S. K. Kat. Szemle. 211. l. — Nemzeti Ujs. 21. sz.

Madách Imre. 1. Männinskaus Tragedi. Översättning av Olof Lundgren med en inledning av Béla Leffler och med 25 trasuitt av Georg Buday. Stockholm. 295 l. — Ism. Széll István. Színpad. 216—218. l. — Napk. 286—287. l. — Kozocsa Sándor. Öserő. 5. sz. — 2. Tragedia Omului. (Poem dramatic.) Trad in versuri de O. Gogan. București. 250 l. — Ism. Ladislav Gáldi. Archivum Europae Centro-orientalis 183—188. l.

B. A. Mohácsi Jenő Madách-fordítása. Magyarság. 291. sz.

B. M. Madách Amerikában. Nyugat. 407—408. l.

Bory István. Madách a mikrofon előtt. Nyugat. 224—228. l. — Németh Antal válasza. U. o. 228—231. l. — Bory viszonzválasza. U. o. 297—298. l.

Császár Elemér Madách-előadása a berlini és a orosz-lói egyetemen. Koszoru. 53. l.

Deák Imre. Madách krétát talál a hörtőnben. M. Hirl. 295. sz.

Erőss Alfréd. Az ember tragédiájának vallásbölcséleti problémája. Kat. Szemle. 436—445. l.

Giller János. Madách Imre hamvai mellett. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 386. l.

Házy Albert és Reh Ernő. Az ember tragédiája mint szabadtéri tömegjáték. Szeged. 46 l. — Ism. M. Szemle. 28. k. 1. sz. X. l. — Literatura 223. l.

Horánszky Lajos. Madách hamvai mellett. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 385—386. l.

Juhász Andor. Az ember tragédiája a bécsi színházi múzeumban. M. Hirl. 296. sz.

Kardeván Károly. Az ember tragédiájának magyarázata 96 l. — Ism. B. l. Kat. Szemle. 461. l.

Kardos László. A legújabb Madách-kiadás. Nyugat. 319. l.

Kozocsa Sándor. Madách Imre könyvei. M. Irás. 1. sz.

Nagy Adorján. Az ember tragédiája és a színész. Színpad. 178—195, 273—292. l. Klny. is. 67 l. — Ism. Művészet. 77. l. — M. Szemle. 28. k. 4. sz. IX. l. — (b. m.) Esti Kurir. 252. sz.

Ravasz László. Az ember tragédiájának költői igazsága. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 85—88. l.

Tolnai Vilmos. Madách és Tisza Domokos. Irodört. 206—210. l.

Vidmar Antal. Dante és Madách. 98 l.

U az. Az ember tragédiája olaszul. Koszoru. 193—197. l.

A Kisfaludy-Társ. Évl. Új Folyam. 59. k. 346—347. l.

Madách és Paulay Ede. P. Hirl. 65. sz.

Az ember tragédiája a szegedi Dóm téren. *Vér György.* P. Napló. 176. sz. — *Karl Sebestyén.* P. Lloyd. 176. reggeli sz. — *iksz.* Népszava. 176. sz.

Az ember tragédiája olaszul. *Balla Ignác.* P. Hirl. 164. sz. — (e. a) fordítása. Ujs. 152. sz. — *Kállay Miklós.* Nemzeti Ujs. 152. sz. — *K. M.* Napk. 718—719. l. — *Kőszegi László.* Új Magyarság. 245. sz. — *Lányi*

Viktor. Nyugat. II. 145—146. l. — *Radó Antal.* Bp. Hirl. 239. sz. és P. Lloyd 147. reggeli sz. — *R. M. A. P.* Napló. 152. sz. — *Karl Sebestyén.* P. Lloyd. 153. reggeli sz. — *Tóth Dénes.* Függetlenség. 147. sz.

Az ember tragédiája bolgárul. Napk. 791. l.

Madarassy Imre. Könnyecseppek. (Versek.) — Ism. (p. á.) P. Napló. 158. sz.

Magasi Artur. *Hein Tádé.* Magasi Artur. Vasi Szemle. 5—6. sz.

Magyar László. Sziklasír. (Regény.) 333 l. — Ism. Nógrády Zoltán. M. Kultúra. II. 125—126. l. — Nagy Méda. Napk. 763. l. — P. Napló. 135. sz.

— K. A. Népszava. 290. sz. — P. Hirl. 203. sz.

Mailáth János gróf. *Barát Endre* Magyar főúr — német költő! Literatura. 273—275. l.

Majovszky Pál. G. P. Majovszky Pál. Irodört. 130. l.

Majthényi György. Lizi. (Regény.) 443 l. — Ism. Színnyei Ferenc. Napk. 471—473. l. — E. K. Élet. 35. sz. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 152. l.

— Fodor Gyula. Új Idők. II. 378. l. — Bresztovszky Ede. Népszava. 140. sz. — Kádár Erzsébet. Bp. Hirl. 147. sz. — B. A. Magyarság. 152. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 152. — P. Hirl. 214. sz.

Makkai Sándor. Holttenger. (Regény.) — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 274. reggeli sz. — (k.) M. Hirl. 262. sz. — —s. Nemzeti Ujs. 280. sz. — P. Hirl. 290. sz.

Kenyeres Imre. Makkai Sándor. Diárium. 15—16. l.

Maksa Albert. Idegen partok. (Útiképek.) Kolozsvár. — Ism. Kolozsvári G. Emil. Prot. Szemle. 33. l.

Márai Sándor. 1. Egy polgár vallomásai. II. 319 l. — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 118—120. l. — Egri Viktor. M. Irás. 1. sz. — Ijjas Antal. Napk. 324—326. l. — 2. Válás Budán. (Regény.) 229 l. — Ism. A. Zs. Kat. Szemle. 79—80. l. — Thurzó Gábor. Napk. 51—52. l. — Kozocsa Sándor. Fáklya. 7—8. sz. — Féja Géza. M. Irás. 1. sz. — Kardos László. Válasz. 116—117. l. — (V. E.) Oserő. 14. sz. — Thurzó Gábor. Élet. 20. sz. — Mezei Gábor M. Minerva. 125—128. l. — Forgács Antal. Pásztortűz. 124. l. — Szabó Zoltán. Új Élet. 110—111. l. — Szabó István. Korunk Szava. 226. l. — Szabó Zoltán. Újkor. 19—20. l. — (—y —n.) Magyarság. 7. sz. — 3. Napnyugati őrárat. (Regény.) 226 l. — Ism. S. B. Kat. Szemle. 599. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 151. esti sz. — Egri Viktor. M. Irás. 7. sz. — Németh Andor. Szép Szó. 2. k. 307. l. — Thurzó Gábor. Élet. 51. sz. — Járosi Andor. Pásztortűz. 357. l. — Abafáy Gusztáv. Erd. Helikon. 554—555. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. 1. 347—348. l. — (a.) Újkor. 247. l. — P. Hirl. 120. sz. — P. H. Gy. P. Napló. 108. sz. — Barabás Gyula. Népszava. 118. sz. — Örley István. Bp. Hirl. 135. sz. — (dt.) Függetlenség. 108. sz. — Zsolt Béla. Ujs. 108. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 108. sz. — 4. Kabala. (Cikkek.) 285 l. — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 51. sz. — Szalmás Piroska. Szocializmus. 609—610. l. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 256. sz. — Szöllösi Zsigmond. Ujs. 250. sz. — Katona Jenő. Magyarság. 274. sz. — Barabás Gyula. Népszava. 267. sz. — (F.) P. Hirl. 267. sz.

Kolozsvári G. Emil. Egy közönyös író. Prot. Szemle. 72—75. l.

Németh Andor. Márai Sándorról. Toll. 86—89. l.

Márai Sándor a Pesti Hirlap munkatársa. P. Hirl. 280. sz.

Marconnay Tibor. Világtűkör. (Versek.) 80 l. — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 157. esti sz. — Forgács Antal. Válasz. 317—318. l. — Fejtő Ferenc. Szép Szó. 2. k. 310—311. l. — Rónay György. Élet. 23. sz. — Radnóti Miklós. Nyugat. II. 149—150. l. — Hamvas Béla. Prot. Szemle. 355—357. l. — Vajthó László. Napk. 839—840. l. — Kunszery Gyula. Korunk Szava. 371. l. — (B. Gy.) P. Napló. 130. sz. — (ny. i.) Népszava. 129. sz. — (—ley.) Bp. Hirl. 96. sz. — B. A. Magyarság. 196. sz. — Ujs. 125. sz.

Máriáss Imre. Fény a faluban. (Színmű.) Nemzeti Színház, 1936. június 5. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 464—465. l. — Rédey Tivadar. Napk. 492. l. — (B. L.) Élet. 24. sz. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 27. k. 253. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 379. l.

Márkus László. Ágis tragédiája. (Szomorujáték.) Nemzeti Színház, 1936. febr. 7. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 274. l. — Rédey Tivadar. Napk. 198—200 l. — V. S. M. Irás. 4. sz. — B. L. Élet. 8. sz. — Schöpplin Aladár. Nyugat. 244—245. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 141—142. l. — Ebeczki György. Új Idők. I. 281—282. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 26. k. 337—338. l. — Papp Zoltán. Korunk Szava. 79. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra I. 122. l. — Dénes Tibor. Újkor. 72. l.

Marossy Miklós. Hattyudalaim. (Versek.)

Marschalkó Teofil. Agon. (Drámai költemény.) — Ism. (ny. i.) Népszava. 146. sz.

Martinovics Ignác. Fejtő Ferenc. Martinovics Ignác. Szép Szó. 2. k. 118—136. l.

Márton Miksa. G. P. Márton Miksa. Irodört. 241. l.

Mátrai Ferenc. György káplán. (Regény.) — A mély vizen. (Dráma.) — Ism. Kardos László. Nyugat. 319. l.

Mátyás Ferenc. Szeretnék lenni. (Versek.) — Ism. Jankovich Ferenc. Nyugat. II. 54—55. l. — szp. á. Népszava. 63. sz. — (—cent.) Bp. Hirl. 135. sz.

- Mécs László.** Fehéren és kéken. (Versek.) — *Ism.* (b. a.) *Est.* 294. sz. — (H. I.) Magyarország. 293. sz. — *Ujs.* 291. sz. — *P. Hirl.* 294. sz. *Ny. D.* Véletlen interjú Mécs-Lászlóval. *Nemzeti Ujs.* 187. sz. (St.) Megdicsőülés. *M. Irás.* 1. sz.
- Megyeri Sári.** A szerelem szerelmese. (Regény.) — *Ism.* (m. P. Lloyd. 134. esti sz. — (V. T.) *M. Hirl.* 135. sz. — *K. N. Ujs.* 152. sz.
- Méliusz Juhász Péter.** *Révész Imre.* Méliusz és Kálvin. Kolozsvár. 49 l. (Erd. Tud. Füzetek. 85. sz.)
- S. Szabó József.** Méliusz nyelvtudása és fajrokonssági elmélete. *Prot. Szemle.* 267—274. l.
- Merényi Lajos. G. P.** Merényi Lajos. *Irodört.* 184. l.
- Mihály László.** Költő, ne félj! (Válogatott költemények 1926—1935.) 160 l. — *Ism.* Kozocsa Sándor. *Kat. Szemle.* 532. l. — *Il Giornale d'Italia.* Aug. 22. sz. — Csuka Zoltán. *Láthatár.* 177—179. l. — Rónay György. *Élet.* 23. sz. — Mérő Mihály. *M. Kultúra.* II. 46. l. — *Uj Nemzedék.* 123. sz. — Kállay Miklós. *Nemzeti Ujs.* 135. sz. — (ky.) *Népszava.* 244. sz. — *Nemzeti Közoktatás.* Jun. sz. — *Esti Kurir.* Jun. 4. sz. — Gergely Pál. *Uj Lapok.* (Kolozsvár.) Jun. 14. sz. — Kunszery Gyula. *Korunk Szava.* Jul. 1. sz. — (Sz. L.) *M. Sion.* Jul. 12. sz. — (r. gy.) *Újkor.* 28. sz.
- Mihály László költeményei az olasz rádióban. *Nemzeti Ujs.* 187. sz.
- Mihályfi Jenő.** Galambok. (Novellák.) — *Ism.* Szenczei László. *Erd. Helikon.* 647—648. l.
- Mikes Kelemen. Fűsi József.** Mikes Kelemen. *Szép Szó.* 2. k. 86—100. l.
- Mikszáth Kálmán. Fábry Zoltán.** Mikszáthtól Jelemlieckig. *Korunk.* 168—171. l.
- Rubinyi Mózes.** Huszonöt év Mikszáth Kálmán életéből. (1910—1935.) *Irodört.* 10—17. l.
- Sz. R.* Mikszáth Kálmán. *M. Figyelő.* 1935. 287. l.
- Zsigmond Ferenc.** Mikszáth «Vén gazember»-ének egy őse vagy rokona. *Irodalomtört.* 85—88. l.
- Misztófalusi Kis Miklós.** *Kozocsa Sándor.* Fejezet a magyar könyvnyomtatás hőskorából. *Öserő.* 7. sz.
- Mohácsi Jenő.** Lidércke. (Regény.) 188 l. — *Ism.* Kozocsa Sándor. *Diárium.* 9. l. — Egri Viktor. *M. Figyelő.* 336—337. l. — Thurzó Gábor. *Erd. Helikon.* 68—69. l. — Pintér Géza. *Szocializmus.* 142. l.
- Radó Antal.** Mohácsi Jenő ajánlása. *A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam.* 59. k. 407. l.
- Mokcsay Zoltán.** 1. Rabom van nekem, fiam. (Novellák.) *Pécs.* 202 l. — *Ism.* (b.) *Nemzeti Ujs.* 33. sz. — 2. Rohan az élet. (Versek.) — *Ism.* *R. Sz. L. Uj Magyarság.* 130. sz.
- Mollinár Gizella.** Ami történik. (Versek.) — *Ism.* *P. Lloyd.* 280. reggeli sz. — *i.* *Esti Kurir.* 274. sz. — szp. á. *Népszava.* 255. sz.
- Molnár Ákos.** A császár dajkája. (Regény.) 592 l. — *Ism.* Kardos Tibor. *Napk.* 44. l. — Káldor György. *Szép Szó.* 2. k. 309. l. — Bodor Aladár. *Prot. Szemle.* 352—355. l.
- Molnár Ferenc.** 1. A Pál-utcai fink. (Szinjáték.) Színpadra átirta: Hevesi Sándor. *Royal Színház.* 1936. okt. 22. — *Ism.* Molnár Lajos. *M. Kultúra.* II. 281. l. — Schöpflin Aladár. *Nyugat.* II. 393. l. — Rédey Tivadar. *Napk.* 845—846. l. — 2. Csoda a hegyek közt. (Legenda 4 felvonásban.) *Vígyszínház.* 1936. máj. 7. — *Ism.* Rédey Tivadar. *Napk.* 418—419. l. — Szira Béla. *Kat. Szemle.* 401—405. l. — (B. L.) *Élet.* 20. sz. — Schöpflin Aladár. *Nyugat.* 477—478. l. — Ebeczky György. *Uj Idők.* I. 807. l. — Bisztray Gyula. *M. Szemle.* 27. k. 254—255. l. — Papp Zoltán. *Korunk Szava.* 199. l. — Molnár Lajos. *M. Kultúra.* I. 348—349. l. — Medvei Elemér. *Libanon.* 135—136. l. — Oppler Emil. *Ujs.* 117. sz. — 3. A zöld huszár. (Regény.) — *Ism.* Hunyadi Sándor. *P. Napló.* 281. sz. — (K. S.) *Est.* 281. sz. — K. A. Magyarország. 281. sz. — Kállay Miklós. *Nemzeti Ujs.* 291. sz. — *Ujs.* 280. sz. — (Ákos.) *Népszava.* 290. sz. — 4. La barca abbandonata. Milano. Ford. Mario Brelich dall' Asta. — *Ism.* *Rma. P. Napló.* 108. sz. — 5. Nagy szerelem.

(Vigj. 3 felv.) Vígyszínház. 1935. okt. 11. — Ism. Bisztray Gyula, M. Szemle. 27. k. 255. l.

Hevesi Sándor. Gyerekszínészek. Uj Idők. II. 608. l.

H. V. A Laliom — Helsinkiben. P. Napló. 211. sz.

Molnár József Árpád. Uj hárfán felzengő dalok. (Versek.) — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l. — r. gy. Ujkor. 226. l.

Molnár Kata. Égnek a mécsek. (Regény.) — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 41. sz. — Schöpplin Aladár. Nyugat. II. 383—384. l. — Rónay György. Napk. 860—761. l. — Ujs. 239. sz. — r. Magyarság. 262. sz. — Népszava. 232. sz. — P. Hirl. 284. sz.

Monoszlai András. Rónay György. Pázmány magyar elődei. Theológia. 1. sz.

Móra Ferenc. 1. Vadember és családja. (Novellák.) 261 l. — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 44. sz. — Karácsony Sándor. Prot. Szemle. 187—188. l. — (ky.) Népszava. 57. sz. — 2. Szegedi tulipántos láda. (Irások.) 223. 223 l. — Ism. Művészet. 77. l. — (B. B.) P. Napló. 274. sz. — P. Lloyd. 250. reggeli sz. — Ujs. 250. sz. — M. Hirl. 256. sz. — 3. Napok, holdak, elmúlt csillagok. 317 l. — Ism. S. K. Kat. Szemle. 533. l. — Thurzó Gábor. Élet. 51. sz. — Hamvas József. Prot. Szemle. 460—462. l. — Fűzes György. Szocializmus. 402. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 140. l. — P. Hirl. 81. sz. — Ujs. 135. sz.

Benkő László. A jóslás. Szabolcsi Szemle. 218—221. l.

Bory István. Móra Ferenc levele a «nyelvészeti per»-ről. M. Hirl. 33. sz.

Demeter László. A szegedi múzeum új igazgatója Móra Ferencről. M. Hirl. 152. sz.

Kéký Lajos. A Móra Ferenc-Társaság alakuló diszközgyűlésén. A Kisfaludy-Társ. Évl. Uj folyam. 59. k. 387—388. l.

Nagymihály Sándor. Az árván maradt íróasztal. M. Hirl. 33. sz.

U. az. Móra Ferenc tizenhét poszthumusz kötete. M. Hirl. 4. sz.

Sik Sándor Móra Ferenc ravatalánál. A Kisfaludy-Társ. Évl. Uj folyam. 59. k. 376—377. l.

S. Varga Zsuzsa. Móra Ferenc otthonában. Vasárnap. 68—70. l.

A Kisfaludy-Társ. Évl. Uj folyam. 59. k. 356—357. l.

Móricz Pál. Bodor Aladár. Móricz Pál. Sajtó. 3—4. sz. — G. P. Irodört. 130—131. l. — Koszorú. 248. l.

Móricz Zsigmond. 1. Rab oroszán. (Regény.) — Ism. r. gy. Vasárnap. 417. l. — n. P. Lloyd. 124. esti sz. — (—i—s) P. Napló. 122. sz. — Kádár Erzsébet. Bp. Hirl. 141. sz. — 2. Komor ló. (Elbeszélések.) 153 l. — Ism. Illés Endre. Nyugat. 63—64. l. — 3. Erdély. — Ism. Németh Andor. Toll. 36—39. l. — 4. Bál. (Regény.) — Ism. Féja Géza. M. Irás. 4. sz. — K—s A—r. Toll. 104—105. l. — r. gy. Vasárnap. 196—197. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 249—250. l. — Rónay György. Ujkor. 198. l. — (—i—s) Magyarország. 50. sz. — Szabó Lőrinc. Est. 51. sz. — 5. Boldog ember. (Regény.) — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 116—118. l. — Németh Andor. Toll. 36—39. l. — Kunszery Gyula. Korunk Szava. 156. l. — 6. Forr a bor. (Színdarab.) Nemzeti Színház. 1936. ápr. 3. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 336—337. l. — Rédey Tivadar. Napk. 337. l. — (B. L.) Élet. 15. sz. — Schöpplin Aladár. Nyugat. 393—394. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 249—250. l. — Ebeczki György. Uj Idők. I. 621. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 27. k. 251—252. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 251. l. — 7. Betyár. (Regény.) — Ism. Kodolányi János. P. Napló. 287. sz. — Sz. O. Est. 293. sz. — H. S. Magyarország. 291. sz. — Ujs. 291. sz. — 8. Siebenbürgen. Ford.: Káthe Gáspár. Wien. — Ism. Hugo Ignotus. P. Lloyd. 205. reggeli szám. — ja. P. Napló. 256. sz.

Dénes Tibor. A Légy jó mindhalálíg filmen. Kat. Szemle. 341. l.

(A. H.) Nem élhetek muzsikaszó nélkül. P. Lloyd. 42. reggeli sz.

Jancsó Elemér. Móricz Zsigmond és az uj magyar irodalom. Erd. Szemle. 3., 5., 7. sz.

Muhorai Elemér. A Légy jó mindhalálíg filmen. M. Irás. 4. sz.

Olasz-Szabó Mihály. Móricz Zsigmond. Pallas Debrecina. 272—278. l.

Móricz Zsigmond — cseñül. Népszava. 274. sz. — P. Napló. 285. sz. Munkácsy Ada. Az ötvenéves férfi. (Regény.) 220 l. — Ism. — cs. P. Napló. 130. sz. — (v.) Ujs. 125. sz.

Murányi-Kovács Endre. Börtön. (Versek.) — Ism. Művészet. 50. l. — K—ly K. P. Napló. 250. sz.

Nadányi Zoltán. Szegény ember naplója. (Elbeszélések.) 126 l. — Ism. Szegedi István. Nyugat. 155 l.

Szilassy Lajos. Négyszemközt Nadányi Zoltánnal. Literatura. 201—202. l.

Zilahy Lajos. Nadányi Zoltán ajánlása. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 399. l.

Nádas Sándor. 1. 36-9. (Regény.) 282 l. — Ism. Barra Erzsébet. Új Magazin. 1. sz. — Ambrus Balázs. Kalangya. 460—461. l. — 2. Negyedszer férjnél. (Elbeszélések.) 155 l. — Ism. P. Napló. 138. sz. — (ny. i.) Népszava. 220. sz. — M. Hírl. 141. sz. — 3. 4000 nője volt. (Regény.) — Ism. Bodó Béla. P. Napló. 297. sz.

Nádor József. A mindenki költője. (Versek.) — Ism. P. Lloyd. 280. reggeli sz.

Nagy Emma. Az árva nő balladája. (Versek.) Mezőtúr. 148 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Láthatár. 106—107. l. — Tóth K. János. M. Kultúra. II. 156. l. — 191. l.

Nagy Emma. Diárium. 156. l.

Nagy Ignác. Kozocsa Sándor. Nagy Ignác levele és jegyzetei a Bánk bánról. IK. 359. l.

Nagy Lajos. Budapest nagykévéház. (Regény.) 223 l. — Ism. S. A. Tükör. 538 l. — Kodolányi János. Válasz. 374—375. l. — Marconnay Tibor. Napk. 479—480. l. — Tersánszky Józsi Jenő. Szép Szó. 2. k. 401—402. l. — Illés Endre. Nyugat. 432—435 l. — Nagypál István. Gondolat. 413—414. l. — R. Zs. Korunk. 541—542. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 109. reggeli sz. — ja. P. Napló. 108. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 116. sz. — Örley István. sp. Hírlap. 114. sz.

Nagy László. 1. Zenélő kút. (Történeti elbeszélés.) — Ism. Szondy György. Debr. Szemle. 198. l. — 2. Lélekharcol. (Regény.) — Ism. Erd. Szemle. 1. sz. — Walter Gyula. Szemle. 8. sz. — U. az. Pásztortűz. 277. l.

Nagy Méda. 1. Mélyből hoztam. (Versek.) 88 l. — Ism. Tükör. 538. l. — Fábian István. Napk. 405—406. l. — (b.) Öserő. 14. sz. — Marék Antal. M. Irás. 5. sz. — S. K. Kat. Szemle. 535. l. — Rónay György. Élet. 23. sz. — Ágoston Julián. Vasárnap. 177—178. l. — U. az. Korunk Szava. 216. l. — Pusztai Sándor. M. Kultúra. I. 318. l. — (te.) P. Hírl. 98. sz. — Mikes Ferenc. Függietlenség. 90. sz.

Nagyiványi Zoltán. Moszkvai lányok. (Regény.) 271 l. — Ism. Sándor István. Kat. Szemle. 598—599. l. — Majthényi György. Napk. 406—407. l. — (B. B.) P. Napló. 135. sz. — [Rm.] Népszava. 129. sz. — Magyarság. 114. sz. — Bp. Hírl. 130. sz. — sz. zs. Ujs. 89. sz. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 135. sz.

Négyesy László. Hekler Antal. Megemlékezés Négyesy Lászlóról. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 249—251. l.

Kéký Lajos. Négyesy László ravatalánál. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 371—372. l.

Kéký Lajos. Négyesy László síremlékének leleplezési ünnepélyén. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 388. l.

Németh Antal. Ignotus Pál. Németh Antal könyve a színjátszás esztétikájáról. Szép Szó. 38—45. l.

(v. l.) Új név a budapesti állami színház élén. Pásztortűz. 50—51. l.

Németh László. 1. Bűn. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 285. reggeli sz. — Művészet 5. sz. — 2. Gyász. (Regény.) 275 l. — Ism. Dénes Tibor. Kat. Szemle. 212—213. l. — Juhász Géza. Napk. 48—50. l. — Féja Géza. M. Irás. 2. sz. — Pap Károly. Válasz. 52—54. l. — Komlós Aladár. Toll. 150—151. l. — Erdős Jenő. Szép Szó. 1. k. 94. l. — Berényi László. Élet. 25. sz. — Szirmai László. Kalangya. 437—439. l. — Illyés Gyula. Nyugat. 382—384. l.

— Abafáy Gusztáv. Erd. Helikon. 217. l. — Benedek Marcell. Századunk. 303. l. — Szabó Zoltán. M. Kultúra. I. 89. l. — Marconnay Tibor. Ujkor. 59. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 8. esti sz. — Dóczy Jenő. Uj Magyarság. 21. sz.

Gaál Gábor. Németh László és Kurátor Zsófi. Korunk. 262—264. l.

Juhász Géza. Németh László Erdélyben. Láthatár. 97—100. l.

László Dezső. Magyarok Romániában. Pásztortűz. 16—17. l.

Ravasz László. Németh László és az erdélyi magyarság. M. Szemle. 26. k. 364—366. l.

Rónay Mária. Németh László, az ember, az író és a kritikus. Literatura. 129—131. l.

Szekfü Gyula. Németh László, magyar ifjúság vezére. M. Szemle. 28. k. 161—167. l.

Veres Péter. Levél Németh Lászlóhoz. Gondolat. 417—424. l.

Neu István és Bálint Károly. Idegeneknek tilos a bemenet. (Versek.) — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l.

Neubauer Pál. Mi közöm hozzá? (Regény.) I—II. köt. — Ism. Kozocsa Sándor. Láthatár. 106. l. — S. A. Tükör. 126. l. — P. B. M. Írás. 6. sz. — Marék Antal. U. ott. 7. sz. — Hegedüs Magda. Szép Szó. 2. k. 408. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 152—153. l. — Vajlok Sándor. Uj Élet. 419—420. l. — r—r— Ujkor. 250. l. — P. Lloyd. 101. esti sz. — ja. P. Napló. 96. sz. — (sz. á.) Népszava. 202. sz. — (s. p.) Bp. Hirl. 141. sz. — (a. zs.) Nemzeti Ujs. 152. sz.

Nógrádi Béla. A fehér légió. (Regény.) — Ism. Literatura. 51. l.

Nyeki Vörös Máttyás. Szabady Béla. Barokk költő Győrött a 17. században. Győri Szemle. 62—63. l.

Nyíri Tiborné, Sándor Julia. Gyerekek. (Regény.) — Ism. (szmi.) Uj Szivárvány. 215—216. l. — ja. P. Napló. 135. sz. — szp. á. Népszava. 124. sz.

Nyíró József. 1. Az én népem. (Regény.) 285 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Fáklya. 5. sz. — Mihály László. Napk. 117—118. l. — (cs. z.) Láthatár. 56—57. l. — Féja Géza. M. Írás. 2. sz. — babet. Uj Magazin. 2. sz. — Fiatal Magyarság. 76. l. — E. G. Korunk Szava. 60. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 39. reggeli szám. — ja. P. Napló. 9. sz. — Nemzeti Ujs. 21. sz. — Kádár Erzsébet. Bp. Hirl. 57. sz. — 2. Uz Bence. (Regény.) 265 l. — Ism. Zsoldos Jenő. Libanon. 169—170. l. — (szv.) M. Írás. 7. sz. — K. S. Öserő. 7. sz. — Herczeg János. Kalangya. 450—451. l. — Kolozs Pál. Napk. 696—697. l. — Bóka László. Szép Szó. 3. k. 92. l. — Szabó István. Korunk Szava. 250. l. — P. Hirl. 144. sz. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 187. reggeli sz. — (sz. á.) Népszava. 202. sz. — (p. i.) Ujs. 125. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 135. sz. — 3. Székelyek. (Elbeszélések és rajzok.) Kolozsvar. — Ism. Kozocsa Sándor. Napk. 558. l. — U. az. Fáklya. 9. sz. — (szv.) M. Írás. 7. sz. — Járosi Andor. Pásztortűz. 261—262. l. — Kovács László. Erd. Helikon. 619—621. l.

Hegedüs Lóránt. Székely tehetség. P. Hirl. 227. sz.

Hajza Romániában — Nyíró József ellen. P. Napló. 192. sz.

Nyisztor Zoltán. Magyar Góg (Regényes korrajz.) — Ism. Félégyházy József. Kat. Szemle. 522—523. l. — Fábian István. Napk. 555—556. l. — Thurzó Gábor. Élet. 26. sz. — Horváth Béla. Korunk Szava. 239. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra. I. 378—379. l. — Possonyi László. Ujkor. 283. l. — Uj Nemzedék. 122. sz. — Tiry László. Magyarság. 176. sz. — T. L. Nemzeti Ujs. 119. sz.

Oláh Miklós. Fögel József és Juhász László. Nicolaus Olahus: Carmina. 52 l. — Ism. (y.) Ung. Jahrb. 96. l.

Olay Ferenc. G. P. Olay Ferenc. Irodört. 241. l. — Diárium. 118. l. *Orbán Dezső.* Fiumei kaland. (Regény.) — Ism. Kunszery Gyula. Korunk Szava. 500. l. — Sümegh Lóthár. Pannonh. Szemle. 383. l.

Orosz Iván. Pán hétágu sipján. (Versek.) Szarvas. 61 l. — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l.

- Ölvedi László. *Tamás Lajos*. Ölvedi László. Láthatár. 231—232. l.
 Padányi Lajos. *Vagyok, aki voltam*. (Versek.)
 Padányi P. Viktor. *Májusi fagy*. (Regény.) 235 l. — *Ism. S. K. Kat. Szemle*. 784. l. *Nemzeti Ujs.* 250. sz.
 Paikert Angéla. *Miért éppen ő?* (Regény.) — *Ism. K. I. Láthatár* 342. l. — *K. Vasárnap*. 38. l. — *P. Lloyd*. 239. reggeli sz.
 Palasovszky Béla. *A vérünk muzsikája*. (Versek.) *Szentes*. 64 l. — *Ism. Aranykalász*. 83—84. l. — *P. Hirl*. 98. sz. — (y — s.) *Nemzeti Ujs.* 170. sz.
 Pallós Popladek János. *Fény és árny*. (Versek.) 70 l. — *Ism. S. K. Kat. Szemle*. 533. l. — *Uj Nemzedék*. 117. sz.
 Pálóczi Horváth Ádám. *Tolnai Vilmos*. Pálóczi Horváth Ádám szólás-gyűjteménye. Győri Szemle. 69—72. l.
 Palotai Boris. *Csillag és kenyér*. (Versek.) — *Ism. Szalantai Rezső*. M. Irás. 8. sz. — (f. g.) *M. Hirl*. 215. sz. — (szp. á.) *Népszava*. 244. sz.
 Palotay P. Rezső. 1. *Bál 1934-ben*. (Versek.) — 2. *Egy duhaj élet alkonyán*. (Versek.) — *Ism. r. m. Literatura*. 29. l.
 Panyigay Sándor. *Kintornások*. (Elbeszélések.) — *Ism. Korunk Szava*. 36. l.
 Pap Károly. *Irgalom*. (Elbeszélések.) — *Ism. Waldapfel Imre*. Libanon. 267—268. l. — *Móricz Zsigmond*. *P. Napló*. 291. sz. — *H. S. Est*. 289. sz. — *Kárpáti Aurél*. *Magyarország*. 290. sz. — *Ujs.* 291. sz. — *Nyugat*. II. 111—125. l.
 Pápay Szalay Károly. *Holdas nyári estén*. (Versek.) — *Ism. Függelenség*. 147. sz.
 Papp Viktor. *Berzeviczy Albert*. Elnöki üdvözlő beszéd. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 212. l.
 Pataki Füsüs János. *Zsoldos Jenő*. Pataki Füsüs János példái a forgandó szerencséről. Libanon. 261—262 l.
 Patyi István költeményei. 192, 179, 264 l.
 Paulay Ede. *Galamb Sándor*. Paulay Ede. Színművész. Akad. Ért. 1935/36. 11—15. l. — *U. az. Magyarság*. 63. sz. — *Hevesi Sándor*. *Új Idők*. I. 432. l. — *Keszler József*. *Ujs.* 63. sz. — *Rédey Tivadar*. A százéves Kisfaludy-Társaság. 443—450. l. — *U. az. Napk.* 272. l. — *Sebestyén*. *Karl*. P. Lloyd. 63. reggeli sz. — *E. N. Est*. 63. sz. — *Uj Magyarság*. 63. sz.
 Pével Ágoston. *Felgyújtott erdő*. (Versek.) Szombathely. 104 l. — *Ism. Kemény Gábor*. *Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl.* 69. köt. 244. l. — *S. K. Kat. Szemle*. 463. l. — *ifj. Dezsényi Béla*. *Élet*. 29. sz. — *Szabó Richárd*. *Prot. Szemle*. 248—249. l. — *Mérő Mihály*. *M. Kultura*. I. 253. l. — *Halász Gyula*. *Vasi Szemle*. 121—122. l.
 Pázmándy Dénes. *G. P. Pázmándy Dénes*. Irodört. 184. l.
 Pázmány Péter. *Andor Mária*. Pázmány Péter. Keeskeméti angolkis-asszonyok tanítónőképző int. Ért. 1935/36. 9—12. l.
 Clauser Mihály. Pázmány Péter írói műhelyéből. *Klnty. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből*. 8 l.
 P. Gyenis András. Pázmány egyénisége és fejlődése. *Újkor*. 27—28. l.
 Kornis Gyula. Pázmány személyisége. 66 l. — *Ism. Cavallier József*. *Napk.* 260—262. — *I. K. K. Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl.* 69. k. 203—204. l. — *V. B. Irodört.* 36. l. — *Sándor István*. *Kat. Szemle*. 529. l. — *tg. Tükör*. 54. l. — *Mátrai László*. *Athenaeum*. 92—93. l. — *K. S. Pannonh. Szemle*. 219. l. — *Gyenis András*. *M. Kultura*. I. 157. l. — *K. S. P. Lloyd*. 5. reggeli sz. — (B—a—l.) *P. Hirl*. 8. sz.
 Lányi Ede. Pázmány Péter fejlődése. *Egyházi Lapok*. 1—2. sz.
 Mihály László. Eddig ismeretlen Pázmány-könyvet fedeztek fel Pannonhalmán. *Nemzeti Ujs.* 69. sz.
 Noszlopi László. Pázmány Péter lelkisége. *Élet*. 4. sz.
 Rónay György. Pázmány Péter. *Theologia*. 5. sz.
 ifj. Vayer Lajos. Pázmány Péter ikonográfiája. 54 l. — *Ism. (M. M.) Bpti Hirl*. 4. sz.
 Péczeli József. *Némedi Lajos*. Adalék a XVIII. század magyar stíluster-ténetéhez. (Péczeli és Szilágyi Henriade-fordítása.) *Pallas Debrecina*. 247—271. l.

- Pélyi András.** Kell-e vagy nem kell? (Drámák.) Arad — Ism. Korvin Sándor. Korunk. 989—990. l.
- Perényi Lajos, G. P.** Perényi Lajos. Irodört. 241—242. l.
- Perkátai László.** Bozót. (Versek.) Szeged. 55 l. — Ism. Forgács Antal. Nyugat. 155—156. l.
- Perlaki Mária.** Embernek születtem. (Regény.) 272 l. — Ism. Nagy Miklós. M. Kultura. I. 313—314. l. — P. Hirl. 76. sz. — (ky.) Népszava. 74. sz. — (rma.) P. Napló. 74. sz. — Uj Nemzedék. 64. sz. — Függetlenség. 63. sz. — Ujs. 80. sz. — k. m. Nemz. Ujs. 96. sz.
- Perneki Mihály.** 1. Ég a gyapot. (Versek.) 30 l. — Ism. r. m. Literatura. 28. l. — Korunk. 80. l. — 2. Munkásfelvétel nincs. (Versek.) — Ism. M. Pogány Béla. Gondolat. 566. l.
- Petelei István.** *Buday László.* Petelei István levelei. Nyugat. 180—186. l.
- Peterdi Andor.** Őszi szélben vadmadár. (Versek.) 96 l. — Ism. K—s A—r. Toll. 105. l. — Forgács Antal. Válasz. 461. l. — Mult és jövő. 121. l. — Joset Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 32. esti sz. — i. P. Napló. 158. sz. — B. A. Magyarság. 141. sz. — sz. zs. Ujs. 27. sz.
- szp. á.* Viharmadár. Népszava. 69. sz.
- Petőfi Sándor.** A. Petőfi: Exeunte Septembri. Juventus. 1. sz.
- Dioszeghy Miklós.** A „pártütő“ Petőfi és Szendrey Júlia életének ismeretlen részletei. Uj Magyarság. 209. sz.
- Emődy László.** Petőfi Sárospatakon. Magyarság. 207. sz.
- Gyalui Farkas.** Petőfi a világirodalomban. 251—252. l.
- Hegyaljai Kiss Géza.** Petőfiék debreceni löre mellett mulattak. Debreceni Ujs. nov. 29. sz.
- Illyés Gyula.** Júlia. Nyugat. II. 317—326. l.
- U. az.* Petőfi. — Ism. Karl Sebestyén. P. Lloyd. 295. reggeli sz. — M. Hirl. 285. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 291. sz. — Nyigri Imre. Népszava. 284. sz.
- Kassák Lajos.** Petőfi Sándor. Szép Szó. 2. k. 155—173. l.
- (k. i.)* Petőfi Sándor utolsó órái. Magyarság. 250. sz.
- Komáromi János.** Petőfi. Magyarság. 174. sz.
- Kornis Gyula.** Petőfi pesszimizmusa. Bp. Szemle. 242. k. 257—286.; 243. k. 33—62. 152—170.; 284—303. l. Önállóan is: 104 l. — Ism. Baránszky-Jób László. Eszt. Szemle. 213—214. l.
- Kurzwel Anna.** Egy elfelejtett francia Petőfi rajongó: Richard Jaques. Literatura. 337—339. l.
- Madai Gyula.** Emlékek és vallomások Petőfiről. Koszorú. 147—152. l.
- Olvasó Benedek.** „Költöztetik a Sándort...“ P. Napló. 21. sz.
- Papp Jenő** Salgó. Uj Magyarság. 96. sz.
- Pekár Gyula.** Petőfi Japánban. P. Hirl. 143. sz.
- Rera Dezső.** Petőfi „Lanc versei.“ Irodört. 156—158. l.
- Siklóssy László.** Riport Petőfiről 1845-ből P. Hirl. 3. sz.
- Cs. Szabó László.** Egy gondolat bánt engemet. Nyugat. II. 327—340. l.
- Szever Pál.** Horatius és Petőfi. Aszódi Petőfi-gimnázium Ért. 1935/36. 3—11 l.
- Török Sándor.** A legenda születése. P. Napló. 227. sz.
- Vajtai István.** Magyarság és szocializmus Petőfi és Ady költészete alapján. M. Kultura. I. 336—338. l.
- Várdai Béla.** Petőfi-emlékek Szatmáron. Élet. 11. sz.
- U. az.* Szatmári képek. Bpti Szemle. 243. k. 99—114. l.
- Voinovich Géza.** Petőfi. 80 l. — Ism. K. S. P. Lloyd. 140. esti sz. — Rubinyi Mózes. P. Napló. 170. sz.
- Waldapfel János.** Petőfi és Herwegh. Irodört. 122. l.
- X.** Újabb Petőfi-relikviák. Irodört. 119. l.
- A szatmári Petőfi emléktábla. Koszorú. 251. l.
- Hol született Petőfi első népdala? Koszorú. 252—253. l.
- Petőfi kultura. Koszorú. 48—49. l.
- Petőfi japánisch. P. Lloyd. 124. esti sz.

- Szeptember végén. Koszorú. 50—51. l.
 Újabb adatok a Petőfi-legendához. Literatura. 209—210. l.
 Újabb legenda Petőfi szibériai haláláról. P. Napló. 216. sz.
 Ld.: Arany János Preinreich-Rupprecht.
Petőfi Zoltán. *Kun Andor.* Zoltánka. M. Hírl. 114. sz.
Petri Mór. 1. A mezíjodás varázsigéje és egyéb versek. 168 l. — Ism. Várdai Béla. Bp. Szemle. 240. k. 370—376. l. — 2. Vándor a kertajtónál. (Versek.) — Ism. — 1. Nemzeti Ujs. 280. sz.
Némethy Géza és Szávan Gyula. Petri Mór ajánlása. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 391—392. l.
Petrichevich Horváth Lázár. *Angyal Dávid.* Petrichevich Horváth Lázár felségfolyamodványa. IK. 66—69. l.
Pintér Jenő. *Halácsy Dezső.* Beszélgetés Pintér Jenővel a szellemi olimpiáról. P. Hírl. 240. sz.
Rubinyi Mózes. Pintér Jenő. Literatura. 49—51. l.
Török Sándor. Hogyan készül az irodalomtörténet? Magyarság. 27. sz.
Zolnai Béla. Pintér Jenő a szegedi egyetemen. Irodört. 48—49. l.
Piskólti István. *Kristóf György.* Két Árgirus feldolgozás. EPhK. 186—198. l.
Podmaniczky Sándor báró. *Hajnóczy Iván.* Magyar főúr — francia szónok. EPhK. 68—71. l.
Pór Leó. (Drámai apotheosis.) 144 l. — Ism. Literatura. 51. l.
Porubai Pál. Gyertyaláng a tükrében. (Versek.) Debrecen. — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l.
Pósa Lajos. *Tóth Laura.* Pósa Lajos. 47 l. — Ism. Szinyei Ferenc. Irodört. 95. l.
Prohászka Ottokár. *Sándor István.* A Prohászka munkaközösségek igazi arca. Kat. Szemle. 517—518. l.
Schütz Antal. Prohászka mint akadémikus. Bp. 242. k. 57—85. l. Önállóan is: 32 l. — Ism. Belohorszky Ferenc. Szabolcsi Szemle. 185—186. l.
Pusztai Sándor. Jegenyék, üzenem a nyárnak. (Versek.) 87 l. — Ism. Mérő Mihály. M. Kultúra. II. 45—46. l. — —ss. Napk. 700. l. — (—cent.) Bp. Hírl. 135. sz. — (m.) Nemzeti Ujs. 152. sz.
Pyrker László. *Gerő László.* „Szent Hajdan Gyöngyei.” Mult és Jövő. 11. sz.

Hibaigazítás.

Az IK. folyó évi I. füzetében, a 94. lapon, a szillogizmus altételének kezdő betűje természetesen nem *Zs*, hanem *S*.